

Український
ІСТОРИЧНИЙ

ЖУРНАЛ

1

1961

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

№ 1

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖИЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал № 1, 1961

(На украинском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Роленцев*

Коректори *М. І. Сахарова, Л. А. Гусел*

БФ 15214. Зам. № 2777. Вид. № 508. Тираж 3720. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10.
Обл.-видавн. аркушів 15,724. Здано на виробництво 1.XII 1960 р. Підписано до друку 3.II 1961 ;

Друкарня Видавництва АН УРСР. Київ, вул. Репіна, 4.

ВЕЛИЧНА ПРОГРАМА МІЖНАРОДНОГО КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ

Видатною історичною подією сучасності, яка привернула до себе увагу всього людства, є Нарада представників комуністичних і робітничих партій у Москві. Це найбільш представницька нарада, яка будь-коли мала місце в історії міжнародного комуністичного руху, справді світовий форум комуністів. Якщо на I конгресі Комінтерну (1919 р.) були представлені комуністичні партії і ліві соціалістичні організації 30 країн, а на Нараді 1957 р.— 64 комуністичні і робітничі партії, то на Нараді, яка відбулася у листопаді 1960 р.,— 81 партія. Історичне значення цієї Наради полягає не тільки в тому, що в ній вперше брали участь представники майже всіх марксистсько-ленінських партій усіх континентів, що знаменно само по собі. Головне те, що Нарада відбулась на крутому повороті історії, в період, коли в світі відбуваються найглибші якісні зміни у співвідношенні сил на користь соціалізму, миру і свободи.

Обидва документи Наради — Заява комуністичних і робітничих партій і Звернення до народів усього світу — є новим зразком творчого розвитку марксизму-ленінізму, втіленням колективного розуму комуністичних і робітничих партій. Вони продовжують, розвивають і збагачують на основі узагальнення нового історичного досвіду ідеї Декларації та Маніфесту миру 1957 р., правильність яких була повністю підтверджена ходом подій за минулі три роки і які зіграли величезну роль в консолідації міжнародного комуністичного і робітничого руху. Заява і Звернення — марксистсько-ленінські документи великого теоретичного і політичного значення. Вони дають відповіді на всі животрепетні питання, поставлені ходом історії. Прийняті на Нараді документи є найважливішими марксистсько-ленінськими документами сучасності, політичною та ідейною платформою комуністичного руху, його бойовим прапором і керівництвом до дії.

У Заяві дається розгорнута, всебічна характеристика нашої епохи, її головний зміст і особливості. *«Наша епоха, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією, — говорить в цьому видатному документі, — є епоха соціалістичних революцій і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі».*

В історії суспільства відкрилась нова знаменна сторінка. Імперіалізм з його суперечностями і впливаючими з них конфліктами уже не панує в світі безроздільно. Головна характерна риса нашого часу полягає в тому, що світова соціалістична система стала вирішальним фактором розвитку людського суспільства.

Хід суспільного розвитку підтверджує лєнінське передбачення прє те, що головний свїй вплив на розвиток свїтової революції країни перемігшого соціалізму роблять господарським будівництвом. Соціалізм досяг небувалих творчих успіхів у галузі виробництва, науки і техніки, у створенні нової, вільної співдружності людей, яка дедалі більшою мірою забезпечує їх матеріальні і духовні потреби. Наближається час, коли й за питомою вагою в свїтовому виробництві соціалізм вийде на перше місце і капіталізміві буде завдано остаточної поразки у вирішальній сфері людської діяльності — в сфері матеріального виробництва. Заява вказує на історичну неминучість перемоги соціалізму в економічному змаганні з капіталістичною системою.

Свїтова капіталістична система охоплена глибоким процесом занепаду і розкладу, і в свїті немає таких засобів, за допомогою яких монополістична буржуазія змогла б врятувати капіталізм. Ніколи ще конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, суперечність між жменькою монополій і всією нацією в капіталістичному свїті не були такими глибокими. Це спростовує брєхливі вигадки буржуазних ідеологів і ревїзїонїстів про те, що сучасний капіталізм перетворився нібито в «народний капіталізм», створив так звану «державу загального благоденства», здатну подолати анархію виробництва та економічні кризи і забезпечити добробут всіх трудящих.

Нове величезне піднесення національно-визвольної боротьби і дедалі швидший розпад колоніальної системи, зростання нестійкості всієї капіталістичної системи свїтового господарства, загострення суперечностей капіталізму в результаті розвитку державно-монополістичного капіталізму і зростання мілітаризму, поглиблення суперечностей між монополіями і інтересами всієї нації, зростання буржуазної демократії, тенденція до автократичних і фашистських методів управління, глибока криза буржуазної політики та ідеології — все це свідчить про те, що в розвитку загальної кризи капіталізму настав *новий етап*. Його особливність полягає в тому, що він виник не в зв'язку з свїтовою війною, а в умовах змагання і боротьби двох систем, в обстановці піднесення боротьби широких народних мас та миролюбних сил за зміцнення миру і мирного співіснування, за демократію, національне визволення і соціалізм.

У Заяві відзначається, що головна опора імперіалізму, найбільший міжнародний експлуататор, оплот свїтової реакції, наймогутніша капіталістична держава — Сполучені Штати Америки — зачеплена загальною кризою найбільшою мірою. Дедалі зростаючою несталістю характеризується й економіка інших країн капіталізму. Проти імперіалістичного гніту і експлуатації об'єднуються всі революційні сили. Народи, що будують соціалізм і комунізм, революційний рух робітничого класу в капіталістичних країнах, національно-визвольна боротьба пригноблених народів, загальнодемократичні рухи — всі ці великі сили сучасності зливаються в один загальний потік, який підймає і руйнує свїтову імперіалістичну систему. В центрі сучасної епохи стоїть міжнародний робітничий рух і його головне дітище — свїтова система соціалізму.

Надзвичайно важливе значення мають теоретичні і політичні висновки Народи з актуальних проблем дальшого розвитку свїтової соціалістичної системи. В той час як імперіалістичні країни вступили в новий етап загальної кризи капіталізму, свїтова соціалістична система вступила в новий етап свого розвитку. Радянський Союз успішно здійснює величну програму будівництва комунізму. Народи інших країн соціалістичного табору за короткий історичний строк добились величез-

них успіхів у будівництві соціалізму, народна влада в цих країнах довела свою непохитну міцність. Тепер не тільки в Радянському Союзі, а й в інших соціалістичних країнах ліквідовано соціально-економічні можливості реставрації капіталізму. Об'єднані сили соціалістичного табору надійно гарантують кожному соціалістичну країну від посягань з боку імперіалістичної реакції. Таким чином, згуртування соціалістичних держав в єдиний табір, міцніюча єдність і безперервно зростаюча могутність цього табору забезпечують в рамках усієї системи повну перемогу соціалізму. Цей висновок Московської наради запалює всі народи соціалістичного табору на ще більш самовіддану боротьбу за перемогу соціалізму і комунізму.

Нарада визначила шляхи дальшого зміцнення соціалістичного табору. Розрахунки імперіалістів, ренегатів і ревізіоністів на можливість розколу в соціалістичному таборі побудовані на піску і приречені на провал. Всі соціалістичні країни як зіницю ока бережуть єдність соціалістичного табору. Згуртованість народів соціалістичного табору непорушна, бо вона заснована на принципах марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму. Соціалістичний табір — це соціальна, економічна і політична співдружність вільних, суверенних народів, об'єднаних тісними узами міжнародної соціалістичної солідарності, єдністю спільних інтересів і цілей. В соціалістичному таборі забезпечено справжню рівноправність і самостійність кожної країни, яка входить у нього. В самій природі соціалістичної системи немає об'єктивних причин для суперечностей і конфліктів між народами і державами, що входять до неї. Інтереси всієї соціалістичної системи в цілому і національні інтереси гармонійно поєднуються. В згуртованості, єдності комуністичних партій, народів соціалістичних країн, в їх вірності марксистсько-ленінському вченню — головне джерело сили і непереможності кожної соціалістичної країни і соціалістичного табору в цілому. Приїзд до Москви на святкування 43 річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції представницьких делегацій з усіх соціалістичних країн, посланців комуністичних і робітничих партій усього світу, перебування в СРСР партійно-урядової делегації Китайської Народної Республіки, її теплі зустрічі з радянськими людьми — нове яскраве свідчення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху, соціалістичного табору, братства і дружби між великими народами Радянського Союзу і Китаю. Радянський народ дорожить цією дружбою і робить все для її зміцнення.

Соціалістичні держави, утворивши світову систему, стали силою інтернаціональною, яка має могутній вплив на світовий розвиток. З'явилися реальні можливості розв'язувати найважливіші проблеми сучасності по-новому, в інтересах миру, демократії і соціалізму. Найпекучіша, найневідкладніша із усіх проблем — проблема війни і миру. В Заяві ясно й чітко викладено позицію комуністичних і робітничих партій щодо можливостей відвернення нової світової війни, визначено сили, здатні покласти край спробам імперіалістичних агресорів розв'язати воєнну авантюру.

На основі реальних фактів останніх років нарада відзначила, що небезпека нової світової війни ще не минула і що поки зберігається імперіалізм, лишатиметься й ґрунт для агресивних воєн. Капіталізм, який вступив у новий етап загальної кризи, невідворотно рухається до свого логічного кінця. Проте він ще продовжує судорожно чіплятися за свої позиції. Його найбільш агресивні представники все ще тішать себе ілюзією, що їм вдасться повернути назад колесо історії. Не маючи можливості дати позитивну відповідь на виклик, який кидає йому сучас-

на епоха, американський імперіалізм в особі своїх найбільш авантюристичних представників готовий у відчаї розв'язати термоядерну катастрофічну війну.

Агресивна природа імперіалізму не змінилась, говорить в Заяві. Проте склалась реальні сили, здатні зірвати його агресивні плани. Фатальною неминучістю війни не існує. Минув час, коли імперіалісти мали можливість визначити своєю волею, бути чи не бути війні. Тепер обстановка зовсім інша. Саме тому комуністичні і робітничі партії виступили з запальною ідеєю про можливість відвернення війни, зміцнення миру в усьому світі. Нарада представників комуністичних і робітничих партій підкреслила, що ніколи в історії людства не було ще таких реальних можливостей для досягнення цієї мети, як у наш час. Вперше боротьбу проти війни ведуть великі й організовані сили: могутній Радянський Союз, який завоював світову першість у вирішальних галузях науки і техніки; весь соціалістичний табір, що поставив на службу справі миру свою величезну матеріальну і політичну могутність; миролюбні держави Азії, Африки, Латинської Америки; міжнародний робітничий клас і його організації, насамперед комуністичні партії; національно-визвольний рух народів колоній і залежних країн; всесвітній рух борців за мир; нейтральні держави, які виступають за мирне співіснування. За політику мирного співіснування висловлюється також певна частина буржуазії розвинутих капіталістичних країн, яка тверезо оцінює співвідношення сил і тяжкі наслідки сучасної війни.

У Заяві вказано умови, за яких ще до повної перемоги соціалізму на землі, при збереженні капіталізму в частині світу, виникне реальна можливість виключити світову війну з життя суспільства. Перемога соціалізму в усьому світі остаточно усуне соціальні і національні причини виникнення будь-яких воєн.

Нарада визначила широку програму боротьби громадських сил світу проти небезпеки війни. Цій спільній боротьбі не повинні перешкоджати відмінності поглядів у політичних, релігійних та інших питаннях. Нарада підтвердила, що нині питання стоїть тільки так — або мирне співіснування між державами з різним ладом, або руйнівна війна. Іншого виходу немає.

В умовах мирного співіснування створюються сприятливі можливості для розгортання класової боротьби в капіталістичних країнах, національно-визвольного руху народів колоніальних і залежних країн. У свою чергу, успіхи революційної класової і національно-визвольної боротьби сприяють зміцненню мирного співіснування. Мирне співіснування — це форма класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом, воно не означає примирення соціалістичної і буржуазної ідеології, а сприяє зміцненню позицій соціалізму, авторитету і впливу компартій як послідовних захисників інтересів народів. Активна підтримка комуністами цієї політики переконує широкі народні маси в тому, що комуністи виступають прапорноносцями миру, самовідданими борцями проти загрози світової ракетно-ядерної війни. Заява і Звернення знову підкреслюють, що комуністичні партії всього світу вважають боротьбу за мир своїм першочерговим завданням. *«Комуністи бачать свою історичну місію, — говорить в Заяві, — не тільки в тому, щоб ліквідувати експлуатацію чи злидні у світовому масштабі і назавжди виключити можливість будь-якої війни з життя людського суспільства, але вже в сучасну епоху врятувати людство від кошмару нової світової війни. Комуністичні партії всіх країн присвячать здійсненню цієї великої історичної місії всі свої сили й енергію».* Той факт, що комуністичні партії змогли заявити перед усім людством, що вони розглядають завдання відвернен-

ня війни своєю історичною місією, свідчить про те, якого рівня і розмаху досяг нині світовий революційний визвольний рух. Соціалізм і комунізм стають силою, здатною змінювати долю не лише окремих народів, а й всього людства.

У Заяві всебічно висвітлено проблеми національно-визвольного руху. За 15 післявоєнних років в Азії і Африці виникло близько 40 нових суверенних держав. Крах системи колоніального рабства під натиском національно-визвольного руху Нарада розцінила як друге щодо свого історичного значення явище після утворення світової соціалістичної системи. У Заяві показано яскраву картину пробудження до свободи та незалежності народів Азії, Африки і Латинської Америки, дано детальний аналіз міжнародної і внутрішньої обстановки країн, які борються за незалежність або недавно звільнилися від пут колоніалізму, виражено тверде переконання в остаточній неминучій загибелі системи колоніалізму, висувуються нові марксистсько-ленінські положення щодо перспектив розвитку країн, які стають на шлях національної незалежності.

Нарада різко засудила як американських і західнонімецьких неоколонізаторів, так і англійських, французьких, бельгійських та інших старих колонізаторів, які застосовують усілякі засоби проти національно-визвольного руху. Колоніальні держави не дарують свободи народам колоній і добровільно не залишають експлуатовані ними країни. Про це ще раз нагадують події в Конго, де імперіалісти намагаються знову натягнути петлю колоніалізму на шию свободолюбивого народу.

Великі успіхи національно-визвольного руху значною мірою зумовлені перемогами соціалізму. Спираючись на підтримку соціалістичних країн, визволені народи дістають можливість твердо протистояти підступам імперіалістів. Важливе значення у зв'язку з цим матиме розвинута в Заяві теза про можливість створення держав національної демократії, а також оцінка різних соціальних сил, здатних брати участь поряд з робітничим класом і селянством у національно-демократичному фронті. Всі соціалістичні країни, міжнародний робітничий і комуністичний рух вважають своїм обов'язком подавати всіляку моральну і матеріальну підтримку народам, які борються за своє визволення від імперіалістичного і колоніального гніту.

Велику увагу в Заяві приділено проблемам комуністичного і робітничого руху в розвинутих капіталістичних країнах. Головний удар в цих країнах дедалі рішучіше спрямовується проти капіталістичних монополій, у ліквідації яких кровно заінтересовані робітничий клас, селянство, інтелігенція, дрібна та середня буржуазія.

Найважливіше завдання робітничого руху — досягнення єдності дій робітничого класу і зміцнення його союзу з селянством. Заява знову підтвердила готовність комуністичних і робітничих партій йти на співробітництво з соціал-демократичними в спільній боротьбі за інтереси трудящих, особливо проти воєнної небезпеки. В Заяві одержали дальший розвиток питання теорії соціалістичної революції. В ній сказано: *«Комуністичні партії, керуючись марксистсько-ленінським ученням, завжди були проти експорту революції. Водночас вони рішуче борються проти імперіалістичного експорту контрреволюції. Вони вважають своїм інтер-національним обов'язком закликати народи всіх країн згуртовуватися, мобілізувати всі свої внутрішні сили, активно діяти і, спираючись на могутність світової соціалістичної системи, запобігти або дати рішучу відсіч втручання імперіалістів у справи народу будь-якої країни, що під-нявся на революцію».*

Нарада розглянула питання про форми переходу різних країн від капіталізму до соціалізму, підтвердивши положення Декларації 1957 р. про можливість мирного і немирного переходу до соціалізму. Реальна можливість того чи іншого способу переходу до соціалізму, підкреслюється в Заяві, визначається конкретними історичними умовами.

Заява висвітлює принципиальне ставлення комуністичних і робітничих партій до питань боротьби на ідеологічному фронті. Особливу увагу приділено завданню посилення боротьби проти антикомунізму — цієї отруйної зброї, яку буржуазія використовує для того, щоб відвернути маси від соціалізму. Ще понад сто років тому, коли ідеї комунізму тільки зароджувались, були лише привидом, всі темні сили Європи вирушили в похід проти них. К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті Комуністичної партії» писали: «Привид бродить по Європі — привид комунізму. Усі сили старої Європи об'єдналися для священного цькування цього привида: папа і цар, Метерніх і Гізо, французькі радикали і німецькі поліцаї». З того часу буржуазія всіх країн докладала всіх зусиль до того, щоб знищити марксизм. Але комуністичний рух невпинно розвивався і перетворився у найвпливовішу політичну силу нашого часу, став найважливішим фактором суспільного прогресу. В створеному Марксом і Енгельсом «Союзі комуністів» було близько 300 членів; після перемоги Жовтневої революції в світі налічувалось 400 тис. комуністів; напередодні другої світової війни армія комуністів становила понад 4 200 тис. чоловік; три роки тому було більше 33 млн. комуністів; а зараз міжнародний комуністичний рух об'єднує понад 36 млн. чоловік! У 87 країнах світу живуть і борються комуністичні партії, які ведуть за собою сотні мільйонів трудящих. «Колись Маркс і Енгельс сказали, — говорив М. С. Хрущов, — що привид комунізму бродить по Європі. Тепер усі бачать, що ідеї комунізму бродять буквально по всій земній кулі, що вони перемагають».

Всесвітньо-історичний триумф ідей марксизму-ленінізму викликає смертельний страх і шалену лютю імперіалістичної буржуазії. Всі темні сили капіталістичного світу об'єдналися під лозунгом антикомунізму для боротьби проти сил миру, демократії, національно-визвольного руху і соціалізму. Головним оплотом світової реакції, міжнародним жандармом, ворогом народів усього світу виступає американський імперіалізм.

Нарада закликала всі комуністичні і робітничі партії посилити боротьбу проти сучасного антикомунізму, наполегливо пропагувати ідеї наукового комунізму, виховувати трудящих у революційному дусі, підвищувати їх класову, революційну свідомість і на досвіді країн соціалістичної системи розкривати всім трудящим перевагу соціалістичного суспільства, конкретно показати, які реальні блага приніс і несе соціалізм робітникам, селянам та іншим верствам населення кожної країни.

Зростання рядів комуністичних партій та їх організаційне зміцнення, забезпечення перемоги комуністичних партій ряду країн у боротьбі з ухилами, подолання шкідливих наслідків культу особи, посилення впливу міжнародного комуністичного руху відкривають нові перспективи для успішного розв'язання завдань, які стоять перед комуністичними партіями. Нарада зробила висновок, що комуністичні партії ідейно розгромили ревізіоністів у своїх рядах; у боротьбі з ревізіонізмом, правим опортунізмом ідейно і організаційно зміцніли кожна комуністична партія і міжнародний комуністичний рух у цілому.

В Заяві показано небезпечність югославської різновидності міжнародного опортунізму. Інтереси дальшого розвитку комуністичного і робітничого руху вимагають і далі продовжувати рішучу боротьбу проти ревізіонізму, який відображає буржуазну ідеологію в теорії та практи-

ці і залишається головною небезпекою в комуністичному і робітничому русі. Заява вказала і на необхідність продовжувати боротьбу проти догматизму і сектантства, які, якщо проти них не вести послідовної боротьби, можуть стати також головною небезпекою на тому чи іншому етапі розвитку окремих партій.

Підсумки Народи — могутній удар по імперіалістах, які розраховували на розрив єдності міжнародного комуністичного руху, галасували про «назрівання кризи» в світі комунізму, про виникнення «розколу» в таборі соціалізму. Всупереч пророкуванням імперіалістів, ренегатів і ревізіоністів Народа ознаменувала дальше зміцнення непорушної єдності і згуртованості країн соціалістичного табору, які визначаються об'єктивними умовами і мають глибоке коріння в житті.

Згуртованість соціалістичних країн зумовлюється пануючими в них соціалістичними виробничими відносинами і соціалістичною природою їх політичного ладу. Вона впливає із спільності мети і головних завдань країн, що будують соціалізм і комунізм, з історичної необхідності боротьби проти спільного ворога всіх народів — імперіалізму. Вона базується на пролетарському інтернаціоналізмі, на братерській дружбі народів соціалістичних країн. Вона цементується спільною ідеологією — марксизмом-ленінізмом. І немає таких сил у світі, які змогли б порушити єдність соціалістичних країн. Піклування про дальше зміцнення цієї єдності — вищий інтернаціональний обов'язок кожної марксистсько-ленінської партії.

В Заяві Народи дається висока оцінка досвіду Комуністичної партії Радянського Союзу і, як і в Декларації 1957 р., відзначається принципіальне значення рішень ХХ з'їзду КПРС для всього міжнародного комуністичного руху, для його дальшого розвитку.

Комуністичний рух перемагав і перемагає своєю вірністю марксизму-ленінізму — великому революційному вченню, яке є провідною зіркою для робітничого класу і трудящих усього світу. Народа висловила прагнення комуністичних і робітничих партій і далі рішуче відстоювати чистоту творчого марксизму-ленінізму і тільки на його основі розв'язувати всі завдання, які стоять перед міжнародним комуністичним рухом. *«Учасники Народи,— говориться в Заяві,— бачать у дальшому згуртуванні комуністичних партій на основі марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму найважливішу умову об'єднання всіх сил робітничого класу, сил демократії і прогресу, запоруку нових перемог світового комуністичного і робітничого руху в його великій боротьбі за світле майбутнє всього людства, за торжество справи миру і соціалізму».*

Документи Народи відкривають перед усіма трудящими величній і надихаючі перспективи. Їх з великим ентузіазмом зустріли в усіх країнах світу. «Сила цих документів полягає в тому,— писала китайська газета «Женьмінь Жібао»,— що в них викладена основна істина сучасності, що вони розвинули далі теорію марксизму-ленінізму, що вони вказали міжнародному пролетаріатові і народам усього світу шлях до перемоги, що поставлені в них завдання будуть здійснені шляхом спільних зусиль комуністів усіх країн».

До видатних документів Народи зараз приковано увагу всього людства. Вони надихають трудящих усіх країн на боротьбу за світле майбутнє, за мир, демократію і соціалізм. З глибоким інтересом і одностайним схваленням вивчають і обговорюють документи Народи трудящі нашої країни. Вони викликали серед радянського народу нове піднесення політичної і трудової активності.

Почесне і відповідальне завдання всіх працівників ідеологічного фронту, в тому числі і представників радянської історичної науки,— подавати найактивнішу допомогу партійним організаціям республіки в широкій пропаганді історичних документів Наради, нести в маси їх полум'яні ідеї.

Особливого значення набуває завдання всебічного вивчення і висвітлення в наукових дослідженнях, брошурах і статтях тих глибоких теоретичних висновків з корінних проблем сучасного суспільного розвитку, які зроблені в документах Наради. Радянські історики разом з економістами і філософами покликані глибоко вивчати і висвітлювати питання про основний зміст і головні риси сучасної епохи та її головні рушійні сили, про всезростаючий вплив соціалістичної системи на світовий розвиток, про реальну можливість відвернення воєн в сучасних умовах і мирне співіснування держав з різним суспільним ладом. Документи Наради озброюють працівників суспільних наук вичерпними теоретичними висновками для глибокої розробки і висвітлення на конкретному історичному матеріалі процесу занепаду і розкладу світової капіталістичної системи, своєрідності нового етапу загальної кризи капіталізму, посилення класової боротьби в капіталістичних країнах, характеру і значення національно-визвольного руху.

Виняткового значення набуває розробка питання про закономірності розвитку світової соціалістичної системи, про шляхи її дальшого зміцнення, про завдання марксистсько-ленінських партій в справі успішного будівництва соціалізму і комунізму, виховання народів у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів націоналізму і шовінізму. Працівники ідеологічного фронту покликані і далі боротися за чистоту марксизму-ленінізму, проти розгнінної буржуазної ідеології, проти сучасного ревізіонізму, який залишається головною небезпекою, а також проти догматизму і сектантства.

Висока оцінка Нарадою діяльності і досвіду Комуністичної партії Радянського Союзу зобов'язує глибоко вивчати і розкривати провідну роль Радянського Союзу і КПРС у розв'язанні насущних завдань сучасної епохи, всесвітньо-історичне значення повсякденної діяльності радянських людей по комуністичному будівництву, їх творчої активності і високої комуністичної свідомості. Перед радянськими істориками з новою силою постає завдання тісно пов'язувати свою наукову роботу з практикою комуністичного будівництва, на конкретному матеріалі показувати всезростаючу керівну роль КПРС у суспільному житті країни, узагальнювати діяльність партії в керівництві комуністичним будівництвом і показувати всесвітньо-історичне значення її досвіду.

Історична Московська Нарада надала міжнародному комуністичному рухові більшої згуртованості й сили. Озброєні історичними документами Наради, комуністи всіх країн ще з більшою впевненістю ведуть народи до їх заповітної мети — встановлення міцного миру в усьому світі, досягнення справжньої свободи, торжества соціалізму і комунізму.

СТАТТІ

З історії громадянської війни на Україні

В. М. ЩЕРБАК

ПРОПАГАНДА І АГІТАЦІЯ В МАСАХ У ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні перед партією поставили нові завдання: необхідно було мобілізувати широкі народні маси на побудову соціалістичного ладу, на організацію захисту його від нападів іноземних загарбників і внутрішньої контрреволюції, на зміцнення дружніх зв'язків з пролетарями інших країн. Ці основні завдання на новому етапі визначили зміст більшовицької пропаганди і агітації, викликали необхідність широкого розгортання її, вироблення нових її форм і методів.

Вивчення форм і методів більшовицької пропаганди періоду, коли Комуністична партія під керівництвом В. І. Леніна практично здійснивала будівництво першої в світі соціалістичної держави, — велика і важлива справа. У цій статті розглядаються тільки деякі організаційні заходи партії, спрямовані на широке розгортання агітації і пропаганди у перші роки Радянської влади.

Партійній пропаганді і агітації, марксистському вихованню мас Центральный Комітет партії, В. І. Ленін надавали великого значення. У всій партійній роботі, вчив Ленін, центр ваги повинен бути зосереджений, безумовно, на пропаганді і агітації¹. Тому з перших же днів встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні Комуністична партія і Радянський уряд стали вживати заходів, які сприяли широкому розвитку пропаганди і агітації серед народних мас. «Радянська влада, — писав В. І. Ленін, — як диктатура пролетаріату, перемогла і серед пролетарських мас міста і серед біднішого селянства села, але далеко ще не охопила комуністичною пропагандою і міцною організацією ні всіх професій ні всієї маси напівпролетаріату... Звідси — особлива, виняткова для даного моменту важливість посилення пропаганди і організаційної роботи...»².

Перші декрети Радянської влади, в яких було накреслено шлях будівництва нового, соціалістичного суспільства, суспільства без експлуататорів, відіграли величезну агітаційну роль. В. І. Ленін говорив, що ці декрети, які практично не могли бути проведені відразу і повністю, відігравали велику роль для пропаганди. Якщо раніше ми пропагували загальними істинами, то тепер ми *пропагуємо роботою*³.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 81.

² В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 348.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 179.

В. І. Ленін приділяв багато уваги агітаційно-пропагандистській роботі партії в масах. З метою доведення законів Радянської влади до відома широких цародних мас 3 квітня 1918 р. ВЦВК ухвалив постанову, яка зобов'язувала газети друкувати на першій сторінці декрети, розпорядження і накази ВЦВК, РНК і місцевих Рад⁴.

У середині 1918 р., коли посилилась іноземна воєнна інтервенція, В. І. Ленін особливо багато працював над організацією широкої, масової агітації. Зберігся ряд ленінських листів і телеграм місцевим радянським, партійним і профспілковим органам, де він вимагав посилати робітників-агітаторів на важкі ділянки фронту і в райони країни, де є хліб⁵. 29 липня 1918 р. В. І. Ленін виступив з доповіддю на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок Москви. Він проаналізував тяжке міжнародне і внутрішнє становище Радянської республіки і вказав на необхідність зосередити всю пропаганду і агітацію для викриття внутрішньої контрреволюційної капіталістів, поміщиків і куркулів, які продавали свободу і незалежність Росії іноземним імперіалістам. Об'єднане засідання на доповідь В. І. Леніна ухвалило рішення, в якому говорилося, що необхідно «вести найширшу агітацію в робітничих масах Москви та інших місцевостей по з'ясуванню критичного моменту, який переживає Радянська Республіка... Кожне засідання якої б то не було радянської установи, якого б то не було органу професійного робітничого руху або іншої робітничої організації буде відтепер ставити на свій порядок денний питання про практичне проведення найрішучіших заходів по роз'ясненню пролетарським масам становища, яке склалося, і по здійсненню військової мобілізації пролетаріату»⁶.

Велику і різноманітну допомогу в розгортанні пропаганди і агітації подавав місцевим партійним організаціям Центральний Комітет партії. На місця з центру посилались агітатори і пропагандисти, які проводили роботу не тільки в партійних організаціях, а й виступали перед широкими масами трудящих. Для інструктування і підготовки на курсах ЦК викликав з місць пропагандистів і агітаторів. По всій Радянській республіці систематично розсилалась партійна література. ЦК партії активно листувався з місцевими партійними організаціями. У своїх листах ЦК роз'яснював завдання більшовицьких організацій.

10 грудня 1917 р. у листі більшовикам станції Мала Вішера ЦК партії ясно визначив завдання більшовиків у агітаційно-пропагандистській роботі, роз'яснив відмінність агітації від пропаганди: «Головне ваше завдання полягає, з одного боку, в залученні якнайбільшого числа послідовників, а з другого боку, в поглибленні відомостей і знань у тих товаришів, які цілком впевнено стали на нашу платформу. Для першої мети вам необхідно вести агітацію як усну, так і шляхом поширення партійної літератури і газет, а для другої — створення пропагандистської групи для вивчення марксистських істин»⁷.

16 січня 1918 р. у листі, надісланому в Бузулуцький повіт, Самарської губернії, ЦК писав: «Ми одержуємо часто такі ж сумні відомості про темноту в селах з інших місць Росії, а також від товаришів солдатів, які повернулися з фронту додому. Думаємо і сподіваємось, що ви, товариші, будете нести у села світло соціалістичного вчення»⁸.

⁴ Див. «Собрание узаконеній и распоряженій рабочего и крестьянского правительства», 15(2) квітня 1918 р., № 31, стор. 406.

⁵ Див. «Ленинский сборник», т. XVIII, стор. 166; т. XXXIV, стор. 26, 27.

⁶ «Пятый созыв ВЦИК, Стенографический отчет», М., 1919, стор. 8—9.

⁷ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.)», М., 1957, стор. 63.

⁸ Там же, стор. 160.

Партійні організації, розуміючи велике значення агітаційно-масової роботи, ставили її в центр своєї уваги. Віддалений від великих революційних центрів, нечисленний Фатезький повітовий комітет партії більшовиків (Курська губернія) у своєму звіті писав: «Як і завжди, головним своїм завданням... комітет вважав і вважає... пропаганду серед населення ідей комунізму і залучення мас до своїх рядів...»⁹.

Керовані Центральним Комітетом партійні організації багато зробили для розширення пропаганди і агітації в масах. Протягом 1918 р. при партійних комітетах були створені агітаційно-пропагандистські відділи або бюро, які мали своїм завданням організувати широку мережу партійної освіти, вести агітаційно-пропагандистську роботу серед мас. Агітаційні відділи також створювались при Радах, бо партійні комітети не мали необхідних для цієї роботи матеріальних засобів. 31 березня 1918 р. Московський комітет РКП(б) прийняв рішення: «Організувати Агітаційне бюро при МК, яке буде працювати в контакт з Агітаційним бюро при Моск. Раді...»¹⁰. В серпні 1918 р. МК РКП(б) розіслав у райони доповідь про організацію агітаційного відділу при Московській Раді, в якій говорилось, що «боротьба з контрреволюцією, організація пролетарських і напівпролетарських мас навколо Ради шляхом широкого агітаційного висвітлення всієї роботи Московської Ради робітничих депутатів диктують необхідність створення потужного агітаційного апарату. Потрібна мітингова і друкована агітація (шляхом видання листівок). Досі Московська Рада використовувала агітаційний апарат Московського комітету РКП, але партійна організація не має в своєму розпорядженні технічних і фінансових засобів...»¹¹.

10 вересня 1918 р. відбулось засідання відділу районів Московської Ради з представниками від районів, на якому було порушено питання про організацію агітаційних відділів при райрадах. Передбачалося, що політичне керівництво районними агітаційними відділами повинні здійснювати райкоми партії, а матеріальну сторону забезпечать районні Ради. Збори одностайно ухвалили «організувати агітаційні відділи, які працюватимуть у тісному контакт з партійними комітетами»¹².

У Петрограді пропаганду і агітацію вів затверджений І з'їздом Рад Північної області Комісаріат преси, агітації і пропаганди. Очолював його М. М. Володарський. Комісаріат мав два відділи — відділ преси і відділ агітації та пропаганди. Відділ преси дбав про створення органів радянської преси у Північній області, налагоджував їх роботу, а також вів боротьбу проти буржуазної білогвардійської преси. Відділ агітації і пропаганди займався підготовкою агітаторів, відрядженням їх на місця, надсиланням у міста і населені пункти літератури, організацією шкіл агітаторів, виданням агітаційних брошур¹³.

У Києві значну агітаційно-пропагандистську роботу серед населення провадив освітньо-агітаційний відділ міськомкому партії. Цей відділ розробляв і обговорював з партійним активом плани агітаційно-пропагандистської роботи, комплектував кадри агітаторів і пропагандистів, організовував курси по підготовці їх, інструктував райкоми партії про організацію, форми і методи агітації і пропаганди¹⁴.

⁹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС). ф. 17, оп. 3, од. зб. 142, арк. 8.

¹⁰ Партархів МК і ММК КПРС, ф. 3, оп. 1, од. зб. 21, арк. 56.

¹¹ Державний архів Жовтневої революції Московської області (далі — ДАЖРМО), ф. 73, оп. 2, спр. 84, арк. 144.

¹² Там же, спр. 44, арк. 122.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4/с-2, од. зб. 8, арк. 38.

¹⁴ Газ. «Киевский коммунист» від 15, 19 лютого, 4 і 5 березня 1919 р.

Для підготовки пропагандистів і агітаторів Комуністична партія провела ряд заходів по організації спеціальних навчальних закладів. 25 червня 1918 р. В. І. Ленін і Я. М. Свердлов підписали декрет про створення Соціалістичної академії суспільних наук. Володимир Ілліч брав безпосередню участь в організації цієї академії. Він розглянув проект положення про академію, вніс ряд пропозицій, спрямованих на посилення її ролі як марксистського наукового центру, написав проект постанови Раднаркому про академію і директиви для комісії, що розробляла статут академії¹⁵.

У декреті про організацію академії було записано, що «Соціалістична академія суспільних наук є вільне об'єднання осіб, які мають на меті вивчення і викладання як соціальних знань з точки зору наукового соціалізму і комунізму, так і наук, що суміжні з цими знаннями... Науково-академічна секція Соціалістичної академії суспільних наук має на меті наукову розробку питань соціалізму і комунізму, наукове дослідження в галузі соціальних наук, філософії і наук природничих, оскільки останні суміжні з науками соціальними, а також підготовку вчених спеціалістів у галузі соціальних знань... Навчально-освітня секція Соціалістичної академії суспільних наук є вільна вища школа, яка має на меті викладання соціальних наук всім бажającym, ознайомлення широких народних мас з ученням наукового соціалізму і комунізму, а також поширення освіти на основі соціалістичного світогляду...»¹⁶. Дійсними членами академії були затверджені В. Д. Бонч-Бруєвич, О. М. Коллонтай, А. В. Луначарський, Ю. Мархлевський, О. М. Пешков (Максим Горький), М. М. Покровський, К. А. Тімірязєв, Н. К. Ульянова-Крупська та ін., професорами — В. П. Волгін, Д. І. Курський, М. С. Ольмінський та ін.; членами-змагателями академії — О. Д. Удальцов, І. Д. Удальцов, К. Е. Цюлковський та ін.; викладачем — В. П. Потьомкін, лекторами на окремих курсах — В. Я. Брюсов, І. Е. Грабар та ін.¹⁷ Лекції з політекономії читав у академії І. П. Скворцов (Степанов)¹⁸.

Видатний учений і винахідник К. Е. Цюлковський із захопленням зустрів повідомлення про створення Соціалістичної академії і виявив бажання взяти участь у її діяльності. 30 липня 1918 р. К. Е. Цюлковський писав у академію: «Ніколи не переставали мене цікавити суспільні питання... Мої ідеали соціалістичного устрою людства досить близькі до Радянської Конституції». Він пропонував свої послуги для поширення «духу і розуму законів Радянської Конституції серед населення»¹⁹. До цього Костянтин Едуардович виступав з лекціями на науково-популярні і соціальні теми в Калузькому пролетарському університеті²⁰. Постановою президії академії від 25 серпня 1918 р. він був зарахований у члени-змагателі академії²¹. З цього приводу К. Е. Цюлковський писав у академію: «В критичну для мене хвилину Ви врятували мої праці на користь Радянської республіки і всіх людей... Негайно ж візьмуся за роботу, без вагань і з особливою стараністю, бо Ваше довір'я піднесло мої сили...»²². Так передові представники старої інтелігенції включалися в роботу по пропаганді Радянського ладу.

¹⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 359, 360.

¹⁶ «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства», 13 липня 1918 р., № 49, стор. 573.

¹⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 3415, оп. 1, спр. 7, арк. 57—58.

¹⁸ Там же, спр. 47, арк. 6/н.

¹⁹ Там же, спр. 44, арк. 417—418.

²⁰ Там же, арк. 423, 428.

²¹ Там же, арк. 419.

²² Там же, спр. 44, арк. 420.

Спочатку академія являла собою більш навчальний, ніж науково-дослідний заклад. Лекції і доповіді, що в ній читались, збирали численну аудиторію, здебільшого молодь, яка прагнула до вивчення наукового соціалізму. М. М. Покровський, один з організаторів академії, розповідав, що, незважаючи на відсутність транспорту, погане освітлення і опалення, аудиторії завжди були переповнені. Багато слухачів академії виїхали на фронті громадянської війни агітаторами²³.

У середині 1918 р. організовується школа агітаторів і інструкторів при ВЦВК РРФСР²⁴. Школа мала два паралельні курси: тримісячний і двотижневий. Тримісячний курс готував місцевим Радам досвідчених агітаторів-інструкторів, двотижневий — агітаторів для виконання тимчасових доручень ВЦВК у провінції. Заняття в школі відбувалися щоденно: дві години — лекції, дві — практичне закріплення лекцій, дві — військово-навчання²⁵. Слухачі школи вивчали такі питання, як класова боротьба, війна і революція, диктатура буржуазії і диктатура пролетаріату, аграрне і продовольче питання, організація Радянської влади, Червона Армія та ін.²⁶ Випускники школи за завданням ВЦВК виїжджали в райони, переважно у ті місця, де були недостатньо організовані маси. Агітатори мали завдання мобілізувати широкі маси на зміцнення Радянської влади, всіляко сприяти організації трудового селянства, пропагувати ідеї соціалістичної революції і висвітлювати поточні події²⁷.

Підготовкою агітаторів займалися також селянська секція ВЦВК (курси агітаторів села)²⁸, НКВС (школа агітаторів і інструкторів), перед якими стояло завдання організації і зміцнення Радянської влади на місцях²⁹, а також місцеві партійні організації і Ради. Так, у Петрограді Комісаріату преси, агітації і пропаганди була підпорядкована школа агітаторів. Для читання лекцій запрошувались досвідчені партійні працівники. Слухачі першого набору навчалися близько місяця. До школи вступило майже 150 чол., закінчило і здало екзамени — близько 70 чол., згодом вони були використані на роботі у Союзі комун Північної області. Другий набір розпочав навчання на початку липня 1918 р. Навчання тривало до серпня. Слухачі однієї групи ще до закінчення навчання працювали агітаторами під час кампанії по скликанню з'їзду Рад Північної комуні, друга група була відправлена на Східний фронт³⁰.

У жовтні 1918 р. школу агітаторів³¹ відкрив Пресненський районний комітет РКП(б) при комуністичному клубі ім. В. І. Леніна (Москва). 19 жовтня 1918 р. Вологодський губернський і міський комітети РКП(б) відкрили курси агітаторів, на які з'їхались 110 слухачів, не рахуючи місцевих³². У листопаді 1918 р. в Астрахані була відкрита місячна школа агітаторів³³. Тоді ж тритижневі курси при Казанському комітеті РКП(б) випустили 93 агітатори³⁴. На початку 1919 р. при школі ВЦВК створюється агітаційна школа Центрального Комітету Росії-

²³ Журн. «Вестник Коммунистической академии», 1928, кн. XVIII(4), стор. 11.

²⁴ Див. газ. «Правда» від 14 вересня 1918 р.

²⁵ Партійний архів Ленінградського обкому КППС, ф. 01635, оп. 1, од. зб. 3, арк. 40.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 86, оп. 1, од. зб. 74, арк. 1.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 77, спр. 9, арк. 18.

²⁸ ЦДАЖРМО, ф. 73, оп. 1, спр. 20, арк. 31.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 190, арк. 2.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 17, оп. 4/с-2, од. зб. 8, арк. 38.

³¹ Там же, оп. 1, од. зб. 21, арк. 54.

³² Див. газ. «Северная беднота» (Вологда) від 23 жовтня 1918 р.

³³ Газ. «Коммунист» (Астрахань) від 21 листопада 1918 р.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 12, арк. 112.

ської Комуністичної спілки молоді. В її організації активну участь брав Я. М. Свердлов, який залучив до цієї роботи і Н. К. Крупську³⁵.

Для розвитку пропаганди Комуністична партія широко використовувала жіночий рух. Були відкриті шеститижневі жіночі курси червоних агітаторів, які до березня 1919 р. випустили 85 агітаторів-робітниць. Виступаючи на VIII з'їзді РКП(б), О. М. Коллонтай заявила: «...багато робітниць і селянок приїхали до нас на курси не комуністами, але розіхались вони від нас комуністами в повному розумінні слова, готові не тільки вступити до партії, а й пристрасно захищати її завдання і великі цілі...»³⁶. 8 березня 1919 р. В. І. Ленін відвідав ці курси і виступив з промовою перед слухачками³⁷.

В перші роки Радянської влади одним з першочергових завдань Комуністичної партії була організація збройних сил країни — Робітничо-Селянської Червоної Армії. 15 січня 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет про організацію Всеросійської колегії по формуванню РСЧА³⁸. Тоді Червона Армія формувалась за принципом набору добровольців. Колегія мала своїм завданням погоджувати і спрямовувати діяльність місцевих органів Радянської влади по формуванню, навчанню і забезпеченню всім необхідним нових частин армії, що організовувалась. При колегії поряд з іншими створювався організаційно-агітаційний відділ, на який покладался обов'язок негайно розгорнути широку агітаційну кампанію по залученню в Червону Армію робітників, селян і колишніх солдатів старих військових частин. Організаційно-агітаційний відділ складався з двох підвідділів: організаційного і агітаційного. Організаційний підвідділ мав завдання організовувати короткотермінові курси по підготовці агітаторів. На ці курси приймалися «особи, які стоять на платформі Радянської влади і мають рекомендації від партійних колективів»³⁹. Організаційний підвідділ здійснював також зв'язок з місцевими Радами і комітетами партії. В обов'язок агітаційного підвідділу входила організація лекцій і доповідей про Червону Армію, випуск відозв і закликів про вступ до Червоної Армії, висвітлення цих питань у періодичній пресі.

Агітаторами були прості, часто навіть необізнані з агітаційно-пропагандистською діяльністю люди. В одній з відозв організаційно-агітаційний відділ писав, що «для роз'яснення широким масам значення Червоної Армії, яка формується, необхідно організувати кадри агітаторів, які могли б поїхати по всій Росії для агітації і організації Червоної Армії. Всі, хто за Радянську владу, повинні присвятити себе цій роботі. Виділяйте з свого середовища, скільки можете, товаришів... Хай не спляє вас, що мало знаєте як агітатор...»⁴⁰. До середини червня 1918 р. організаційно-інструкторський відділ випустив у світ понад 15 друкованих видань загальним тиражем у 2406 тис. примірників, розіслав по всій Росії 140 організаторів, 300 агітаторів, з яких тільки 150 пройшли підготовку на короткотермінових курсах⁴¹.

Комуністична партія не мала достатньо часу для підготовки кваліфікованих агітаторів і пропагандистів з робітників, селян і солдатів. Робота ж агітаторів-інтелігентів, навіть відданих Радянській владі, не

³⁵ Див. Я. М. Свердлов, Избранные статьи и речи 1917—1919 гг., М., 1944, стор. 126.

³⁶ «VIII съезд РКП(б). Протоколы», М., 1933, стор. 298.

³⁷ Газ. «Правда» від 11 березня 1919 р.

³⁸ Див. журн. «Красный архив», 1938, № 1 (86), стор. 33—40.

³⁹ Газ. «Правда» від 9 червня (27 травня) 1918 р.

⁴⁰ Газ. «Солдатская правда» від 16 лютого 1918 р.

⁴¹ Див. «Гражданская война, Материалы по истории Красной Армии», т. I, М., 1923, стор. 219—222.

давала належного ефекту; та й не так уже багато було такої інтелігенції. Робітники і селяни не без підстав більше вірили своєму братові — трудівникові. В. І. Ленін вказував, що «та агітація, яку ведуть прості, неосвічені люди, коли вони розповідають про те, що червоногвардійці спрямовують всю міць проти експлуататорів,— ця агітація непереможна»⁴². Політика партії більшовиків і Радянського уряду знаходила відгук і всебічну підтримку серед трудящих міста і села. Тому, крім тих агітаторів, яких готувала партія, було багато простих людей, які зрозуміли, що ідеї більшовиків виражають їх думи і сподівання, і агітували за них.

Один з таких агітаторів, В. І. Іванов, селянин із села Степанково, Гверської губернії, написав листа в ЦК РКП(б), в якому виразив настрої народу, його ставлення до партії комуністів, до Радянської влади. В. І. Іванов писав: «Привіт з села вам, дорогі товариші і самовіддані борці за свободу і людські права, тобто комуністи-більшовики... Дорогі товариші, я звертаюся до вас як співчуваючий вашим ідеям. Прошу вибачити мені те, що я довго не наважувався допомагати вам фізично у боротьбі проти спільного нашого ворога — капіталу і обмежувався щирим співчуттям вашим ідеям і вів за них агітацію. Але моя агітація ніякого успіху не мала. Тепер на мене мої сусіди дивляться, як на звіра, навіть погрожують розправитись. Я їхньої розправи не боюся, але немає ніякої потреби віддавати своє життя, не зробивши доброї справи для спільного блага всіх трудящих. Я готовий піти до чорта в зуби, аби тільки здійснились ідеї комуністів-більшовиків... Товариші, я не хочу кидати свою агітацію, а щоб провадити її успішніше, я повинен знати ще багато чого. Через це я і пропоную вам свої послуги. Прошу прийняти мене у вашу партію і дати мені багато тих понять, яких я ще не маю»⁴³.

Таких безпартійних більшовиків було дуже багато. З часом вони ставали самовідданими борцями, які відстоювали ідеї комунізму на фронтах громадянської війни, в боротьбі з внутрішньою контрреволюцією. Партійні організації чуйно ставились до таких товаришів, подаючи їм належну допомогу. 4 грудня 1917 р. ЦК РКП(б) у листі Т. І. Круглому в Новгородську губернію писав: «Одержали Вашого листа. Дуже раді, що веде те більшовицьку агітацію на селі. Бажано, щоб Ви організували партійний осередок. Тоді розв'яжеться і Ваш вступ до партії... Поки що для підтримки висилаємо Вам книг на 10 крб... Поки Ви можете зробити попередній запис у нашу партію, вивчайте і обговорюйте нашу програму, влаштовуйте спільне читання тих книг, які ми Вам надіслали... Бажаємо Вам високо тримати прапор соціалізму і широко розповсюджувати ідеї марксизму»⁴⁴.

Величезне значення для організації широкої пропаганди ідей Комуністичної партії мав підписаний 10 грудня 1918 р. В. І. Леніним декрет РНК «Про мобілізацію письменних і організацію пропаганди радянського ладу»⁴⁵. Декрет зобов'язував місцеві Ради як міста, так і села при підтримці місцевих організацій Російської Комуністичної партії провести облік і мобілізацію всього письменного населення від 16 до 50 років, здатного чітко і зрозуміло читати вголос. Ця мобілізація мала на меті ознайомити неписьменне населення країни з усіма заходами Комуністичної партії і Радянського уряду, сприяти політичному розвитку всього населення.

⁴² В. І. Л е н і н, Твори, т. 26, стор. 414.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, од. зб. 40, арк. 43.

⁴⁴ «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)...», стор. 72.

⁴⁵ Див. «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства», 23 грудня 1918 р., № 93, стор. 1186.

На мітингах і сходках місцеві органи широко оповіщали населення про організацію читання декретів, комуністичної преси тощо, роз'яснювали, що без ознайомлення з укладом революційної Росії, поточною політикою і законодавством Радянської влади неможлива участь у соціалістичному будівництві. Народному Комісаріатові освіти разом з іншими установами, які віддали пропагандою і агітацією, ставилась з обов'язок організація негайного видання збірників, популярних статей, що роз'яснюють політику партії і уряду.

Декрет «Про мобілізацію письменних і організацію пропаганди Радянського ладу» подав велику допомогу місцевим партійним організаціям у розгортанні агітаційної роботи серед народних мас. Вольська волосна партійна організація, Рибинського повіту, Ярославської губернії, повідомляла: «Вольський колектив з радістю прочитав Декрет Ради Народних Комісарів про мобілізацію письменних. Мобілізацію провів... Вся робота колективу зустрічає співчуття, підтримку серед селян і користується повагою»⁴⁶.

До великої і важливої роботи по розгортанню комуністичної пропаганди і агітації серед народних мас партія широко залучала професійні спілки, спілки молоді і організації жінок. Але ці організації в перший рік існування Радянської влади переживали період ідейного і організаційного становлення і потребували допомоги з боку партії. Тому треба було добитись, щоб ці організації оформились на платформі визнання і підтримки Радянської влади. «Повноправним членом професійних спілок,— говорив В. І. Ленін,— можуть бути тільки ті спілки, які визнають революційну класову боротьбу за соціалізм шляхом диктатури пролетаріату»⁴⁷.

Після Жовтневої революції професійні спілки рішуче стали на шлях будівництва соціалістичного суспільства і розгорнули велику агітаційно-масову роботу серед трудящих. У червні 1918 р. тільки в одній Москві під керівництвом профспілкової групи агітаторів при організаційно-агітаційному відділі Всеросійської колегії по формуванню Червоної Армії понад дві тисячі профспілкових активістів проводили агітаційну роботу серед мобілізованих⁴⁸. Тоді трудящі Москви об'єднувалися у 110 професійних спілках⁴⁹.

10 грудня 1918 р. Астраханська міська конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів у прийнятій постанові писала, що «тільки свідомий і культурний робітник-комуніст зможе налагодити виробництво і зуміє захистити ідеали комунізму і свою соціалістичну вітчизну»⁵⁰.

Допомогу більшовицькій партії у здійсненні зв'язку з масами і поширенні ідей комунізму подавала Російська Комуністична Спілка молоді (РКСМ). З перших днів свого існування вона стала самовідданим захисником влади Рад і переконаним агітатором за справу партії більшовиків. У рішенні I з'їзду РКСМ говорилося, що «Спілка ставить собі за мету поширення ідей комунізму і залучення робітничої і селянської молоді до активного будівництва Радянської Росії»⁵¹.

Після першого з'їзду РКСМ Центральний Комітет РКП(б) розіслав партійним організаціям циркулярний лист, в якому вказав парторганізаціям на необхідність всіляко підтримувати місцеві організації РКСМ, допомагати їм лекторськими і агітаторськими силами, забезпе-

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 12, спр. 35, арк. 59.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 375.

⁴⁸ Див. «История профсоюзного движения в СССР», вып. II, М., 1955, стор. 68—70.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 348, арк. 3—6.

⁵⁰ Газ. «Коммунист» (Астрахань) від 12 січня 1919 р.

⁵¹ «Первый съезд РКСМ. Протоколы», М., 1934, стор. 76.

чувати приміщенням⁵². При підтримці партії більшовиків комсомольці по всій країні активно включались у агітацію і пропаганду ідей наукового соціалізму. «Пожвавлення діяльності організації молоді,— писала «Правда»,— і виникнення нових спостерігається в найвіддаленіших кутках. У селах виникають культосвітні гуртки, організуються мітинги, на яких провадиться запис до спілки. Так, наприклад, у Плосківській волості, Невельського повіту, після мітингу в Спілку Комуністичної молоді записалось 118 чол.»⁵³

Досить помітним було пожвавлення молодіжного руху на Глухівській мануфактурі (Московська губернія). Тут до спілки записалось кілька сот юнаків і дівчат, була відкрита школа для підвищення політичної грамотності молодих робітників⁵⁴. Рославльський комітет РКСМ звернувся до робітничої, селянської і учнівської молоді із закликом підтримати спілку молоді, першим завданням якої є «широка пропаганда ідей комунізму серед робітничої і селянської молоді»⁵⁵. У лютому 1919 р. активізували свою діяльність і київські комсомольці. Вони відкрили свій клуб з бібліотекою і читальнею на Деміївці, влаштовували мітинги робітничої молоді Києва та його околиць⁵⁶.

У розгортанні діяльності спілки молоді всебічну допомогу подавали місцеві партійні організації. З метою організаційного зміцнення спілки молоді, підвищення ідейно-теоретичного рівня комсомольців, а також для посилення партійного впливу в спілці багато партійних організацій пропонували всім членам партії віком до 20 років вступати до спілки молоді. 11 січня 1919 р. таке рішення прийняв Московський комітет РКП(б)⁵⁷. Завдяки допомозі Комуністичної партії спілка молоді стала масовою, згуртованою, відданою великим ідеям марксизму-ленінізму організацією. Комсомольці активно допомагали партії в її роботі: розповсюджували листівки і газети, вели агітацію, допомагали партійним організаціям влаштовувати мітинги і збори. Комсомол став бойовим, вірним помічником Комуністичної партії.

Агітаційно-пропагандистська робота партії не була б всеосяжною, якби партія не приділяла особливої уваги роботі серед жінок. В. І. Ленін писав, що «без залучення жінок до самостійної участі не тільки в політичному житті взагалі, але й до постійної, поголовної громадської служби, нічого їй говорити не тільки про соціалізм, але й про повну і тривку демократію»⁵⁸. Для організаційного оформлення жіночого руху у масштабах усієї країни партія більшовиків провела 16—21 листопада 1918 р. I Всеросійський з'їзд робітниць. На з'їзді виступив з промовою В. І. Ленін, який підкреслив важливе значення з'їзду, вказав, що успіх революції залежить від того, наскільки активно в ній беруть участь жінки. Володимир Ілліч поставив завдання перед жінками-активістками з допомогою пропаганди, з допомогою освіти розгорнути боротьбу проти пережитків минулого. З'їзд тоді ухвалив резолюцію, в якій запевнив Раднарком, що робітниці виправдають покладені на них надії і дружнo включаться у будівництво нового життя. З'їзд визнав за необхідне організувати при всіх партійних комітетах комісії по пропаганді і агітації серед робітниць і звернувся із закликом до ЦК РКП(б) посилити роботу серед жінок на місцях⁵⁹.

⁵² «Первый съезд РКСМ. Протоколы», М., 1934, стор. 90—91.

⁵³ Газ. «Правда» від 21 грудня 1918 р.

⁵⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 21, арк. 143.

⁵⁵ Газ. «Рославльський комуніст» від 12 березня 1919 р.

⁵⁶ Газ. «Київський комуніст» від 9 і 22 лютого 1919 р.

⁵⁷ Партархів МК і ММК КПРС, ф. 3, оп. 1, од. зб. 100, арк. 1.

⁵⁸ В. І. Л е н і н, Твори, т. 24, стор. 49.

⁵⁹ Газ. «Правда» від 20 і 21 листопада 1918 р.

Виступаючи у грудні 1918 р. на VIII Петроградській міській партійній конференції з інформаційною доповіддю про I Всеросійський з'їзд робітниць, К. М. Самойлова говорила, що на одному із засідань Ради Народних Комісарів В. І. Ленін заявив про необхідність у всеросійському масштабі продовжувати роботу по залученню жінок-робітниць до активного громадського життя, скликати обласні з'їзди робітниць і селянок, де, збираючись разом, вони могли б спільно обговорювати свої потреби і права, які дає їм Радянська влада⁶⁰.

Незабаром після з'їзду, наприкінці листопада 1918 р., при ЦК РКП(б) створюється комісія по пропаганді й агітації серед робітниць, яка координувала у всеросійському масштабі всю агітаційно-пропагандистську роботу серед жінок-робітниць⁶¹. 20 грудня в «Правде» була опублікована інструкція ЦК РКП(б) про створення комісій по агітації і пропаганді серед робітниць. Було запропоновано організувати такі комісії при кожному комітеті партії — районному, міському, окружному і обласному. Перед цими комісіями ставилось завдання політичного виховання робітниць, готувати найбільш передових з них до вступу в Комуністичну партію, залучати всіх жінок до свідомої і активної участі у будівництві нового, соціалістичного суспільства. Уже 26 грудня 1918 р. Московський окружний комітет РКП(б) ухвалив при кожному партійному комітеті створити комісії по пропаганді і агітації серед жінок⁶². Такі комісії організовувалися по всій країні.

VIII з'їзд РКП(б) підвів підсумки тієї величезної роботи, яку провела партія після Жовтня по розгортанню пропаганди і агітації. Надалі в основу всієї агітаційно-пропагандистської роботи повинна була лягти нова програма партії, ухвалена з'їздом. Ця програма озброїла робітників і селян ясною перспективою соціалістичного будівництва, запалила народні маси на боротьбу за перемогу нового, соціалістичного суспільного ладу. В. І. Ленін говорив на з'їзді, що «наша програма буде найсильнішим матеріалом для пропаганди і агітації»⁶³. З'їзд прийняв рішення «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі», «Про роботу серед жіночого пролетаріату», «Про роботу серед молоді», «Про партійну і радянську пресу». Цими рішеннями з'їзд накреслив дальші шляхи розвитку пропаганди і агітації серед трудящих.

Огляд заходів Комуністичної партії, спрямованих на розвиток пропаганди і агітації серед широких народних мас, показує, яку величезну увагу приділяла партія цій важливій справі. Партія відразу ж після Великої Жовтневої соціалістичної революції перебудувала роботу серед мас з урахуванням нових історичних умов, повела рішучу боротьбу за те, щоб її агітація стала всеохопною, охоплювала всі маси трудящих і доходила до найвіддаленіших і невеликих населених пунктів. Для підвищення теоретичного рівня пропаганди і агітації партія здійснила підготовку кваліфікованих кадрів агітаторів і пропагандистів. У роботі серед широких мас трудящих партія спиралась на масові громадські організації, профспілки, комсомол, жіночі організації, що сприяло політичному вихованню населення і піднесенню культурного рівня народу. Агітаційно-пропагандистська діяльність партії відіграла величезну роль у розв'язанні тих великих і складних завдань, які стояли перед трудящими молоді Радянської республіки.

⁶⁰ Партархів Ленінградського обкому КПРС, ф. 1, оп. 1, од. зб. 75, арк. 147.

⁶¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 52, арк. 120.

⁶² Партархів МК і ММК КПРС, ф. 2, оп. 2, од. зб. 24, арк. 14.

⁶³ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 191.

В. П. Ю Б К І Н

ЗДІЙСНЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ

(ГРУДЕНЬ 1919—1920 рр.)

Розгромом Червоною Армією денікінських полчищ під Орлом, Воронежем і Касторною почалося визволення України. Уже в грудні 1919 р. були визволені Харків, Київ, Полтава, а на початку січня 1920 р.—Донбас. У визволених районах України була відновлена Радянська влада і трудящі маси одержали можливість розпочати відбудову зруйнованого господарства. Але для цього потрібно було насамперед розв'язати продовольче питання, забезпечити хлібом і продуктами робітничий клас і Червону Армію. В. І. Ленін указував, що «в основі всього будівництва соціалізму лежить тепер продовольче питання. Зібрати всі надлишки хліба в руках центральної Радянської влади, правильно розподілити їх, це значить зробити непереможною нашу Червону Армію..., це значить відбудувати промисловість і забезпечити правильне соціалістичне виробництво і розподіл, забезпечити новий соціалістичний порядок»¹.

ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін здійснювали безпосереднє керівництво соціалістичним будівництвом на Україні, в тому числі й організацією продовольчого питання. 29 листопада 1919 р. пленум ЦК РКП(б) обговорив і прийняв написану В. І. Леніним резолюцію «Про Радянську владу на Україні»², яка була схвалена VIII Всеросійською партійною конференцією (2—4 грудня 1919 р.). Накресливши програму радянського будівництва на Україні, пленум ЦК РКП(б) зобов'язав партійні і радянські органи в продовольчій політиці дотримуватися принципів продрозверстки. «Найближчим завданням продовольчої політики на Україні, — підкреслювалося в резолюції, — повинно бути вилучення хлібних надлишків *тільки в строго обмеженому розмірі*, необхідному для постачання української бідноти, робітників і Червоної Армії»³. Зважаючи на те, що успішна реалізація державної продовольчої політики буде багато в чому залежати від ступеня підтримки її середніми шарами українського села, ЦК РКП(б) рішуче вимагав при вилученні надлишків продовольства враховувати інтереси середняка, відокремлюючи його від куркульських елементів⁴.

Резолюція пленуму ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» лягла в основу всієї діяльності КП(б)У. Виконуючи директиви ЦК РКП(б), 11 грудня 1919 р. Всеукраїнський революційний комітет у Маніфесті до українського народу поставив вимогу перед радянськими ор-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 507.

² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 141—143.

³ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, 1954, М., стор. 431.

⁴ Там же.

ганами негайно забезпечити продовольством Червону Армію, робітничий клас Донецького басейну та інших промислових центрів країни⁵.

З метою прискорення заготівлі продовольства Наркомпрод України вказав на необхідність негайної організації продовольчих органів у визволених районах України⁶. Партійні і радянські організації розгорнули на місцях широку кампанію по створенню продовольчого апарату, виділивши для цієї роботи кращих партійних працівників. У ряді губерній були організовані двотижневі курси по підготовці кваліфікованих кадрів для продорганів⁷. В результаті проведеної роботи в більшості повітів Харківської⁸ і Катеринославської⁹ губерній уже в січні були створені продовольчі комітети, а в Одеській губернії — в квітні 1920 р.¹⁰, які відразу ж приступили до виявлення, заготівлі та відправки продовольства в робочі центри. Уже в січні з Полтавської і Подільської губерній до Києва прибуло 70 тис. пудів продовольства, а незабаром з цих же губерній було відправлено ще 50 тис. пудів¹¹.

В міру створення місцевих продовольчих органів, структура яких визначалась Положенням Наркомпроду¹², на Україні почався процес заготівлі і взяття на облік продуктів сільськогосподарського виробництва. Розмір хлібної розверстки на Україні на врожай 1919 р. був встановлений у кількості 160 млн. пудів. З цієї кількості 100 млн. пудів повинні були дати південні губернії, які найменше потерпіли від громадянської війни і найбільше мали запасів хліба¹³. Якщо в 1919 р. декретом про розверстку лишків урожаю 1918 р. та попередніх років для бідноти із загальної кількості заготовленого хліба залишалось 10%¹⁴, то в 1920 р. в таких губерніях, як Київська, Харківська, Чернігівська, Волинська і Подільська, селянській бідноті виділялось 25%, а в останніх губерніях — 10% від загальної кількості виконаної розверстки¹⁵. Це становило понад 20 млн. пудів¹⁶. Від сільської бідноти вимагалось лише активно сприяти продовольчим органам у видлученні в куркулів продуктів сільськогосподарського виробництва. Уважно стежачи за ходом продовольчої кампанії на Україні, В. І. Ленін у телеграмі на ім'я Й. В. Сталіна писав: «Я схвалюю зменшену розверстку і обов'язкову видачу бідноті в першу чергу частини зібраного хліба. Треба бідноту перш за все заінтересувати»¹⁷.

ЦК КП(б)У вимагав від продовольчих органів використовувати у своїй практичній діяльності досвід, принципи і методи державних заготівель в РРФСР, оскільки продовольча політика на Україні не могла

⁵ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів», К., 1957, стор. 16—17.

⁶ Газ. «Продовольственное дело» (орган Особой продовольственной комиссии по снабжению Красной Армии Южного фронта) від 17 січня 1920 р.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Газ. «Продовольственный вестник» (орган Екатеринославского продкомгуба) від 20 лютого 1920 р.

¹⁰ Газ. «Украинская беднота» (орган Политуправления XII Армии) від 24 квітня 1920 р.

¹¹ Газ. «Продовольственное дело» від 31 січня 1920 р.

¹² 15 січня 1920 р. Наркомпрод України затвердив Положення про продовольчі органи. Див. газ. «Продовольственное дело» від 31 січня 1920 р.

¹³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 23, арк. 381.

¹⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 340, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 23, арк. 271.

¹⁶ Газ. «Селянська біднота» (орган відділу по роботі на селі при ЦК КП(б)У) від 14 березня 1920 р.

¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 329.

бути іншою, ніж вона була в Росії¹⁸. Ця вимога ЦК КП(б)У впливала з того, що на місцях ряд партійних працівників, не розуміючи класової суті продовольчої політики, вимагали від ЦК і уряду переглянути її принципи, допустити свободу торгівлі, зменшити розмір розверстки¹⁹. Це зробити було неможливо, бо, як вказував В. І. Ленін, «в такий час, коли країна бореться з капіталом російським і всесвітнім, ... торгівля хлібом є величезний державний злочин. Це є наруга над бідним і голодним, це є найкраща послуга, яка робиться капіталістові і спекулянтіві»²⁰. Свобода торгівлі при недостатній кількості продуктів веде до спекуляції, до непомірного підняття цін, в результаті чого по «шалених цінах зможуть задовольнити себе невеликі верхівки, які мають прибуток значно вищий від середнього, а величезна маса залишиться при голоді»²¹.

Перші місяці боротьби за виконання продрозверстки не дали задовільних результатів. До березня 1920 р. продовольчими органами було заготовлено лише 6200 тис. пудів²², тоді як щомісячна потреба в хлібі населення тільки України становила близько п'яти млн. пудів²³. Незадовільний хід виконання продрозверстки пояснювався насамперед шаленим опором куркульства, яке, затиснувши «зубами хліб» врожаю трьох років, гноїло його в ямах, годувало ним свиней, переводило на самогон і нізачо не хотіло віддати робітничо-селянській владі. Другою, не менш важливою причиною незадовільного ходу виконання продрозверстки був бандитський рух, що охопив багато повітів України. Майже з усіх губерній надходили тривожні сигнали про те, що куркульсько-бандитські елементи знищують млини, фураж, заготовлений для Червоної Армії, тероризують село шляхом систематичних грабєжів. У телеграмі В. І. Леніну Й. В. Сталін доповідав, що в «чотирьох повітах Полтавської губернії нормальна заготовча робота неможлива внаслідок засилля бандитів, які буквально знищують продпрацівників»²⁴. «Великих надій на Київську губернію не покладається, — писала газета «Продовольственное дело», — оскільки всі повіти наповнені бандитами»²⁵. В боротьбі з Радянською владою куркульсько-бандитські елементи не гребували ніякими засобами аж до убивств продпрацівників, сільських активістів та їх дітей²⁶. З січня по листопад 1920 р. на Україні було вбито понад 1000 продпрацівників²⁷.

Становище, що створилося на продовольчому фронті, вимагало від ЦК КП(б)У і уряду України вжити негайних заходів до розгрому куркульства і ліквідації бандитизму. Кожний комуніст, кожний свідомий робітник, указував В. І. Ленін, повинен зрозуміти: «якщо куркуль лишиться незачепленим, якщо глитаїв ми не переможемо, то неминуче буде знову цар і капіталіст»²⁸. Досвід Радянської Росії свідчив про те, що успіх у боротьбі проти куркульства можливий тільки при наявності в селі міцної опори диктатури пролетаріату в особі бідня-

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 113.

¹⁹ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах, 1917—1920 рр.», Харків, 1934, стор. 571.

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 407.

²¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 359.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 23, арк. 382.

²³ Газ. «Селянська правда» (орган Катеринославського губвнккомуну) від 26 травня 1920 р.

²⁴ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів», стор. 82.

²⁵ Газ. «Продовольственное дело» від 31 січня 1920 р.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 229, арк. 31.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 39, арк. 99.

²⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 150.

щко-середняцьких мас. Необхідно було вирвати трудове селянство з-під впливу куркуля, створити класові організації бідноти і середняцтва і цим самим розв'язати важливе завдання зміцнення Радянської влади.

Створення класових організацій трудового селянства стало життєвою необхідністю. Це питання було предметом обговорення ІV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) і ІV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 р.). Керуючись вказівками В. І. Леніна про зміцнення Радянської влади на Україні і рішеннями VIII Всеросійської конференції РКП(б), ІV конференція КП(б)У поставила перед місцевими партійними організаціями завдання створити на селі міцну опору Радянської влади в особі союзу малоземельних і безземельних селян²⁹. Пізніше ці союзи були названі комітетами незаможних селян (КНС). Організація КНС здійснювалась Народним комісаріатом внутрішніх справ та його органами на місцях—губернськими та повітовими відділами управління—під безпосереднім керівництвом партійних комітетів. Для організації КНС були направлені тисячі робітників з міст. Харківський губпартком повідомляв, що в село послано 300 робітників, які подадуть допомогу в створенні КНС³⁰. У Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії для створення КНС було мобілізовано 145 членів профспілки, а разом з партійними і радянськими працівниками—211 чол.³¹ Робітничий клас ніс на село свій багаторічний досвід боротьби з буржуазією, досвід своєї організації, високу класову свідомість. Великий вклад у створення КНС внесли агітпоїзди «Більшовик»³², ім. В. І. Леніна³³ та Й. В. Сталіна³⁴, що об'їхали ряд губерній республіки.

Партійно-політична і організаційна робота дала свої наслідки. Селянство рішуче стало на шлях створення своєї класової організації. Протягом липня—серпня, як доповідав Катеринославський губком КП(б)У, у повітах губернії було створено 450 КНС³⁵. На листопад 1920 р., за даними Наркомату внутрішніх справ, на Україні було створено близько 13 тис. комітетів незаможних селян, які об'єднували 790 812 чол.³⁶ Класовий склад комнезамів у жовтні 1920 р. був таким: робітників—0,9%, батраків—7%, безземельних—22%, малоземельних—29,3%, тридесятиників—20% і середняків—20,8³⁷.

У зверненні до незаможних селян України³⁸ та у привітальній телеграмі Першому з'їзду КНС³⁹ В. І. Ленін вказував, що одним з основних завдань у діяльності комнезамівців є допомога Радянській владі в реалізації продрозверстки. На звернення В. І. Леніна незаможні селяни відповіли новим наступом на куркуля, дальшим зміцненням союзу з робітничим класом. Харківський губернський з'їзд комнезамівців писав В. І. Леніну: «Заслухавши Ваше звернення «До незаможних селян України», даємо урочисту клятву виконати Ваш заповіт. Союз робітників і незаможних селян переможе і голод, і холод, і Врангеля.

²⁹ «Комуністична партія України в резолюціях...», К., 1958, стор. 51.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 158, арк. 30.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 128, арк. 3.

³² Газ. «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У) від 24 червня 1920 р.

³³ Газ. «Коммунист» від 21 вересня 1920 р.

³⁴ Газ. «Коммунист» від 9 липня 1920 р.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 135, арк. 94.

³⁶ «Комуністична партія—організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства. Збірник статей», К., 1957, стор. 194.

³⁷ В. В. Чигирик, КП(б)У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин, «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 15.

³⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 277.

³⁹ Там же, стор. 299.

і польського пана»⁴⁰. Свою обіцянку В. І. Леніну незаможні селяни виконали. В Одеському повіті в період кампанії «похід на куркуля» з 20 серпня по 7 вересня з активною допомогою комнезамівців продовольчі органи зібрали 2 617 806 пудів хліба⁴¹, а в Очаківському — 1 842 703 пуди⁴². Оцінюючи роль комнезамівців у боротьбі за хліб, Г. І. Петровський писав, що саме вони розкопали ями, куди куркуль сховав хліб, і віддали його голодуючим трудящим і Червоній Армії⁴³.

Труднощі, з якими зіткнулася республіка на продовольчому фронті, настійно вимагали зміцнити продовольчі органи комуністами і кращою частиною робітничого класу. Були проведені мобілізації комуністів на продовольчий фронт. Одеська партійна організація дала 200 комуністів⁴⁴, Кременчуцька — 40%⁴⁵, Прилуцька — 50%⁴⁶ свого складу. І так по всіх губерніях. Приплив цілої армії комуністів на село підвищив боєздатність продовольчих органів, значно пожвавив роботу сільських партійних осередків. Комуністи входили в усі місцеві організації, де практично розв'язувалося питання зміцнення Радянської влади. В Сумському повітовому виконкомі з 20 членів 14 були комуністи⁴⁷, в Одеській губернії членами повітових і волосних виконкомів переважно були комуністи⁴⁸.

Одночасно із зміцненням існуючих сільських партійних осередків посилилась організація нових. Тільки в Харківській губернії в 11 повітах на 18 червня 1920 р. налічувалось 153 партійні осередки, які об'єднували 1765 членів і кандидатів у члени партії⁴⁹. В Донецькій губернії на кінець липня було зареєстровано 176 партійних осередків, які об'єднували 2492 члени і кандидати в члени партії⁵⁰. Зростання сільських партійних осередків свідчило про те, що краща частина селянської бідноти міцно зв'язала свій шлях з життям Комуністичної партії.

Комуністична партія і уряд України покладали великі завдання в боротьбі за хліб на робітничий клас. Харківська загальноміська продовольча конференція у зверненні до робітничого класу вказала на необхідність за прикладом російських робітників виїхати на село, оскільки продовольчі організації неспроможні подолати продовольчу кризу без допомоги робітничого класу⁵¹.

23 травня 1920 р. перша сесія ВУЦВК на здійснення рішення IV Всеукраїнського з'їзду Рад про «робітничення продовольчої агентури» зобов'язала ВУЦВК і РНК, Південне бюро Центральної Ради професійних спілок у найближчі два тижні дати в розпорядження Наркомпроду чотири тисячі продовольчих працівників⁵². У червні 1920 р. за рішенням ЦК КП(б)У і ВУЦВК у губерніях були створені мобілізаційні бюро, які протягом двох тижнів повинні були мобілізувати і дати Наркомпроду 4150 працівників. Для більш ефективного використання працівників на продовольчій роботі ЦК КП(б)У і ВУЦВК рекомендували з

⁴⁰ Газ. «Коммунист» від 5 жовтня 1920 р.

⁴¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 93, арк. 71.

⁴² Там же.

⁴³ Газ. «Селянська правда» від 15 вересня 1920 р.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 136, арк. 2.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 76, арк. 82.

⁴⁶ Там же, спр. 75, арк. 99.

⁴⁷ Там же, спр. 76, арк. 9.

⁴⁸ Там же, арк. 17.

⁴⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 158, арк. 30.

⁵⁰ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 6, арк. 19.

⁵¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 202, оп. 1, спр. 58, арк. 2.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 36, арк. 4.

числа мобілізованих направити на центральні курси при Наркомпроді не менше 610 найбільш здібних товаришів⁵³.

Робітничий клас палко підтримав рішення партії і уряду. В резолюції Харківської міської робітничої конференції вказувалося: «Робітнича конференція схвалила рішення губернської Ради професійних спілок про відрядження харківськими робітниками 700 робітників на село для боротьби з голодом, з куркулем і закликає всіх харківських робітників дати найсвідоміших товаришів для цієї справи»⁵⁴.

Катеринославська губконференція професійних спілок (березень 1920 р.), вказуючи на недостатню роботу катеринославських робітників у здійсненні продовольчої політики, постановила виділити кращих робітників на продовольчий фронт і провести широку агітацію серед робітничого класу за масову організовану участь у ліквідації продовольчої кризи⁵⁵. Такі ж рішення були прийняті і в інших губерніях України. Одеські робітники направили на роботу в село близько двох тисяч чоловік, сформованих у 57 продовольчих загонів⁵⁶, київські — 600⁵⁷, катеринославські — 1500 чол.⁵⁸.

Українському робітничому класові прийшов на допомогу робітничий клас Радянської Росії, який направив у розпорядження Наркомпроду України 24 продовольчі загони⁵⁹. Як відзначав Наркомпрод, мобілізація комуністів і робітників посилила продовольчий апарат в усіх губерніях. У розпорядженні Наркомпроду, за неповними даними, було 6115 чол.⁶⁰

Наркомпрод підготував через тижневі курси 2529 продірацівників, через десятиденні — 632, через двотижневі — 283, через місячні — 1405, через півторамісячні — 367 і двомісячні — 173, які були використані як продагенти і члени робітничих продовольчих загонів. По партійній приналежності слухачі продовольчих курсів розподілялись так: комуністи — 30%, безпартійні — 64% і представники інших партій — 6%⁶¹. Від'їжджаючи на село, робітники пам'ятали вказівки В. І. Леніна про те, що кожний працівник продовольчих органів повинен дивитися на себе як на солдата, який перебуває на посту, повинен пам'ятати, що він веде війну з голодом⁶².

Вливаючись у продовольчі органи, робітничий клас не тільки очищав їх від старих продагентів царської спекулятивної школи, а й докорінно змінював ставлення селянських мас до продагентури як представників Радянської влади на місцях. У розмові з кореспондентом газети «Коммунист» Наркомпрод України тов. Владимиров заявив, що довір'я до робітників, які замінили старих продагентів, пояснюється тим, що робітник-продовольственик — це насамперед політпрацівник, представник Радянської влади на селі⁶³.

⁵³ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів», стор. 111—112.

⁵⁴ Газ. «Пролетарий» (орган Харьковского губисполкома) від 8 червня 1920 р.

⁵⁵ Газ. «Звезда» (орган Екатеринославского губкома КП(б)У) від 21 березня 1920 р.

⁵⁶ ПА ПП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 17, арк. 3.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 75, арк. 56.

⁵⁸ «Історія Української РСР», т. II, К., 1957, стор. 183.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ «Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, Уполномоченных Народных Комиссаров РСФСР при СНК УССР и центральных учреждений Украины за 1920 г. (Отчет Наркомпрода)», Харків, 1921, стор. 3.

⁶¹ Там же, стор. 4.

⁶² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 331.

⁶³ Газ. «Коммунист» від 20 червня 1920 р.

Завойовуючи в особі селянської бідноти і середняка, об'єднаних у КНС, міцного союзника в боротьбі проти куркульства, комуністи і працівники продовольчих загонів забезпечили докорінний перелом у ході виконання продрозверстки. Чугуївський комітет КП(б)У доповідав, що внаслідок успішної діяльності продовольчих працівників щоденний приплив хліба на зсипні пункти досягає 1 тис. пудів⁶⁴. У Зміївському повіті щоденно надходило на зсипні пункти 2—3 тис. пудів⁶⁵. Багато сіл і волостей не тільки виконували встановлений розверсткою план здачі хліба, а й добровільно здавали на допомогу Червоній Армії десятки тисяч пудів хліба і зернофуражу. Так, селянство Качалінської волості, Донецької губернії, здавши по продрозверстці 28 845 пудів хліба, добровільно здали державі ще 10 тис. пудів⁶⁶. А селяни Новомосковського повіту, Катеринославської губернії, виконавши продрозверстку на 139% (192 136 пудів), дали додатково для Червоної Армії 100 тис. пудів зернофуражу⁶⁷. Червень став переломним періодом у виконанні продрозверстки. Якщо в Полтавській губернії з січня по червень було заготовлено 600 тис. пудів хліба, то за червень — 750 тис. пудів. У Харківській губернії до червня було заготовлено 370 тис., а за червень і перший тиждень липня — 700 тис. пудів⁶⁸.

Перелом у виконанні продрозверстки не міг не відбитися на поставці частин Червоної Армії і промислових центрів країни. Хлібний пайок робітників м. Миколаєва дорівнював 1½ фунта на день. У Полтаві замість ¾ фунта на день тепер видавалось по одному фунту на робітника і по півфунта на членів сім'ї⁶⁹. Поліпилились продовольчі пайки в Катеринославі та інших містах України. Завдяки цьому на фабриках, заводах, шахтах збільшився випуск продукції. У повідомленні РНК України вказувалось, що в Донецькому басейні у червні видобуто 25 400 тис. пудів вугілля, на п'ять млн. пудів більше, ніж у травні⁷⁰.

Успіхи на продовольчому фронті були лише першою перемогою у загальній боротьбі Комуністичної партії і пролетарської держави за хліб. Необхідно було зламати жорсткий опір контрреволюційного куркульства. В період виконання продрозверстки на урожай 1920 р., встановленої в розмірі 160 млн. пудів, увесь її тягар, як і раніше, лягав на куркульські господарства. На середняка розверстка накладалась помірно, біднота від неї звільнялась. Куркульство організувало шалений опір, стало на шлях відкритої збройної боротьби, опираючись на численні банди, дії яких особливо активізувались у період тимчасових успіхів білополяків та Врангеля. Куркулі бачили в особі знахабнілих бандитів вірного захисника своїх інтересів і допомагали їм продовольством, зброєю, тягловою силою і людськими резервами. На Харківській губернській партконференції відзначалось, що, коли підводи потрібні були банді, куркулі давали їх протягом 10—15 хвилин. Якщо ж такі підводи були потрібні Червоній Армії, — вони давали через три-чотири години і то під натиском збройних сил⁷¹. Майже з усіх кінців України надходили тривожні вісті про те, що куркульський бандитизм став основною перешкодою на шляху реалізації врожаю 1920 р. Замість 300 тис. пудів, доповідав Новомосковський повітовий продкомісар, зіб-

⁶⁴ Газ. «Коммунист» від 20 червня 1920 р.

⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 76, арк. 137.

⁶⁶ Газ. «Коммунист» від 7 липня 1920 р.

⁶⁷ Газ. «Селянська біднота» від 9 липня 1920 р.

⁶⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 76, арк. 156.

⁶⁹ Газ. «Пролетарий» від 14 липня 1920 р.

⁷⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 75, арк. 51.

⁷¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 96, арк. 32.

рано тільки 100 тис. пудів, оскільки населення повіту боїться оскаженілих куркульських банд⁷².

В Балтському повіті через розгул бандитизму, як повідомляв повітовий партійний комітет, заготівля сільськогосподарських продуктів майже припинилась, доводилося займатися не продроботою, а боротьбою з бандитизмом⁷³. За даними Донецького губревкому, в губернії діяло майже 20 банд загальною кількістю близько 10 тис. чоловік⁷⁴, у Катеринославській губернії — 16 банд петлюрівців та махновців⁷⁵. Не краще було становище і в інших губерніях.

Це вимагало від ЦК КП(б)У і уряду України терміново вжити рішучих заходів до розгрому куркульського бандитизму, бо без цього не можна було зміцнити тил Червоної Армії і зібрати хліб, який гнив у куркульських ямах. Керуючись рішеннями IV Всеукраїнської партконференції і IV Всеукраїнського з'їзду Рад, ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР і Революційна Військова Рада фронту розробили ряд положень по боротьбі з бандитизмом⁷⁶, виконання яких було покладено на начальників тилів армії, на військові та цивільні органи і населення України.

ЦК РКП(б) і РНК РРФСР призначили начальником тилу Південно-Західного фронту Ф. Е. Дзержинського. Беручи активну участь у державній роботі на Україні, Ф. Е. Дзержинський багато зробив по організації та зміцненню військ внутрішньої охорони (ВОХОР), в завдання яких входила боротьба з куркульським бандитизмом. За розпорядженням Ф. Е. Дзержинського на Україну з РРФСР були направлені кращі частини ВОХОР у кількості близько 6 тис. чоловік⁷⁷. Губернські партійні організації виділили велику кількість комуністів-політпрацівників у загони ВОХОР для посилення політичної роботи в селах з куркульським засиллям⁷⁸. Крім того, губпарткоми провели мобілізацію робітників, службовців радянських установ, членів партії для посилення загонів ВОХОР. Так, 3 вересня 1920 р. Катеринославський губпартком разом з губвиконкомом і губпродкомом оголосили мобілізацію 1666 робітників, 600 радянських службовців, 55 агрономів і 200 комуністів для відправки в райони, що були охоплені куркульсько-бандитським рухом⁷⁹. В ряді місць селянство, не чекаючи приходу збройних загонів, само знищувало бандитські шайки. Газета «Селянська правда» писала, що в Петропавлівському районі силами селян ліквідована банда Удовицького, що звільнені від бандитів Троїцька, Слов'янська та інші волості⁸⁰. Ламаючи опір куркуля з допомогою загонів ВОХОР, робітничих продовольчих загонів та активною участю трудящих мас села. Катеринославський губпродком за кінець серпня і початок вересня зібрав 1 940 808 пудів хліба⁸¹.

Уважно стежачи за ходом боротьби з куркульським бандитизмом. Комуністична партія поставила завдання: організувати масовий похід незаможного селянства проти озброєного куркуля, за остаточне еконо-

⁷² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 4, арк. 64.

⁷³ Там же, ф. 29, оп. 1, од. зб. 78, арк. 16.

⁷⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 232, арк. 10.

⁷⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 4, арк. 61.

⁷⁶ Газ. «Коммунист» від 9 травня 1920 р.

⁷⁷ А. В. Дихолат, Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.), М., 1954, стор. 476.

⁷⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 2, арк. 5; ф. 2, оп. 1, од. зб. 159, арк. 27.

⁷⁹ Газ. «Селянська правда» від 3 вересня 1920 р.

⁸⁰ Газ. «Селянська правда» від 8 вересня 1920 р.

⁸¹ Там же.

мічне і військове його знищення⁸². Виходячи з цієї вказівки Комуністичної партії, I Всеукраїнський з'їзд КНС у резолюції «Про боротьбу з бандитизмом», запропонованій ЦК КП(б)У, постановив: «1) Закликати незаможних селян всієї країни влитися у війська внутрішньої служби. Кожний повіт повинен дати одну кавалерійську сотню на куркульських конях і куркульських сідлах у війська внутрішньої служби проти бандитів»⁸³. Заклик з'їзду — «Незаможник, на куркульського коня і на бандита!» — як сполох, прокотився по селах України. В кожному селі незаможники приступили до організації кавалерійських, тачаночних та піхотних загонів.

У Києві, згідно з рішенням губревкому, почав формуватися добровільний полк комнезамівців, який в кінці листопада налічував 280 чол., а на початку січня 1921 р. — 1773 чол.⁸⁴ Харківський губком з метою успішної реалізації названого лозунга провів велику політичну роботу у повітах, направивши туди 147 партійних працівників⁸⁵. Крім того, губком звернувся до селян із спеціальною відозвою, в якій говорилося: «Незаможні селяни! Виділяйте частину своїх товаришів на боротьбу з бандитизмом. Пам'ятайте, товариші середняки і незаможні селяни, куркуль, бандит і дезертир, ця трійка намагається допомогти контрреволюції задушити Радянську владу»⁸⁶. Проведена губпарткомом робота дала свої наслідки. Комнезами губернії дали для військ внутрішньої служби 1013 чол. і 1064 коня⁸⁷.

Для ефективнішої боротьби незаможників проти бандитизму дрібні загони КНС згідно з наказом М. В. Фрунзе — Голови Військової Ради по боротьбі з бандитизмом на Україні — були зведені у полки. Сформовані військові підрозділи із комнезамівців, що влилися у ВОХОР, завдали ряд нищівних ударів куркульському бандитизму. Великі банди, створені у серпні—вересні 1920 р. на території Київської, Полтавської, Кременчуцької та інших губерній, були повністю знищені. Тільки в Чигиринському та Черкаському повітах з кінця жовтня по 31 грудня 1920 р. було знищено 1658 бандитів, взято 1244 гвинтівки, 9 кулеметів і т. д.⁸⁸

Успішна боротьба проти куркульського бандитизму створила умови для більш плідної роботи на продовольчому фронті. В телеграмі з Миколаївської губернії повідомлялося, що успішний розгром банди Гризла дав можливість з 1 по 20 грудня заготовити 206 692 пуди хліба та 25 849 голів худоби⁸⁹. За даними Наркомпроду, за період з вересня по грудень 1920 р. продовольчими органами було зібрано 31 511 293 пуди зерна. А якщо врахувати і червоноармійські заготівлі, то сума зібраного хліба дорівнювала 34 901 668 пудів⁹⁰. За той же час продовольчими органами було заготовлено 1 158 224 пуди м'яса⁹¹ та 65 053 пуди сала⁹², 1 265 000 пудів масла і близько 3 млн. пудів насіння олійних культур⁹³. Ці дані свідчать, що тільки за останні чотири місяці 1920 р.

⁸² «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 93.

⁸³ ЦДАЖР УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 6, арк. 48.

⁸⁴ Ф. Усков, Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до НЕПу, К., 1950, стор. 72.

⁸⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 17, арк. 37.

⁸⁶ ДАХО, ф. 92, оп. 1, спр. 80, арк. 50.

⁸⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 164, арк. 190.

⁸⁸ Ф. Усков, назв. праця, стор. 74.

⁸⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 202, арк. 2.

⁹⁰ «Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР», стор. 5.

⁹¹ Там же, стор. 6.

⁹² Там же, стор. 7.

⁹³ Газ. «Еукроста» (Екатеринослав) від 10 грудня 1920 р.

хліба було зібрано майже в шість разів більше, ніж за увесь 1919 р. Це дало можливість краще забезпечити трудящі маси і Червону Армію продовольством, врятувати робітничий клас міста і селянську бідноту від голодної смерті, на яку їх намагалась приректи внутрішня і зовнішня контрреволюція.

Боротьба Комуністичної партії за здійснення продовольчої політики в роки громадянської війни є яскравим свідченням її піклування про зміцнення союзу робітничого класу з трудящими масами селянства. Тільки на основі цього союзу партія змогла зламати опір контрреволюційного куркульства, вирвати з його рук хліб і успішно розв'язати питання постачання робітничому класу, Червоній Армії та селянській бідноті продовольства. Переборюючи опір опортуністів, Комуністична партія успішно провела розшарування українського села, направивши для цієї роботи в село близько 30 тис. своїх членів і тисячі безпартійних передових робітників⁹⁴. Вони повели за собою трудящі маси українського села на боротьбу з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, перемога над якою дала можливість трудівникам міста і села приступити до будівництва соціалізму.

⁹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 41, арк. 52

В. У. ЧОРНОУС

ВІДНОВЛЕННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

(ЛИСТОПАД 1919—1920 рр.)

Другий похід Антанти був смертельною загрозою для молодого Республіки Рад. В. І. Ленін вважав, що в той час «настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції»¹ і що всі сили робітників і селян мали бути напружені, щоб відбити нашествя Денікіна.

Під час наступу на Москву денікінська армія з 11 повітів Чернігівщини окупувала сім. 11 жовтня 1919 р. денікінці захопили Чернігів. Прихід денікінців означав ліквідацію Радянської влади, масовий грабіж і розстріли радянських людей. Так, у Ніжині білогвардійці тільки за одну ніч (31 серпня) замучили 45 чоловік², у Кролевці за короткий час свого перебування — 280 чоловік³. В с. Петрушино, Чернігівського повіту, білі за добу встигли спалити 17 дворів і пограбувати населення⁴.

Питання про відновлення Радянської влади на Чернігівщині постало відразу ж після початку наступу Червоної Армії на Південному фронті у жовтні 1919 р. В повітовому центрі м. Городні, куди евакуювався Чернігівський губпартком, відбулася губернська партійна нарада. На цій нараді було поповнено склад губпарткому новими членами, накреслено заходи по відновленню партійних осередків, повітових партійних організацій та місцевих органів Радянської влади. З метою забезпечення виконання цих завдань у визволені від денікінців повіти було вирішено командувати представників губпарткому⁵. Тоді ж розпочалися переговори між губкомом партії та Реввійськкрасою 12-ї Армії про склад губревкому. Згідно з декретом Всеросійського ЦВК від 24 жовтня 1919 р. губревками призначались по домовленості з місцевими партійними органами реввійськкрасами армій, що визволяли дану територію⁶. 28 жовтня 1919 р. Реввійськкраса призначила губревком у складі трьох представників від армії: М. П. Глебова-Авілова (голова), Т. М. Міхеловича, Е. І. Квірінга і двох від губпарткому: Ю. М. Коцюбинського і М. С. Осадчого⁷.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 388.

² Газ. «Красная Армия» (орган політичного управління Н-ської армії) від 31 грудня 1919 р.

³ «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.), Сборник документов и материалов», Сумы, 1957, стор. 184—185.

⁴ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 1, арк. 6—7.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 26, оп. 3, од. зб. 3, арк. 41.

⁶ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. Р—19, оп. 1, спр. 26, арк. 23.

⁷ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 4, арк. 21.

В міру визволення повітів від денікінців партійні організації зразу ж очолили роботу по відновленню місцевих органів Радянської влади. Вони зустрілися з рядом серйозних труднощів, які полягали в тому, що відновлювані повітові партійні організації були ще нечисленними і слабкими в організаційному відношенні, не вистачало кадрів, коштів, зв'язок губерньського центру з повітами був недостатній, у ряді повітів діяли банди. В деяких селах селяни, спровоковані денікінцями і залякані бандами, неохоче брали на себе обов'язки членів виконкомів і ревкомів, а подекуди навіть виконували ці обов'язки по черзі, щоб уникнути особистої відповідальності⁸. В деяких повітах ревкоми створювались за погодженням з губкомом партії, губревкомом, в інших — наступаючими частинами Червоної Армії. Повітові ревкоми негайно ліквідували залишки денікінських органів управління, створювали в селах і волостях органи Радянської влади, встановлювали твердий революційний порядок, організовували допомогу Червоній Армії, розгортали господарську та культурно-освітню роботу. Так, Ніжин радянські війська визволили в ніч з 20 на 21 листопада. Тоді ж у місто прибув ревком, очолюваний членом партії Хорошуком, який розпочав роботу по налагодженню нормального життя у місті і в повіті. 22 листопада почали діяти відділи: управління, продовольства, земельний та біржа праці. Негайно відновили свою роботу телефонна станція, телеграф, кінотеатр, відкрились школи⁹. Чернігівський повітовий ревком, очолюваний активним учасником громадянської війни П. Д. Кобцем, розпочав роботу 10 листопада (на третій день після визволення Чернігова)¹⁰, Козелецький — 6 грудня 1919 р.¹¹ і т. д.

Сільські та волосні органи влади відновлювались відрядженими в повіті представниками губпарткому та губревкому, частинами Червоної Армії, що визволяли села від денікінців, а часто самими селянами, які, довідавшись про відступ денікінської армії, створювали органи Радянської влади. Спочатку, коли зв'язок губкому партії та губревкому з повітами і селами був недостатній, сільські органи влади мали різну форму: в одних селах були ревкоми, в інших — Ради або комітети бідноти (комбідни). 24 грудня 1919 р. відповідно до вказівок губкому партії губревком телеграфно запропонував повітам скрізь замінити комітети бідноти Радами¹². На кінець грудня 1919 р. органи Радянської влади на території губернії були відновлені, за винятком деяких волостей Глухівського та Кролевецького повітів, де діяли значні банди.

Зважаючи на очевидність остаточного розгрому Денікіна, губерньська партійна організація на початку січня 1920 р. розгорнула вибори повноважних конституційних органів влади замість тимчасово створених ревкомів, керуючись при цьому ленінською резолюцією ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Резолюція вимагала забезпечити якнайтісніший зв'язок радянських установ з корінним сільським населенням, залучити до ревкомів і Рад більшість представників трудового селянства, забезпечити вирішальний вплив за представниками селянської бідноти, завоювати довір'я до Радянської влади не тільки селянської бідноти, а й широких верств середнього селянства¹³.

⁸ ДАЧО, ф. Р—2, оп. 1, спр. 81, арк. 122.

⁹ Газ. «Знамя Советов» (орган Чернігівського губревкому і губпарткому) від 2 грудня 1919 р.

¹⁰ Газ. «Знамя Советов» від 9 грудня 1919 р.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 26, оп. 1, од. зб. 206, арк. 9.

¹² ДАЧО, ф. Р—16, оп. 1, спр. 408, арк. 1.

¹³ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 430.

ЦК КП(б)У в циркулярному листі від 24 січня 1920 р. звертав увагу партійних комітетів на те, що «найголовнішим завданням нашої партії на Україні в сучасний момент, при відновленні Радянської влади, є завоювання трудящих мас селянства. Без залучення якнайширших пролетарських і напівпролетарських верств села до будівництва нового життя, ми не зможемо закріпити величезних завоювань, здійснених Червоною Армією, організувати радянський лад на Україні...»¹⁴.

Виконуючи ці вказівки, губком партії та повітові партійні комітети широко розгорнули організаційну та масово-політичну роботу на селі. Відповідальні партійні і радянські працівники направлялися в села губернії для проведення мітингів, зборів, бесід, для роз'яснення політики партії та уряду, для вивчення настроїв та запитів селянства. При партійних комітетах були організовані відділи по роботі на селі. Були затверджені губернський, повітові та волосні партійні організатори, які безпосередньо керували політичною роботою серед селян. Для посилення партійного впливу на селі на кінець січня було організовано близько 70 партійних осередків¹⁵.

Партійні осередки приділяли велику увагу добору кандидатур до складу Рад. Крім того, спеціально для підготовки та проведення виборів сільських Рад та волосних виконкомів до всіх волостей було командировано уповноважених партійних комітетів, надіслано багато примірників резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», передвиборну та іншу літературу. Велике значення мало також проведення в усіх повітах, за винятком Чернігівського, повітових партійних конференцій, на яких обговорювались завдання партійних організацій у галузі радянського будівництва, визначався порядок денний повітових з'їздів Рад та вирішувався ряд інших організаційних питань. На кінець січня 1920 р. губерньська організація значно зросла і організаційно зміцніла. Вона налічувала в своїх рядах близько двох тисяч членів, кандидатів у члени партії та співчуваючих¹⁶.

В ході підготовки та проведення виборів більшовики нещадно боролись з представниками різних дрібнобуржуазних партій, які намагались підірвати авторитет більшовицької партії в масах, схилити їх на свій бік, забезпечити своїм представникам більшість у місцевих органах влади. В Новгороді-Сіверському, Городнянському і Остерському повітах боротьбисти і борьбисти на повітових з'їздах Рад спочатку мали навіть переважний вплив на делегатів, але після викриття їх куркульської ідеології з'їзди прийняли більшовицькі резолюції і обрали до складу повітових виконкомів більшість членів КП(б)У. В цілому по губернії із 196 членів повітових виконкомів обрано більшовиків і їм співчуваючих 152, безпартійних — 19, боротьбистів — 21 і т. д.¹⁷ До складу виконкомів Городнянського, Глухівського і Кролевецького повітів були обрані тільки більшовики, їм співчуваючі та безпартійні. У виконкоми інших повітів (за винятком Сосницького) було обрано переважну більшість комуністів. Підсумки повітових з'їздів Рад показали значне зростання авторитету більшовицької партії серед мас. Про це свідчили також результати виборів делегатів на II губерньський з'їзд Рад і його робота. Із 165 делегатів з'їзду було обрано більшовиків — 97, їм співчуваючих — 16, боротьбистів — 19, борьбистів — 4, поалейціоністів — 1, безпартійних — 28¹⁸.

¹⁴ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 2, арк. 1.

¹⁵ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 545, арк. 1.

¹⁶ Там же, од. зб. 244, арк. 1.

¹⁷ Підрахунки зроблені автором на підставі повідомлень газ. «Знамя Советов» та інших документів.

¹⁸ Газ. «Знамя Советов» від 4 лютого 1920 р.

II губернський з'їзд Рад відбувся 2–6 лютого 1920 р. Він заслухав і обговорив питання про поточний момент, доповідь губревкому, про дивольче, земельне, паливне та організаційне питання. По кожному з них з'їзд прийняв більшовицькі резолюції. У складі обраного з'їздом губвиконкому більшовики одержали 84% всіх місць¹⁹. Цим з'їздом завершився процес утворення замість ревкомів, покликаних до життя фронтовими умовами, повноважних органів влади у губернії. 8 лютого губревком спеціальним наказом передав свої функції і повноваження обраному з'їздом губвиконкому²⁰.

В лютому—квітні 1920 р. партійна організація провела значну роботу по зміцненню недавно обраних органів влади та очищенню їх від куркульських елементів. Використовуючи недостатню свідомість та слабку організованість бідняків, куркулів в ряді місць проникли в сільські Ради та волосні виконкоми і намагалися використати їх у своїх класових інтересах. Особливо були засмічені Ради в Конотопському, Сосницькому повітах та в ряді сіл Чернігівського повіту. В с. Брусилів Седнівської волості, Чернігівського повіту, сільська Рада складалася з куркулів і захищала їх інтереси, а щоб створити видимість народної влади, куркулі щотижня проводили перевибори, залишаючи владу в своїх руках²¹.

У телеграмі від 24 березня 1920 р. Всеукраїнський ревком запропонував місцевим виконкомам суворо стежити за тим, щоб особи, позбавлені виборчих прав, не допускались на вибори, негайно усувались з Рад якщо вони туди проникли, і притягались до суду²². У відповідності до цього під керівництвом партійних організацій здійснювались перевибори Рад, до яких проникли куркулі та випадкові елементи. Шляхом роз'яснювальної та організаційної роботи партійні організації забезпечували обрання до складу Рад представників бідняцько-середняцьких мас. На кінець квітня 1920 р. уся ця робота була завершена. Але виборні органи влади проіснували недовго. В зв'язку з початком третього походу Антанти і вступом польських військ в Остерський і Городнянський повіти по всій губернії в першій половині травня 1920 р. були створені ревкоми. В липні, коли загроза польської окупації минула, виконкоми знову замінили губернський і частину повітових ревкомів. І тільки в кінці вересня — на початку жовтня 1920 р. тимчасові органи влади по всій губернії були замінені виборними.

У боротьбі за зміцнення місцевих органів влади партійна організація намагалася насамперед зміцнити основу Радянської влади — союз робітничого класу з селянством. Останнім часом в пресі були висловлені різні думки про політику партії по відношенню до середняка. Деякі автори вважають, що на Україні, як і в центральних районах Росії, після VIII з'їзду РКП(б) партія проводила політику міцного союзу з середняком. Інші ж твердять, що в роки громадянської війни і в перші роки мирного будівництва на Україні здійснювався курс на нейтралізацію середняка²³. Документи про діяльність Чернігівської губернської партійної організації 1919—1920 рр. підтверджують думку про проведення у той час на Україні політики міцного союзу з середняком. Але документи свідчать і про те, що окремі відповідальні працівники, як, наприклад, члени губкому партії О. Одинцов, С. Кокошко, поряд з правильною постановкою питання про ставлення до середняка

¹⁹ Газ. «Знамя Советов» від 7 лютого 1920 р.

²⁰ Газ. «Знамя Советов» від 10 лютого 1920 р.

²¹ Газ. «Знамя Советов» від 5 березня 1920 р.

²² ДАЧО, ф. Р—25, оп. 1, спр. 64, арк. 9.

²³ Журн. «Комуніст України», 1957. № 3, стор. 40.

говорили про «нейтралізацію» його. Цей же вираз вживається і в резолюції VII губерньської партійної конференції (листопад 1920 р.)²⁴.

Під час виборів до Рад губком партії рекомендував комуністам роз'яснювати середняку, «що у боротьбі бідняка з куркулем він повинен держати руку бідняка»²⁵. І Чернігівська повітова партійна конференція (березень 1920 р.) постановила «поряд з біднішим селянством втягнути здоровий середняцький елемент до сільських Рад та виконкомів, ведучи рішучу боротьбу з куркульством»²⁶. У рішенні Глухівської повітової наради говорилося: «Ми закликаємо всіх бідняків і середняків остаточно відокремитись від контрреволюційних куркулів, не допускати їх ні в які органи влади і повести з ними сміливу, енергійну боротьбу, щоб у найкоротший строк затиснути їх у свій міцний революційний кулак»²⁷. III з'їзд Рад Остерського повіту (січень 1920 р.) в резолюції про поточний момент вказував, що «необхідно залучити до справи управління державою найбідніші і середні верстви селянства і рішуче задушити куркульство. З цією метою на село направити кращих працівників, які б на ділі... здійснювали об'єднання бідняків та середняків»²⁸.

Партійні і радянські організації залучали середняків до органів державної влади, в комітети незаможних селян, наділяли їх землею, подавали їм допомогу в ремонті реманенту і агрономічними порадами, забезпечували по можливості промисловими товарами і т. д. Разом з тим партійна організація проводила непримиренну боротьбу з куркульством, яке розгорнуло контрреволюційну агітацію проти Радянської влади, здійснювало терористичні акти проти партійно-радянських працівників та активістів, готувало контрреволюційні заклоти і т. д. Куркулі були організаторами і учасниками банд. У Борзнянському, Сосницькому, Козелецькому, Глухівському та Кролевецькому повітах діяли досить значні банди Орловського-Петренка, Ромашки, Кривушенка, Маслової, Марусі та інші, які всіляко підтримувалися денікінцями та петлюрівцями. В складі банд, які діяли у Кролевецькому повіті, було близько 300 денікінських офіцерів²⁹.

Губерньська партійна організація посилала кращих своїх представників на село, створювала спеціальні комісії і загони по ліквідації банд, широко проводила роз'яснювальну роботу серед населення, щоб відколоти від банд обдурених куркулями селян та залучити їх до боротьби з бандитизмом. До активних бандитів вживались суворі репресивні заходи аж до розстрілу.

Успішному проведенню боротьби проти бандитизму сприяло також вилучення у населення зброї, яка внаслідок частой зміни режимів на Україні осідала на селі, переважно в куркулів. У січні 1920 р. Всеукраїнський ревком у декларації про військову політику Радянської влади на Україні, підписаній Г. І. Петровським, Д. З. Мануїльським та іншими, вказував, що «поголовне роззброєння куркульського населення в селах і містах є в сучасних умовах єдиним засобом покласти кінець виникненню куркульських банд»³⁰.

Велику роль у справі зміцнення Радянської влади на місцях відіграло правильне проведення політики партії в земельному питанні.

²⁴ Газ. «Знамя Советов» від 12 листопада 1920 р.

²⁵ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 4, арк. 38.

²⁶ Там же, арк. 51.

²⁷ «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов...», стор. 175.

²⁸ ДАЧО, ф. Р—16, оп. 1, спр. 164, арк. 2.

²⁹ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 4, арк. 5.

³⁰ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів», К., 1957, стор. 51.

В результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції селяни Чернігівщини в 1920 р. мали одержати 428 тис. десятин землі³¹. В 1918 р. одержати цю землю їм перешкодила німецька окупація. В 1919 р. Радянська влада передала селянам понад 250 тис. десятин землі³², але з приходом денікінців і відновленням ними поміщицького землеволодіння більшість земель у селян відібрали поміщики та куркулі. Після визволення губернії від денікінців необхідно було ліквідувати наслідки окупації, передати селянам нетрудові землі і остаточно повернути селянство на бік Радянської влади. Велике значення мала ліквідація помилок, допущених у 1919 р. в земельному питанні на Україні, в тому числі і на Чернігівщині. Ці помилки полягали в тому, що була прийнята перебільшена програма радгоспного будівництва (і при цьому не скрізь ураховувалась забезпеченість селян землею), сільськогосподарські артілі і комуни організовувались без достатньої підготовки.

Маючи на увазі помилки у підході до мас, В. І. Ленін говорив: «...Самим ентузіазмом, самим захопленням селянство взяти не можна,— такий спосіб не міцний. Ми тисячу раз українських товаришів попереджали про те, що коли справа доходить до руху мільйонних народних мас, то тут мало слів, а потрібен їх власний життєвий досвід, щоб люди самі перевірили вказівки, щоб вони повірили своєму власному досвідові»³³. Ці слова свідчать про те, як уважно стежив В. І. Ленін за подіями на Україні, як повсякденно піклувався про трудяші маси України. Про це свідчить також і ленінська резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», в якій вказувався шлях правильного розв'язання земельного питання і залучення селянства на бік Радянської влади. Резолюцією передбачалась повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння і передача земель безземельним і малоземельним, створення радгоспів відповідно до життєвих інтересів навколишнього селянства, об'єднання селян в артілі і комуни на основі добровільності і суворе покарання за будь-які спроби внести в цю справу начало примусу³⁴. Виходячи з цього, 26 грудня 1919 р. Всеукраїнський ревком у зверненні до робітників і селян України вказував на необхідність організовано брати панську землю, реманент та робочу худобу, щоб будувати нове, вільне селянське господарство, нове, шасливе життя³⁵.

Великою подією в житті партійної організації і трудящих Чернігівщини, як і всієї України, був прийнятий 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським ревкомом закон про землю³⁶, який урочисто проголошував право користування землею на Україні тільки для трудящих. Згідно з законом усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські і удільні землі, конфісковані ще в 1919 р., а також поміщицькі і радгоспні землі, захоплені куркулями, підлягали передачі в користування безземельних і малоземельних селян без усякого викупу по встановленій повітовими земельними відділами трудовій нормі на кожному душі населення. Передбачалось також використання земель цукрових заводів, якщо нетрудового земельного фонду не вистачало для задоволення селян по трудовій нормі. Будівництво радгоспів дозволялось там, де самі селяни визнавали його необхідність і в строго визначених розмірах, а решту земель мали одержати селяни. Огульно залишати землю за органами Радян-

³¹ ДАЧО, ф. Р—16, оп. 1, спр. 387, арк. 27.

³² Там же, ф. Р—503, оп. 1, спр. 43, арк. 29.

³³ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 410.

³⁴ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, стор. 431—432.

³⁵ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни...», стор. 15.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 127.

ської влади заборонялось. Поміщики та нетрудові орендарі підлягали негайному виселенню з маєтків і т. д.

В кінці лютого — на початку березня 1920 р. закон про землю обговорювався на партійних зборах в усіх повітах. Частина комуністів спочатку не зрозуміла великого значення цього закону і вважала, що він суперечить принципам комуністичного будівництва, перевертає вверх дном всю політику партії в земельному питанні. Такі виступи мали місце в Чернігові³⁷, Ніжині³⁸, Новгород-Сіверську³⁹. Після гострих дискусій партійна організація засудила помилки, допущені в земельній справі у 1919 р., і повністю схвалила новий закон про землю. Партійна організація роз'яснювала селянам новий закон про землю шляхом проведення зборів, мітингів, безпартійних конференцій, через пресу, листівки і відозви. В проведенні цієї роботи активну участь взяли члени губкому партії Я. Чубін, О. Одинцов, Т. Коржиков, П. Кобець, П. Петровський, Д. Петровський та ін.

Селяни зустріли закон про землю як прояв піклування Радянської влади про трудове селянство і обіцяли Радянській владі широку підтримку. Селяни с. Старий Білоус, Чернігівського повіту, у своїй постанові писали: «Земля, як одно з найважливіших джерел нашого існування, повинна належати тому, хто трудиться на ній. Кожен з нас не осквернить її ні купівлею, ні продажем, як не посмів би осквернити своєї матері. Новий земельний закон цілком задовольняє інтереси трудящих, а та влада, яка нам його дала, зустріне з нашого боку всебічну підтримку»⁴⁰. З великою радістю і задоволенням зустріли закон про землю селяни Борзнянського⁴¹ та інших повітів Чернігівщини.

Здійснення закону про землю проходило в гострій боротьбі з куркулями, які захопили значну кількість поміщицьких та радгоспних земель і намагалися будь-якою ціною утримати ці землі в своїх руках. У Грем'яцькій волості, Новгород-Сіверського повіту, і в Кобижчанській волості, Козелецького повіту, та в інших місцях куркулі проникли в земельні комісії і нечесно проводили розподіл земель, утримуючи лишки в своїх руках⁴². В Слабінській та Довжицькій волостях, Чернігівського повіту, куркулі вбили голів земельних комісій, щоб залякати селян та зірвати виконання закону про землю. Партійній організації, виявляючи подібні факти, негайно вживали рішучих заходів по їх усуненню і проведенню закону в життя. Велику допомогу в цьому їм подавали комітети незаможних селян. На кінець жовтня 1920 р. розподіл нетрудових земель згідно з новим законом закінчився в усіх повітах. При цьому в 1920 р. селянам було передано понад 318 тис. десятин землі⁴³, а також велику кількість різного сільськогосподарського реманенту та машин.

Здійснення закону про землю було одним з найважливіших заходів партійної організації по зміцненню військово-політичного союзу робітничого класу і селянства і мобілізації сил на переможне завершення громадянської війни. 18 червня 1920 р. губернська газета «Знамя Советов» писала: «Усі до цього часу намагалися довести, що селянство в загальній масі — контрреволюційне і не може засвоїти комуністичних принципів. Селянство замкнуте в собі — це вірно, воно не може засвоїти

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 240, арк. 6.

³⁸ Там же, ф. 26, оп. 1, од. зб. 56, арк. 14.

³⁹ Центральний партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. ф. 17, оп. 3, од. зб. 351, арк. 169.

⁴⁰ Газ. «Знамя Советов» від 23 березня 1920 р.

⁴¹ «Селянська біднота» (щоденна газета ЦК КП(б)У) від 10 березня 1920 р.

⁴² Газ. «Знамя Советов» від 20 і 25 липня 1920 р.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 1, спр. 128, арк. 1—6.

швидко комуністичних принципів і втілити їх у будівництво свого життя, свого господарства — це теж вірно, але що воно стає під комуністичний прапор, то це вірніше вірного. Селяни не йдуть поки що в комуни, вони ще не розуміють їх значення, але селяни йдуть в армію, щоб боротися разом з Комуністичною партією за землю, за освіту, за хліб».

Велике значення в об'єднанні бідняцьких і середняцьких мас села, у згуртуванні їх навколо робітничого класу і залученні до радянського будівництва мала організація комітетів незаможних селян (КНС), здійснена згідно з резолюцією IV Всеукраїнської конференції КП(б)У та законом Всеукраїнського ЦВК від 9 травня 1920 р. Питання про організацію КНС обговорювались на початку червня 1920 р. на пленумі губкому партії, повітових партійних і безпартійних конференціях, нарадах волосних організаторів, на зборах селян і т. д.⁴⁴ Згідно з постановою пленуму губпарткому в кінці червня був проведений «тиждень організації КНС», під час якого відповідальними працівниками повітів, губкому, губвиконкому, селянських груп Політуправління 12-ї Армії і ЦК КП(б)У проводилась велика робота на селі по роз'ясненню політичного значення організації КНС та їх завдань. Бідняки і середняки скрізь схвалили ідею організації КНС, визнали важливість їх у боротьбі проти куркулів і в зміцненні Радянської влади. Безпартійна конференція Городнянського повіту, на якій були присутні 138 делегатів, висловились за негайне об'єднання бідноти з середняками, за створення КНС у першу чергу в тих селах, де найбільш відчувався вплив куркульства⁴⁵. До середини вересня 1920 р. в більшості сіл партійні організації завершили організацію КНС та подали їм значну допомогу в розгортанні роботи.

Не всі партійні працівники відразу зрозуміли велике значення організації КНС. У Новгород-Сіверському повіті організація КНС спочатку зустріла значну опозицію з боку частини керівних працівників. Це пояснювалось тим, що повіт межував з РРФСР, де в той час на селі уже не було ні комітетів бідноти, ні інших подібних організацій. Виходячи з цього, працівники Новгород-Сіверського повіту механічно заперечували необхідність КНС на Україні. Тільки після відповідного роз'яснення і вимог губкому партії на початку вересня розпочалася організація КНС у Новгород-Сіверському повіті і на кінець жовтня їх було вже 34. Комітети незаможних селян переобрали земельні комісії, вигнали звітди куркулів і енергійно взялися за розподіл земель між селянами⁴⁶. Вже в кінці жовтня 1920 р. на IV партійній конференції Новгород-Сіверського повіту відзначалось, що «за цей досить короткий строк свого існування комнезами цілком виправдали розумність і доцільність свого існування..., своєю роботою розсіяли те упередження, яке було спочатку проти їх утворення»⁴⁷. На 1 грудня 1920 р. по губернії було організовано 134 волосних і 972 сільських КНС з кількістю членів понад 40 тис. чол.⁴⁸

З утворенням КНС партійна організація одержала міцну опору на селі і з їх допомогою зміцнювала місцеві органи Радянської влади та вирішувала інші важливіші завдання того часу. Повернувшись з поїздки по ряду губерній України, голова Всеукраїнського Центрального

⁴⁴ Див. «Трудящися Сумщини в боротьбе за власть Советов...», стор. 263; Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 137, оп. 1, од. зб. 2, арк. 85.

⁴⁵ Газ. «Знамя Советов» від 4 липня 1920 р.

⁴⁶ Газ. «Знамя Советов» від 16 жовтня 1920 р.

⁴⁷ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 2629, оп. 1, од. зб. 2, арк. 13.

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 26, оп. 1, од. зб. 217, арк. 1.

Виконавчого Комітету Г. І. Петровський відзначав компезами Чернігівщини як найбільш організовані⁴⁹.

Серйозне значення у згуртуванні селян навколо Радянської влади мав «місячник селянина», проведений у вересні— жовтні 1920 р. Під час місячника партійна організація послала на село більше 400 агітаторів, лекторів, доповідачів, які прочитали понад 1500 доповідей, лекцій, провели велику кількість мітингів, бесід, концертів⁵⁰. Крім того, в села було відраджено кілька тисяч кваліфікованих робітників та червоноармійців, які безкоштовно подали велику допомогу селянам у ремонті та виготовленні сільськогосподарського реманенту, житлових та господарських будівель, шкіл, клубів, хат-читалень, у збиранні врожаю, проведенні посівної кампанії тощо. Наприклад, в Остерському повіті було відремонтовано 53 і побудовано 24 хати, відремонтовано 299 криш, виготовлено 63 нових плуги, 62 борони, відремонтовано і виготовлено 97 возів і т. д.⁵¹ Крім того, селянам була подана допомога промисловими товарами. Тільки в Городнянському повіті було розподілено серед селян п'ять тисяч пудів солі, десять ящиків сірників, понад тисячу пудів заліза, 100 плугів, 180 відер та ін.⁵²

Зміцнення місцевих органів Радянської влади партійна організація добивалася також шляхом залучення робітників і селян до державного управління через робітничо-селянську інспекцію (РСІ). Під керівництвом партійної організації РСІ провела значну роботу по очищенню радянських установ від бюрократизму, тяганини, від випадкових та ворожих людей, навчила трудящих управлінню соціалістичною державою, виховувала у них почуття відповідальності за державні справи, почуття господаря країни.

⁴⁹ Газ. «Вісті» (орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад) від 10 жовтня 1920 р.

⁵⁰ Підрахунки зроблені автором на основі повідомлень газ. «Знамя Советов» за листопад 1920 р.

⁵¹ Газ. «Знамя Советов» від 7 листопада 1920 р.

⁵² Газ. «Знамя Советов» від 27 жовтня 1920 р.

О. И. ЩУСЬ

ПОЛІТИЧНА РОБОТА У ВІЙСЬКАХ УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ

(ЛЮТИЙ—КВІТЕНЬ 1919 р.)

Після анулювання Брестського мирного договору Радянський уряд з метою допомогти українському народові дав 11 листопада директиву Реввійськраді республіки розгорнути наступальні операції на Україні¹. Організація 17 листопада 1918 р. Військової Ради групи Курського напрямку поклала початок створенню Українського фронту. При підтримці ЦК РКП(б) і В. І. Леніна та завдяки братній допомозі російського народу розгорнулося формування перших військових частин Українського фронту — двох Радянських українських дивізій. На початку 1919 р. вони уже здобули перші великі перемоги, визволивши більшу частину Чернігівщини і Харківщини від буржуазно-націоналістичної контрреволюції. 4 січня 1919 р. Реввійськрада республіки офіційно проголосила створення Українського фронту.

На весну 1919 р. імперіалістичні кола Антанти готували план наступу на молоду Радянську Республіку у вигляді комбінованого воєнного походу, в якому об'єдналися б усі антирадянські сили. Центральною фігурою в цьому поході передбачалося зробити адмірала Колчака. Наступ білогвардійських військ на Сході повинен був значно поліпшити становище білогвардійських військ Денікіна на Південному фронті, дати змогу їм зміцнитися та з'єднатися з Колчаком для спільного наступу на Москву.

Український фронт, який своїм лівим флангом змикався з Південним, міг подати йому необхідну підтримку, але для цього треба було остаточно відкинути петлюрівські банди на захід і позбавити плацдарму окупаційні війська Антанти на півдні України. Ці стратегічні завдання викликали необхідність дальшої реорганізації військових частин Українського фронту, які ввійшли до груп Харківського та Київського напрямків. Успішний наступ радянських частин, який ознаменувався в середині 1919 р. розгромом основних сил буржуазно-націоналістичної Директорії, дозволив командуванню Українського фронту завершити реорганізацію частин. 15 квітня 1919 р. наказом № 47 по арміях Українського фронту групи військ Київського та Харківського напрямків були реорганізовані в три армії².

Створюючи регулярні частини Червоної Армії на Україні. ЦК КП(б)У ясно усвідомлював небезпеку того, що розрізнені частини повстанців з переважною масою селян не зможуть стати нищівною

¹ Див. О. И. Щусь, З історії утворення Українського фронту, «Наукові записки Київського університету імені Леніна Державного університету ім. Т. Г. Шевченка», т. XVIII, вип. IV, 1959.

² Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 14, оп. 1, спр. 168, арк. 918; «Український фронт (Краткий обзор фонда № 103)», под ред полковника Кузнецова Ф. Е., М., 1939, стор. 16.

силою, якщо вони не будуть спаяні волею і прагненням до єдиної мети, залізною дисципліною й чіткою організованістю. Вирішальною силою, здатною перебороти цю роз'єднаність, могла стати тільки Комуністична партія, сильна своєю згуртованістю і дисципліною, своїм революційним духом і ясно поставленими цілями боротьби.

В. І. Ленін вказував, що фундамент Червоної Армії було створено, насамперед, «роботою по-новому, політичною пропагандою на фронті, організацією комуністів у нашій армії, самовідданою організацією і боротьбою кращих людей робітничої маси»³.

З перших днів існування Українського фронту ЦК КП(б)У приступив до будівництва партійно-політичного апарату. При Реввійськраді було створено Політичний відділ Радянської Армії України. Тоді ж були створені політвідділи і при обох повстанських дивізіях, а до частин надіслані політпрацівники. ЦК КП(б)У розробив ряд інструкцій, які визначили форми партійно-організаційної роботи у всіх частинах, де розгорнувся процес організації комуністичних осередків (спочатку в полках, а з січня 1919 р. — у ротах)⁴. 30 січня 1919 р. на Україні почав діяти Народний Комісаріат у військових справах, на який покладалося завдання організації місцевого військово-адміністративного апарату для забезпечення будівництва регулярної армії. Тоді ж при Комісаріаті було створено Політичний відділ, згодом реорганізований у Політичне управління⁵. На політичну роботу в армії ЦК КП(б)У надіслав Г. І. Петровського, В. П. Затонського, Ю. М. Коцюбинського та інших видатних партійних і радянських працівників.

Перші підсумки проведеної військовими партійними організаціями роботи були підведені на I з'їзді представників комуністичних осередків військових частин Червоної Армії Українського фронту, що відбувся наприкінці лютого 1919 р. В роботі з'їзду взяло участь близько 150 делегатів. У центрі уваги з'їзду стояли питання про переформування в найкоротші строки повстанських частин у військові одиниці, забезпечення надійного тилу і перетворення всієї республіки в єдиний воєнний табір. З'їзд ухвалив «негайно організувати курси для підготовки з комуністів не тільки командирів, а й організаторів і будівників молоді Червоної Армії, яка могла б переможно рухатися вперед до перемоги над ворогами пролетарів і відновлення Радянської влади»⁶.

За неповними даними, вже на 26 лютого 1919 р. в частинах Українського фронту працювало: в групі військ Харківського напрямку — 481 комуніст і 484 співчуваючих⁷, в частинах групи військ Донецького басейну — 211 членів партії і 1059 співчуваючих, у 3-й дивізії П. Дибенка і резерві армії — 347 комуністів і 1699 співчуваючих⁸. Разом у частинах Українського фронту працювали 1162 комуністи і 3281 співчуваючий, а в середині березня тільки в трьох полках 9-ї стрілецької дивізії налічувалося уже 136 членів партії і 2163 співчуваючих⁹.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 405.

⁴ Див. О. Й. Щусь, Створення партійно-політичного апарату і розгортання політичної роботи в військах Українського фронту (грудень 1918 р. — січень 1919 р.). «Збірник кафедри історії КПРС Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», № 3, 1958 р.

⁵ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 1, спр. 14, арк. 128.

⁶ Газ. «Известия. Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов» від 20 лютого 1919 р.

⁷ На 15 лютого 1919 р. у військах Українського фронту налічувалося 43 600 штиків, 3517 шабель, а також 16 батарей і 16 інженерних рот із загальним числом червоноармійців у них близько 1541 чол. (ЦДАРА, ф. 25860, оп. 2, спр. 60, арк. 8).

⁸ ЦДАРА, ф. 174, оп. 2, спр. 4, арк. 112—113.

⁹ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 188, арк. 2.

Крім дивізійних, полкових осередків, створювалася ціла мережа осередків у батальйонах, ротах і командах, а в полку Червоного козацтва паралельно з полковим осередком були створені осередки в сотнях. У кожному полку налічувалося в середньому від 20 до 50 комуністів, а в осередках рот і сотень — близько 10 членів партії. Так, у 1-й сотні (полк Червоного козацтва) осередок налічував 10 членів партії, у 2-й він складався з восьми членів партії і 17 чоловік співчуваючих, у 3-й — з дев'яти членів партії і 21 співчуваючого, в 4-й — з 10 членів партії і восьми співчуваючих, у кінних розвідників — з п'яти комуністів і 25 співчуваючих¹⁰. Осередок у 1-му батальйоні (11-й полк, група військ Донецького басейну) складався з п'яти членів партії, у 2-му — з шести комуністів і 30 співчуваючих, у 3-му батальйоні — з 14 комуністів¹¹.

Для дальшого будівництва партійно-політичного апарату у військах Українського фронту надзвичайно велике значення мали рішення VIII з'їзду РКП(б), який сформулював основи військової політики Комуністичної партії і чітко визначив основні принципи і практичні заходи її здійснення. З'їзд зазначив, що Червона Армія, як зняряддя пролетарської диктатури, повинна мати відкрито класовий характер і, таким чином, формуватися виключно з пролетаріату і близьких до нього напівпролетарських мас селянства, відкинувши будь-які спроби протиставити партизанські загони планомірно організованій і централизованій армії.

Відзначивши героїчну роботу комісарів по створенню боєздатної армії, з'їзд підтвердив, що вони є носіями ідей партії, її дисципліни, її твердості й мужності; з'їзд також запропонував політвідділам армії у погодженості з ЦК добирати кандидатури комісарів, які у своїй роботі мали спиратись на осередки бійців. Центр ваги по комуністичному вихованню на фронті переносився з політвідділів фронтів на політвідділи армій і дивізій. В інтересах збагачення досвіду роботи військових органів з'їзд запропонував періодично скликати наради партійних працівників фронтів.

Керуючись рішеннями VIII з'їзду РКП(б) з питань військового будівництва, пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 7—9 квітня 1919 р., підкреслив необхідність звернути найсерйознішу увагу на партійну роботу в частинах Українського фронту і запропонував створити при ЦК спеціальний військовий відділ. Оргбюро ЦК КП(б)У надавалося право проводити часткову або загальну мобілізацію до армії членів партії. Пленум звернув увагу військових органів на необхідність суворо дотримуватися класового принципу комплектування армії, не допускати до її лав петлюрівських та куркульських елементів, заборонити вливати до Червоної Армії цілі військові частини, що переходили на бік Рядянської влади¹². Рішення квітневого Пленуму ЦК КП(б)У були спрямовані, насамперед, проти загрози поширення партизанщини.

На початку 1919 р. в дивізіях¹³ і бригадах¹⁴, а також у групах військ окремих напрямків¹⁵ Українського фронту для керівництва партійно-політичною роботою організуються політичні відділи. Так,

¹⁰ ЦДАРА, ф. 174, оп. 2, спр. 4, арк. 112.

¹¹ Там же.

¹² Партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 350, арк. 107.

¹³ ЦДАРА, ф. 174, оп. 2, спр. 4, арк. 100.

¹⁴ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 188, арк. 38.

¹⁵ Там же, ф. 25860, оп. 6, спр. 3, арк. 34.

у Задніпровській дивізії політвідділ почав свою роботу вже в лютому 1919 р.¹⁶, у 9-й прикордонній дивізії — на початку квітня¹⁷. Після сформування армій Українського фронту були створені політвідділи при реввійськрадах армій.

Вищим політичним органом військового відомства Українського фронту, який очолював усю політичну роботу в діючій армії і серед населення прифронтової смуги, був політичний відділ Реввійськради фронту¹⁸. Він здійснював керівництво діяльністю комісарів, комуністичних осередків, політвідділів та інших політичних і культосвітніх органів фронту та прифронтової смуги, облік і контроль за розподілом політпрацівників та керівництво агітаційно-пропагандистською роботою серед солдатів ворожої армії.

Вищим політичним органом Народного Комісаріату у військових справах було його Політичне Управління, яке керувало політичною і агітаційною роботою в підпорядкованих тилкових і новосформованих військових частинах та установах. У фронтових частинах Політичне Управління проводило роботу тільки за згодою Політвідділу Українського фронту. Положення про політвідділи реввійськрад фронту, армій і дивізій¹⁹, яке визначало їх структуру, обсяг і напрям роботи, було розроблено з урахуванням настанов VIII з'їзду РКП(б) і набутого досвіду. Це положення у квітні 1919 р. затвердив I з'їзд політпрацівників Червоної Армії України²⁰.

Політвідділи налагоджували тісний зв'язок з комісарами, систематично інформуючи їх про найважливіші досягнення і чергові завдання політичної роботи, керували діяльністю по організації комуністичних осередків і постановці культосвітньої роботи в армії, здійснювали постійний нагляд за взаємовідносинами між комісарами і військовими спеціалістами.

В політично-організаційній роботі політвідділи насамперед мали завдання правильно розподіляти політичні сили в армії, дбати про створення комуністичних осередків у частинах, а також керувати всією їх діяльністю. На політвідділи покладалась і вся агітаційно-пропагандистська робота, систематичне постачання частин газетами і літературою, надсилка інформаційних матеріалів, проведення лекцій і мітингів, організація бібліотек, клубів та ін. Завдання політвідділів у прифронтовій смузі полягало в підтримці тісного зв'язку з місцевими партійними і радянськими організаціями, в допомозі бідноті в боротьбі за зміцнення Радянської влади на селі, в тилу ворога — в розповсюдженні агітаційної літератури і створенні підпільних партійних організацій та повстанських загонів. Видання газет при політвідділах дивізій розглядалось як одне з першорядних завдань.

Головна роль політвиховної роботи в армії належала партійним осередкам частин. І від того, наскільки правильно вона була побудована, залежало вирішення основного питання — створення регулярної армії з суворю військовою дисципліною. Тому армійські комуністичні осередки в центрі своєї роботи ставили питання боротьби за дисцип-

¹⁶ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 6, спр. 3, арк. 34.

¹⁷ Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 28, арк. 101.

¹⁸ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва в УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, спр. 96, арк. 33—34.

¹⁹ Там же, арк. 39—40.

²⁰ Політичний відділ фронту складався з п'яти відділів: загального, обліково-розподільчого, інспекторського, інформаційно-розвідувального та агітаційно-освітнього. Політичний відділ армії — із загального, інформаційного, експедиційного і обліково-розподільчого. Політичний відділ дивізії включав чотири відділи: загальний, обліково-розподільчий, агітаційно-розподільчий та інформаційно-розвідний.

ліну. Це вимагало великого напруження і значної кількості добре підготовлених політпрацівників. Частково політпрацівниками армію забезпечували центральні військові керівні органи. Тільки за лютий і першу половину березня 1919 р. Наркомвійськсправами до частин було надіслано агітаторами, політичними і військовими комісарами близько 140 чол., які мали великий досвід роботи²¹, а до середини квітня Політуправління виділило ще 216 чол.²²

Партійні мобілізації дали військовим частинам основні кадри політпрацівників. Так, ще 10 лютого 1919 р. Київський міський комітет КП(б)У запропонував районним комітетам і комуністичним фракціям професійних спілок взяти на облік усіх активних працівників-комуністів для відрядження їх на село і до армії²³. Проведений облік дозволив Київській партійній організації на своїх перших легальних загальноміських зборах 21 лютого 1919 р. прийняти постанову про мобілізацію 10% членів партії для відрядження їх до армії агітаторами. а 25 лютого міськком мобілізував 55 комуністів²⁴. Київським комітетом партії разом з виконкомом Ради і губвійськкомом були відкриті агітаційно-організаційні курси для червоноармійців фронтових частин, на які слухачі надсилались за рекомендацією армійських комуністичних осередків²⁵.

Згідно з рішеннями VIII з'їзду РКП(б) і III з'їзду КП(б)У про зосередження в лавах Червоної Армії кращих сил партії ЦК КП(б)У 4 квітня 1919 р. прийняв постанову про мобілізацію всіх членів партії, запропонувавши партійним організаціям протягом тижня провести облік усіх комуністів і розпочати з ними військове навчання²⁶.

Виконуючи постанову ЦК КП(б)У, місцеві партійні організації протягом квітня мобілізували до армії від 10 до 30% свого складу²⁷. 15 квітня 1919 р. Наркомвійськсправ видав наказ (№ 269), згідно з яким запроваджувалось навчання комуністів і співчуваючих по 96-годинній програмі²⁸.

З метою підвищення політичної підготовки політпрацівників при штабах дивізій відкривались партійні школи. На початку травня 1919 р. партійні школи працювали при штабі 2-ї дивізії 1-ї Української Радянської Армії²⁹, 7-ї дивізії 2-ї Української Радянської Армії³⁰ та ін. Слухачами цих шкіл були найпередовіші червоноармійці, які самі потім ставали пропагандистами й організаторами мас.

Виховуючи стійкість і дисциплінованість серед червоноармійців, комуністи подавали приклад витримки і вірності своєму військовому обов'язку. Питання про дисципліну комуністів та їх авангардну роль у житті військових частин систематично розглядались на загальних зборах комуністичних осередків полків, батальйонів, рот і сотень. Порушення дисципліни суворо засуджувались товарицькими судами.

Боротьба за революційну дисципліну йшла передусім у напрямі викоринення проявів п'янства і бандитизму, очищення військових частин від контрреволюційних та випадкових елементів. Так, 24 квітня

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 141, арк. 17.

²² Газ. «Красная Армия» від 24 квітня 1919 р.

²³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі -- ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 4, од. зб. 40, арк. 8.

²⁴ Газ. «Киевский коммунист» від 26 лютого 1919 р.

²⁵ Газ. «Киевский коммунист» від 9 березня 1919 р.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 3, арк. 1.

²⁷ Там же, ф. 1, оп. 4, од. зб. 60, арк. 6.

²⁸ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 3, спр. 6, арк. 210.

²⁹ Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 28, арк. 87.

³⁰ Там же, ф. 25860, оп. 12, спр. 1, арк. 65.

1919 р. загальні збори членів комуністичного осередку 11-го прикордонного полку постановили зобов'язати всіх комуністів боротися проти п'янства, бандитизму і проявів антисемітизму, який старанно підігрівали петлюрівські агенти³¹. Загальні збори Новгород-Сіверського полку прийняли рішення про вигнання з полку контрреволюційних елементів³². З 1-ї дивізії 1-ї Української Радянської Армії було виключено більше ста чоловік, які, скориставшись нестачею обмундирування, намагалися проводити серед червоноармійців контрреволюційну агітацію³³.

Поширеною формою боротьби з контрреволюційною агітацією, яку вели українські буржуазні націоналісти, були мітинги та масові бесіди політпрацівників з червоноармійцями. 13 квітня 1919 р. політком 2-го Таращанського полку повідомляв: «Часто влаштовуються мітинги, які вже входять у звичку. Хвилюючі питання червоноармійців, а також питання про комуну в теперішній час не мають характеру нашіптування на вушко, а виносяться на загальне обговорення, і маси дуже уважно вислуховують пояснення»³⁴. 17 квітня в політзведенні групи військ Кримського напрямку відзначалося, що «червоноармійці охоче відвідують бесіди, на яких розбираються питання політичного життя»³⁵.

Найбільш поширеною формою виховної роботи комуністичних осередків були співбесіди, які дозволяли виявляти потреби червоноармійців і з'ясовувати всі хвилюючі питання. Так, у команді кінних розвідників 1-го полку Червоного козацтва (2-а дивізія 1-ї Української Радянської Армії), де комуністичний осередок охоплював шість членів партії і 25 співчуваючих, співбесіди проводились регулярно, двічі на тиждень. Це сприяло зміцненню дисципліни³⁶. Щотижневі співбесіди проводив і комуністичний осередок 1-го Катериненштадтського німецького комуністичного полку (14 членів партії і 25 співчуваючих)³⁷, комуністичний осередок 10-го Українського радянського полку 1-ї дивізії та ін.³⁸

В тяжких умовах доводилось працювати в тих частинах, де був сильним вплив ліво-есерівських і анархістських елементів. Це, передусім, стосувалося 2-ої Української Армії, зокрема бригад Григор'єва і Махна, про обурливу поведінку яких надходили тривожні сигнали. Отаманщина й махновщина становили величезну небезпеку для Радянської Армії. Відповідальні партійні і військові працівники ставили питання перед урядом і ЦК КП(б)У вжити негайних і рішучих заходів. 30 березня 1919 р. до ЦК КП(б)У і Раднаркому України надійшла телеграма члена Реввійськради групи військ Харківського напрямку тов. Тіщенко, в якій він просив звернути серйозну увагу на Олександрівський, Бердянський та Мелітопольський повіти — район дислокації бригади Махна. «Необхідне, — говорилося в телеграмі, — термінове відрядження відповідальних працівників-організаторів, які могли б ліквідувати сильний вплив ворогів. Заходи необхідні термінові, бо будемо рахуватися із загрозою тилові армії»³⁹.

³¹ ЦДАРА, ф. 8, оп. 1, спр. 188, арк. 138.

³² Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 25, арк. 25.

³³ Там же, спр. 31, арк. 22.

³⁴ Там же, спр. 28, арк. 9.

³⁵ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 28, арк. 51.

³⁶ Там же, оп. 1, спр. 260, арк. 30—31.

³⁷ Там же, арк. 55—56.

³⁸ Там же, арк. 51—52.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 153, арк. 106.

Недисциплінованість і розклад полків Махна породжували їх не-боєздатність, що становило серйозну загрозу правому флангові Південного фронту. Безчинства цих полків викликали обурення робітників Донбасу, а це загрожувало втратою підтримки тилу в цих пролетарських районах. Таке становище вимагало термінових і рішучих заходів: заміни частин 3-ї бригади регулярними боєздатними частинами і проведення їх повного роззброєння. Здійснити це було неможливо через відсутність необхідного контингенту військових частин на Українському фронті (йшлося про заміну 10 тис. чол.)⁴⁰. Але й те, що можна було зробити, не було зроблено: частини з пролетарським складом не вливалися в ці бригади, до них не було надіслано випробуваних комуністів, а до отаманів не ставились суворі вимоги.

У своїй доповіді Вищій військовій інспекції Наркомвійськсправ (від 18 квітня 1919 р.) командир 1-ї Задніпровської Української радянської дивізії П. І. Лукомський повідомляв, що на всі його запити Реввійськради про поповнення дивізії досвідченими політкомандами надіслано не більше п'яти чоловік, тоді як наявні в дивізії сили (75 політпрацівників) не мали достатнього досвіду для налагодження політичної роботи в частинах⁴¹. Надісланий до Григор'єва політкомом Ратін не тільки не дбав про налагодження в полках революційної дисципліни, а й захищав усі прояви отаманщини⁴².

Політична й виховна робота комуністичних осередків завжди тісно перепліталась з культосвітньою роботою, бо загальна маса червоноармійців була малописьменною або взагалі неписьменною. Це й створювало сприятливі умови для розповсюдження антирадянської контрреволюційної пропаганди та панічних чуток. Тому, незважаючи на складні умови бойової обстановки, комуністичні осередки багато уваги приділяли організації в полках шкіл грамоти. В 73-у стрілковому полку 9-ї стрілкової дивізії, де працювало на 12 березня 1919 р. 17 комуністичних осередків і кількість співчуваючих досягала 340 чол., організовані школи грамоти відвідувало кожний день від 1000 до 1500 чол. (заняття продовжувались протягом двох годин). Крім роботи з червоноармійцями, в школі полку часто проводились бесіди, лекції, мітинги⁴³. Школа грамоти була відкрита у 80-у стрілковому полку тієї ж дивізії, де працював дійовий колектив комуністів (90 членів партії і 90 співчуваючих)⁴⁴, та в інших частинах. На початку березня 1919 р. в частинах цієї дивізії вже працювало 146 шкіл грамоти, 119 дивізійних, полкових і ротних бібліотек та дев'ять клубів⁴⁵.

Велику роботу по організації шкіл грамоти і шкіл з «курсом соціальних наук в короткому обсязі» провів політвідділ 2-ї Української радянської дивізії, де високий процент неписьменних червоноармійців серйозно перешкоджав розгортанню політосвітньої роботи. Спочатку школи працювали тільки в 1-у і 5-у полках⁴⁶ цієї дивізії, а до 15 травня вже було організовано близько 40 шкіл⁴⁷. Школи грамоти були відкриті в Задніпровській дивізії, при Особливій кавалерійській бригаді, окремій Бессарабській бригаді 1-ї Української Радянської Армії. 55-у і 56-у полках та ін.⁴⁸

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 16, арк. 5, 9.

⁴¹ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 6, спр. 4, арк. 21.

⁴² Там же, оп. 2, спр. 12, арк. 8; ф. 174, оп. 2, спр. 5, арк. 24.

⁴³ ЦДАРА, ф. 8, оп. 1, спр. 188, арк. 7.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же, арк. 8.

⁴⁶ Там же, арк. 38.

⁴⁷ Там же, оп. 12, спр. 1, арк. 72.

⁴⁸ Там же, ф. 103, оп. 11, спр. 25, арк. 26.

Організація широкої мережі шкіл грамоти у фронтових частинах значною мірою затримувалась відсутністю підготовленого викладовського і лекторського складу. Тому в тих полках, де загальноосвітня підготовка червоноармійців дозволяла використовувати їх для культосвітньої роботи, крім шкіл грамоти, організовувались школи лекторів і агітаторів. Так, у 7-у Українському радянському полку поряд з школою грамоти працювала школа лекторів⁴⁹, а при Особливій кавалерійській бригаді 1-ї Української Радянської Армії була відкрита школа агітаторів⁵⁰.

Організація освітньої роботи в частинах покладалась на культосвітні відділи або культосвітні комісії, які утворювались при політвідділах. Вони займались організацією бібліотек, шкіл і клубів, а також питанням постачання літератури. У 5-у Українському радянському полку, де крім полкового осередку працювали три батальйонних і 17 ротних осередків, культосвітня комісія організувала клуб, бібліотеку і школу. Полк навіть видавав свою газету «Інтернаціонал»⁵¹.

У проведеному культосвітній роботі армійські комуністичні осередки велику допомогу одержували від Політичного Управління Наркомвійськсправ. Його агітаційно-освітній відділ тільки за період з 1 березня по 24 квітня 1919 р. відправив на фронт чотири пересувних бібліотеки, 95 полкових і 687 ротних бібліотечок (середній розмір пересувної бібліотеки становив 1000 примірників, полкової — від 400 до 700, ротної — від 100 до 180 книг), 189 220 брошур, листівок і відозв⁵². Усього до 1 червня 1919 р. політвідділи фронтових частин і окремі частини одержали від нього 2 288 000 екз. різних видів агітаційної літератури⁵³.

Культосвітній відділ Політуправління велику увагу приділяв організації клубної і театральної роботи. Ним були створені пересувні театральні і концертно-мітингові групи, які обслуговували фронтові частини. На початку червня на різних ділянках фронту працювало 19 таких груп та чотири фронтові пересувні клуби (два — в частинах Київського напрямку і два — в частинах Харківського)⁵⁴. Тільки за один місяць фронтовий пересувний клуб ім. Рози Люксембург, який проводив культосвітню роботу в частинах Коростенського напрямку, дав 22 концерти-мітинги⁵⁵.

Із зростанням культосвітньої роботи в армії комуністичні осередки змогли широко розгорнути роботу серед населення прифронтової смуги. Найбільш поширеною формою цієї роботи було проведення у визволених містах і селах мітингів, на яких висвітлювались різноманітні питання поточного моменту. Так, у Катеринославі політпрацівниками групи військ Харківського напрямку було проведено ряд тематичних мітингів серед населення на такі теми: «Що таке Радянська влада», «Міжнародне становище і Червона Армія» та ін.⁵⁶ Тільки політвідділом 1-ої Західнопровської дивізії було проведено з 19 березня по 14 квітня в Катеринославі і Олександрівську 18 мітингів, на яких виступали політпрацівники дивізії Коллонтай, Лукомський, Козьмін, командир дивізії Дибенко⁵⁷ та ін.

⁴⁹ ЦДАРА, ф. 8, оп. 1, спр. 188, арк. 38.

⁵⁰ Там же, ф. 25860, оп. 12, спр. 1, арк. 77.

⁵¹ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 188, арк. 38.

⁵² Там же, ф. 25860, оп. 2, спр. 50.

⁵³ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 14, арк. 132.

⁵⁴ Там же, ф. 25860, оп. 1, спр. 14, арк. 129—130.

⁵⁵ Там же, арк. 130.

⁵⁶ Там же, спр. 4, арк. 14.

⁵⁷ Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 20, арк. 55.

Політпрацівники поряд з розповсюдженням літератури велику допомогу подавали визволеному населенню в організації ревкомів і комітетів бідноти. В одному із своїх звітів політичний інспектор 1-ї Задніпровської дивізії Жигалін повідомляв: «По дорозі в Одесу організував у Дніпровському повіті ревкоми, в Ново-Костянтинівській і Колончацькій волостях і в селі Ново-Захарівці писав накази і інструкції всім волостям про організацію комітетів бідноти, про взяття на облік хліба і збереження економії. Інструктував усі села по дорозі»⁵⁸.

17 квітня у зведенні по 2-й Українській Радянській Армії групи військ Кримського напрямку повідомлялося: «У зайнятих нами місцевостях політпрацівниками влаштовуються мітинги, на яких розбираються питання поточного моменту. Скрізь вибираються ревкоми та комбіді...»⁵⁹.

Завдяки політвиховній роботі політвідділів і комуністів червоноармійці ясно усвідомлювали цілі, заради яких вони йшли на високі подвиги, виявляли велику витримку, хоробрість і самовідданість. Героїчний шлях пройшов 5-й Український радянський полк, який в бою під Шепетівкою продемонстрував надзвичайну витримку і волю до перемоги. В боях під Жмеринкою, Вапняркою, Бердичевом, Житомиром і Новоград-Волинським відзначився 3-й полк 1-ї Української Радянської Армії⁶⁰. Сміливо і рішуче діяв 7-й полк 2-ї бригади 2-ї Української Радянської Армії, який увечері 3 квітня 1919 р. форсував Сиваш і раптовим ударом з тилу вибив ворога з укріплень на Перекопі, відкинувши його до Курмана і Кельмечі⁶¹.

Багато славних імен героїв-червоноармійців і командирів Червоної Армії вписано в історію громадянської війни на Україні. Серед них — М. Щорс, В. Боженко, О. Пархоменко та багато інших. За бойові заслуги Реввійськрадою Українського фронту нагороджено почесною зброєю Д. Шмідта, який почав свій бойовий шлях командиром 7-го Суджанського повстанського полку, потім 5-го Українського радянського полку. Під його командуванням полк форсував Дніпро і раптовим ударом оволодів посадом Крюковим, мужньо відбив атаки ворога під Шепетівкою, затримав ворожі частини під Суділковим і щент розгромив основні сили петлюрівців — отамана Оскілко. Контужений в останньому бою Д. Шмідт продовжував командувати полком⁶². У розгромі петлюрівських частин в боях під Коростенем і за Житомир вирішальну роль відіграли війська 1-ї Української радянської дивізії. На сторінках газети «Красная Армия» — органу Народного Комісаріату військових справ України — було опубліковано списки 50 героїв-червоноармійців Богунського і 4-го Ніжинського полків⁶³, які особливо відзначилися в цих боях.

Підсумки проробленої комуністичними осередками, політпрацівниками і політорганамі роботи підвів I з'їзд політпрацівників Червоної Армії України, який урочисто відкрився 23 квітня 1919 р. в Києві. Відкриттю з'їзду передувала велика підготовча робота, яка проводилась не тільки в центрі, а й у фронтових частинах. Було створено спеціальне Бюро по скликанню з'їзду, до складу якого ввійшли відповідальні працівники ЦК КП(б)У. З'їзд політпрацівників Червоної Армії, на який прибуло понад 100 делегатів, відкрив народний комісар

⁵⁸ ЦДАРА, ф. 174, оп. 2, од. зб. 5, арк. 23.

⁵⁹ Там же, ф. 103, спр. 28, арк. 51.

⁶⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 213, арк. 30.

⁶¹ Там же, ф. 103, оп. 1, од. зб. 33, арк. 17.

⁶² Там же, оп. 1—4, од. зб. 11, арк. 119.

⁶³ Газ. «Красная Армия» від 2 квітня 1919 р.

у військових справах М. І. Подвойський. З вітальним словом від Реввійськради Українського фронту до делегатів з'їзду звернувся А. Бубнов. Він підкреслив, що головним завданням кожного політпрацівника й надалі лишається боротьба проти пережитків партизанщини, створення боездатної, заснованої на залізній дисципліні, регулярної армії робітників і селян.

З'їзд мав велике значення в зв'язку з тим, як відзначив М. І. Подвойський, що політична робота в арміях Українського фронту ще була недостатньо налагоджена в організаційному відношенні. На підставі узагальнення досвіду роботи комуністичних осередків з'їзд розробив загальні методи проведення партійно-політичної і культосвітньої роботи⁶⁴. Велику роботу провели різні секції. Секція агітації і пропаганди підвела підсумки агітаційно-пропагандистської роботи в армії і накреслила головні напрямки її проведення. Організаційна секція розробила план організації і визначила штати агітаційно-пропагандистських установ в армії. Секція обліку підкреслила необхідність вести облік політпрацівників не тільки кількісний, а й якісний. При військових комісаріатах утворювались облікові відділи, а на фронті — облікові комісії.

В інтересах зміцнення й поліпшення складу політичного апарату з'їзд ухвалив постанову, щоб у доборі політичних працівників активну участь брали місцеві комітети КП(б)У. В рішенні з'їзду говорилося: «Місцеві комітети контролюють ті відзиви, які даються про тилових політичних працівників, Центральний Комітет партії затверджує призначення на найвищі відповідальні пости політичних працівників»⁶⁵.

Культосвітня секція розробила 38 положень і інструкцій, які розглядали культосвітню роботу як складову частину політроботи в армії і покладали фактичне керівництво і контроль на комуністичні осередки.

З'їзд також затвердив цілий ряд дуже важливих інструкцій, які визначили обсяг і напрям роботи політичних органів в армії, їх структуру: «Інструкцію Політичному відділу Революційної Військової Ради Українських радянських армій»⁶⁶, «Інструкцію політпрацівникам армій для роботи в прифронтовій смузі»⁶⁷, «Положення про військово-політичних комісарів частин армій Українського фронту»⁶⁸, «Інструкцію діяльності агітаторам-організаторам»⁶⁹ і багато інших.

В дні підготовки з'їзду і під час його роботи у фронтових частинах відбулись з'їзди і конференції армійських комуністів, які відіграли певну роль у пошкваленні політичної роботи в армії. У 2-й Українській радянській дивізії з'їзд комуністів відбувся напередодні фронтового і «справив значний вплив на хід розвитку партійної роботи в дивізії»⁷⁰. Конференція комуністичних осередків 22-го українського радянського полку ухвалила «...працювати, не шкодуючи сил і енергії, над втіленням революційного порядку і дисципліни в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії»⁷¹.

27 квітня 1919 р. у Джанкої розпочав роботу з'їзд політпрацівників групи військ Кримського напрямку, який розглянув цілий ряд організаційних питань і ухвалив рішення налагодити тісний зв'язок з міс-

⁶⁴ Газ. «Красная Армия» від 24 квітня 1919 р.

⁶⁵ Газ. «Красная Армия» від 30 квітня 1919 р.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 96, арк. 33—34.

⁶⁷ Там же, арк. 32.

⁶⁸ Там же, арк. 31.

⁶⁹ Там же, арк. 37.

⁷⁰ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 28, арк. 86—87.

⁷¹ Газ. «Киевский коммунист» від 1 березня 1919 р.

цевими партійними і радянськими організаціями, надіславши до губерньського ревкому шість своїх представників.

Перший з'їзд політпрацівників Червоної Армії України, який накреслив конкретні заходи по поліпшенню політичної роботи у військах Українського фронту і розробив чіткі інструкції з цілого ряду питань, використовуючи досвід будівництва збройних сил Комуністичною партією в РРФСР, мав велике значення для дальшої активізації політичної роботи в армії, поліпшив зв'язок центральних політичних органів з армійськими організаціями і останніх з місцевими комуністичними організаціями.

Створений у військах Українського фронту партійно-політичний апарат і армійські партійні організації провели величезну роботу по зміцненню рядів Червоної Армії України, вносячи в червоноармійські маси революційну свідомість і максимум організації, виховуючи сувору військову дисципліну, незважаючи на всі спроби буржуазно-націоналістичної контрреволюції зірвати створення збройних сил молоді Української Радянської Соціалістичної Республіки.

В. П. ВОЛКОВ

БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В КРИМУ

(1919 р.)

Навесні 1919 р. завдяки прийнятим Центральним Комітетом партії заходам воєнно-політичне становище Радянської країни помітно поліпшилось. На Півдні розпочався контрнаступ Червоної Армії проти іноземних інтервентів і білогвардійців. У середині березня війська Південного фронту розгорнули активні бойові дії проти інтервентів і білогвардійців, які засіли в Криму, і 15—17 березня 1919 р. визволили північні райони колишньої Таврійської губернії.

Розвиваючи воєнні дії, радянські війська завдавали ударів противникові у трьох напрямках: на Перекопському перешийку, Чонгарському мосту та Арабатській стрілці. 4 квітня, незважаючи на погану погоду, червоноармійці по пояс у воді, в повному озброєнні, з кулеметами на плечах, під жорстоким ворожим вогнем перейшли вброд Сиваш. Несподівана поява радянських військ в тилу викликала у противника паніку і замішання і змусила його залишити Перекоп і Вірменськ¹. Тоді ж у тилу інтервентів та білогвардійців вели активні бойові дії і підпільні більшовицькі організації Криму. Бойовики-підпільники створювали партизанські загони, добували зброю, пускали під укіс ешелони білих, нападали на білогвардійські частини і знищували їх (як це було на шосейній дорозі Сімферополь-Феодосія у січні 1919 р.)². Серйозних втрат білогвардійцям та інтервентам завдав євпаторійський партизанський загін «Червона каска» під командуванням робітника-більшовика І. Н. Петриченка³. Всі бойові операції в тилу ворога провадилися під керівництвом підпільного обкому партії і в тісній взаємодії з наступаючими радянськими військами.

9 квітня Червона Армія визволила Джанкой, змусивши противника евакуюватись з Євпаторії. Того ж дня робітники Сімферополя захопили тюрму і визволили політичних в'язнів, у тому числі керівника севастопольських більшовиків Я. Городецького. В Євпаторії було створено ревком, на чолі якого став Д. І. Ульянов — один з керівників підпільних більшовицьких організацій в Криму.

Під вечір 11 квітня Задніпровська дивізія під командуванням П. Дибенка вступила в Сімферополь. Населення міста з радістю зустрічало доблесні війська. З нагоди визволення Сімферополя від іноземних і білогвардійських військ у місті відбувся багатолюдний мітинг;

¹ Ф. Загородских, Борьба с денкинищцной и интервенцией в Крыму, Симферополь, 1940, стор. 78.

² Газ. «Южные ведомости» від 5 січня 1919 р.

³ Журн. «Красный архив», 1928, т. 29, стор. 71—73.

організований місцевим партійним комітетом. З великим піднесенням учасники мітингу прийняли резолюцію, в якій говорилося: «Робітники і селяни, які взяли участь у мітингу, переконавшись, що Російська Радянська влада бореться за інтереси робітників і селян, вважають своїм священним обов'язком до останньої краплини крові захищати Радянську владу»⁴.

В. І. Ленін, виступаючи 11 квітня 1919 р. в Москві на пленумі Все російської Центральної Ради профспілок, говорив, що без перемоги на Південному фронті ні про яке зміцнення Радянської пролетарської влади в центрі не могло бути й мови. Значення Південного фронту посилювалось у зв'язку з тим, що саме з півдня, з України, союзники-імперіалісти намагалися наступати і хотіли перетворити Україну на опорний пункт у боротьбі проти Радянської республіки. Тому при розробці всіх воєнних завдань переважна увага і переважні сили віддавалися Південному фронтові. «В цьому відношенні,— підкреслював В. І. Ленін,— я думаю, що ми не помилялися. Потім останні звістки про взяття Одеси і сьогоднішня звістка про взяття Сімферополя і Євпаторії показали що становище там таке, що цей район, який відіграв головну вирішальну роль в усій війні,— цей район тепер очищений»⁵.

Продовжуючи переслідувати ворога, червоні полки 12 квітня звільнили Бахчисарай і Ялту. Остаточо збанкрутілі «міністри» кадетсько-меншовистського «крайового уряду» на чолі з феодосійським фабрикантом Соломоном Кримом, привласнивши гроші і дорогі цінності, які належали народу, втекли в Севастополь під крильце англо-французьких інтервентів.

14 квітня радянські війська підійшли до Севастополя і 17 квітня оволоділи Малаховим Курганом. Севастопольська підпільна більшовицька організація готувала виступ робітників. На кораблях французької ескадри почались заворушення. 21 квітня командування фронту інтервентів вирішило зняти з себе адміністративні функції, які воно виконувало в Севастополі. Влада перейшла до рук створеного більшовиками Воєнно-революційного комітету. 29 квітня війська 4-го Задніпровського радянського полку повністю очистили Севастополь і його порт від білогвардійців та інтервентів. Тільки на Керченському півострові при підтримці військових кораблів інтервентів білим вдалося втриматись.

Обстановка, що склалась тоді на визволеній частині території Криму, не була цілком сприятливою для швидкого відродження тут економіки і культури. При відступі інтервенти і білогвардійці дочиста пограбували підприємства і склади, забрали хліб, вовну, вино, метал, навіть металевий лом⁶, зіпсували залишки військового флоту. Вони перевели з Севастополя до Константинополя близько 50 російських уцілілих військових кораблів, вивезли всі цінності Крайового банку, а також цінності, що зберігалися в Севастопольській державній скарбниці⁷. Масове вивезення хліба за кордон, нестримна спекуляція цілком виснажили продовольчі запаси Криму. Через відсутність палива і сировини більшість підприємств не працювала. Величезних розмірів набрало безробіття. Тільки в Севастополі налічувалось сім тисяч безробітних. Селянська біднота, особливо в гірській частині півострова,

⁴ Газ. «Известия Симферопольского ревкома» від 25 квітня 1919 р.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 247.

⁶ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 6, оп. 3, од. зб. 54, арк. 11.

⁷ Державний архів Кримської області (далі — ДАКО), ф. С 1000, оп. 1, спр. 33, арк. 17.

голодувала. Хазайнування інтервентів і білогвардійців призвело до різкого скорочення посівних площ. Спустили сади та виноградники.

Відчувалась гостра потреба в досвідчених партійних і радянських кадрах. У період підпільної боротьби проти контрреволюції партійна організація втратила багато своїх кращих кадрів і була порівняно нечисленною. Тоді Сімферопольська міська парторганізація налічувала 156 членів партії, Севастопольська — 250, Євпаторійська — 150—200, Феодосійська — 25—30, Керченська — 20 членів партії⁸.

Ще наприкінці березня Кримський обком КП(б) України звернувся до всіх парторганізацій і членів партії з відозвою, в якій говорилось, що після визволення північної частини області від військ контрреволюції Кримська партійна організація повинна негайно розпочати виконання своїх обов'язків по відновленню партійних організацій і встановленню диктатури робітників і найбідніших селян в особі Рад робітничих і червоноармійських депутатів. Партійні організації мали негайно розпочати перереєстрацію своїх членів, налагодити облік усіх партійних організацій. Звернення закінчувалось закликком раз і назавжди покінчити з контрреволюцією. Це було можливо тільки при умові мобілізації всіх партійних сил для широкої партійної роботи при проведенні справжньої диктатури експлуатованих над експлуататорами⁹.

Неоціненне значення для більшовиків Криму в їх боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади у визволених від ворога районах мали рішення VIII з'їзду РКП(б). Партійні організації Криму мали відновити і зміцнити радянські органи влади, здійснити націоналізацію промислових підприємств, банків, розв'язати земельне питання, розгорнути культурне будівництво, організувати всебічну допомогу фронту.

29 квітня 1919 р. в Сімферополі зібралась III обласна партійна конференція. В її роботі взяли участь делегати від сімферопольської партійної організації В. Кіров, Є. Багатур'янц (Лаура) та ін., севастопольської (Я. Городецький, О. Алексакіс, І. Назукін та ін.), євпаторійської (Д. Ульянов), ятинської (Г. Сосновський), феодосійської (С. Полонський, М. Журавльов) та ін. Представником від ЦК РКП(б) був К. Є. Ворошилов і з мандатом ЦК — Ю. Гавен. З доповіддю про поточний момент і політику партії в національному питанні виступив Ю. Гавен. Конференція також обговорила заходи допомоги Червоній Армії, питання про роботу комсомолу, визначила основний склад Кримревкому і обрала обласний комітет КП(б) України у складі Ю. Гавена (голова), Хайкевича (секретар), І. Назукіна, О. Алексакіса, С. Полонського, Я. Городецького, Д. Ульянова, М. Субхі, В. Кірова. При обкомі було утворене Нацбюро¹⁰. 7 травня на засіданні обкому було обрано виконавче бюро у складі Ю. Гавена, О. Алексакіса, Шульмана¹¹.

Бойовим помічником більшовицької партії стала організована робітнича молодь Криму. 10 квітня відбулось об'єднане засідання комітету з культосвіткомісії, на якому було вирішено 13 квітня провести засідання, де обговорити питання про реорганізацію спілки в Спілку робітничої молоді III Інтернаціоналу¹².

1 травня 1919 р. відбулись урочисті збори членів Спілки робітничої молоді разом з членами міського комітету партії в присутності значної кількості безпартійної молоді. З великим піднесенням збори прийняли рішення перейменувати спілку молоді в Комуністичну Спілку

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 133, арк. 18—22.

⁹ Там же, оп. 6, од. зб. 118, арк. 25.

¹⁰ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 785, арк. 26.

¹¹ Газ. «Таврический коммунист» від 9 травня 1919 р.

¹² Газ. «Известия Симферопольского ревкома» від 13 квітня 1919 р.

робітничої молоді. За рішенням Кримського обкому партії в середині травня 1919 р. створюється оргбюро по підготовці загальнокримської конференції комсомолу. Але навальний хід подій перешкодив скликанню цієї конференції. Комсомольські організації Криму допомагали партійним і радянським органам у здійсненні декретів Радянської влади, в ліквідації буржуазної міської думи і управи, у вилученні цінностей у буржуазії, в будівництві нового, радянського життя.

Протягом травня — червня партійні організації Криму провели значну роботу по організаційному та ідеологічному зміцненню своїх рядів, очищенню їх від чужих елементів та посиленню зв'язків з широкими масами робітників і селян. На кінець травня обласна партійна організація налічувала 1000 комуністів¹³.

У травні всюди відбулися збори партійних організацій, на яких обговорювались рішення VIII з'їзду РКП(б), підсумки обласної партійної конференції, накреслювались практичні заходи по здійсненню вказівок з'їзду. Протоколи цих зборів і перших засідань партійних комітетів, при всій їх лаконічності, дають підставу судити про енергійну роботу місцевих партійних організацій¹⁴.

Для зміцнення партійних організацій пропагандистськими кадрами Кримський обком партії організував обласну партійну школу, розраховану на 80 слухачів. У Євпаторії була створена школа по підготовці кадрів для агітаційної роботи на селі.

Партійні і комсомольські організації Криму свої зусилля спрямовували насамперед на допомогу фронту, який знаходився за кілька десятків кілометрів від Феодосії. Формувались частини особливого призначення (ЧОП). Чопівці без відриву від виробництва по кілька годин на день проходили військову підготовку, охороняли найважливіші промислові підприємства і склади.

В містах і селах Криму партійні організації з допомогою представників Червоної Армії і передових робітників і селян створювали воєнно-революційні комітети (ревкоми), які до обрання Рад зосереджували в своїх руках усю владу. При ревкомах створювались відділи, які стежили за здійсненням постанов ревкомів. 10 квітня 1919 р. був утворений Кримський обласний ревком, який очолила активна учасниця підпілля 1918—1919 рр. комуністка Є. Багатур'янц. До складу ревкомів поряд з представниками партійних, комсомольських, профспілкових організацій входили і представники політвідділів частин Радянської Армії.

Ревкоми здійснювали основні заходи по зміцненню Радянської влади в Криму. Згідно з декретом Радянського уряду були націоналізовані фабрики, заводи, банки, соляні промисли. Керуючись рішеннями VIII з'їзду партії про зміцнення союзу робітничого класу з основними масами середнього селянства, що мало виняткове значення для зміцнення позицій Радянської влади і зміцнення воєнно-політичного становища, Тимчасовий робітничо-селянський уряд Криму в своїй Декларації зазначав, що поряд з націоналізацією найважливіших галузей промисловості він приступає до конфіскації поміщицьких, монастирських і вакуфних земель для передачі їх трудяшому селянству Криму¹⁵.

В наказі № 1 відділу землеробства Кримського ревкому відзначалося, що відділ приступив до здійснення закону про землю і що всі громадяни повинні вжити заходів до збереження народного надбання,

¹³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 183, арк. 53.

¹⁴ Див. ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 133, арк. 5; Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 8, арк. 1—2.

¹⁵ Газ. «Известия Симферопольского ревкома» від 6 травня 1919 р.

садів, посівів, покосів, лісів, худоби та реманенту. Ревком зобов'язав усіх управителів, завідуючих економіями та іншими господарствами негайно повернутись до виконання своїх обов'язків. Вказувалось на необхідність у господарствах, де були робітники і службовці, обирати з їх середовища комітети, які стали б контролюючими органами дій адміністрації¹⁶.

За прикладом центральних губерній Росії бідняки-селяни Криму також почали створювати перші колективні господарства (комуни). На зльоті молодих селян Бахчи-Ельської волості було прийнято звернення, в якому викривалась злочинна підривна робота есеро-меншовицьких шептунів, які твердили, що комуна — це анархія. Молоді селяни закликали бідняків організувати артілі з наступним переходом до комуни, не визнавати есеро-меншовицьких селянських спілок, а провадити вибори до Рад селянських і батрацьких депутатів на основі радянського закону¹⁷.

Органи Радянської влади при активній підтримці робітників подавали величезну допомогу селу. Для ремонту сільськогосподарського реманенту були організовані ремонтні бригади і майстерні. Найбідніше селянство постачалось насінням і безкоштовним реманентом. У травні стали до ладу кілька сільськогосподарських заводів: три з них виробляли нові сільськогосподарські машини, два — обслуговували потреби навколишніх селян по ремонту сільськогосподарського реманенту. Селяни, в свою чергу, йшли назустріч Радянській владі і допомагали їй. Тільки в одному Євпаторійському повіті вони добровільно здали державі 224 754 пуди хліба¹⁸.

В розпорядженні Кримського земельного відділу Сакському виконкому Ради про організацію прокатних пунктів сільгоспмашин зазначалось, що згідно з постановою з'їзду представників волосних земельних відділів у кожній волості організуються прокатні пункти сільськогосподарських машин; при них повинні бути створені майстерні; машини і знаряддя — віддавати в користування селянам на вироблених волосним виконкомом умовах¹⁹.

15 квітня 1919 р. в телеграмі В. І. Леніна голові Раднаркому України вказувалось на необхідність вжити суворих заходів до охорони відвойованих Радянською Армією південних курортів²⁰. У зв'язку з ленінськими вказівками Кримський ревком постановив особняки і дачі капіталістів, царські палаци оголосити національним надбанням і перетворити їх на санаторії і будинки відпочинку для трудящих²¹.

Значну увагу Кримський ревком приділяв підготовці резервів Радянської Армії. У відозві ревкому до робітників і селян говорилося, що «для того, щоб трудящий народ не випустив влади з своїх рук і завжди був готовий стати грудьми на захист волі і революції, кожний робітник і селянин повинен пройти військове навчання. Це дасть величезний резерв могутньої бойової сили, якій не страшні будуть ніякі імперіалісти»²².

Революційні комітети створювались також і в селах. 20 квітня 1919 р. сільський сход с. Нижнього Абдало, Підгірно-Петровської волості, Сімферопольського повіту, прийняв рішення розпустити старий

¹⁶ ДАКО, ф. Р-2251, оп. 1, спр. 52, арк. 2.

¹⁷ Газ, «Бахчи-Эльский коммунист» від 4 травня 1919 р.

¹⁸ Ф. Загородских, назв. праця, стор. 83.

¹⁹ ДАКО, ф. Р-1829, оп. 1, спр. 8, арк. 7.

²⁰ «Ленинский сборник», т. XXVI, стор. 73.

²¹ ДАКО, ф. Р-1829, оп. 1, спр. 8, арк. 69.

²² Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, спр. 148, арк. 97–98.

сільський комітет і обрати воєнно-революційний комітет на весь час до створення Ради депутатів та доручити йому охорону інтересів Радянської влади і громади²³.

Ревкоми Криму закликали трудящих дотримуватись революційних порядків, підвищувати класову пильність, нещадно виганяти з підприємств і установ прихвостнів контрреволюції — меншовицько-есерівські та буржуазно-націоналістичні елементи²⁴.

Часто-густо у відділи ревкомів і різні установи пролізали колишні працівники контрреволюційного крайового уряду, які займались саботажем і зривали заходи органів Радянської влади. Так, колишній керуючий відділом народного здоров'я Міністерства внутрішніх справ Кримського «крайового уряду» Полубінський працював керуючим справами Комісаріату охорони здоров'я Кримського ревкому²⁵, а колишня канцеляристка Міністерства внутрішніх справ «крайового уряду» Петровська влаштувалася в канцелярію Комісаріату охорони здоров'я ревкому²⁶. 25 квітня 1919 р. Кримський ревком запропонував комісарові охорони здоров'я ревкому Левіну зняти з роботи Полубінського, Каймана і Тополова і з допомогою профспілки забезпечити комісаріат кваліфікованими і надійними кадрами²⁷. 30 квітня 1919 р. загальні збори членів профспілки фельдшерів та акушерок Сімферополя визнали за необхідне ввести до Комісаріату двох представників спілки²⁸.

19 травня 1919 р. у телеграмі К. Є. Ворошилова в ЦК КП(б) України, надісланій з Сімферополя, відзначалося, що в роботі Сімферопольського ревкому мали місце серйозні недоліки. До його складу, крім більшовиків, які очолювали ревком і мали в ньому більшість, входило два меншовики, один есер і один представник вірменської буржуазно-націоналістичної партії «Дашнак-цутюн». Представники цих ворожих партій обіцяли чесно виконувати вказівки Радянської влади, а на ділі зривали заходи радянських органів. Слабкий був зв'язок ревкому з повітами. В телеграмі вказувалося, що Севастопольський і Ялтинський ревкоми проводять значну бойову роботу; відзначалося також тяжке фінансове і продовольче становище в Криму²⁹.

Дійсно, ревкоми розпочали роботу в дуже важких умовах. Запасів хліба у Сімферополі на час визволення було не більш як на п'ять днів, у Ялті — на три дні, що ж до грошей, то в касі ревкому був лише мільйон карбованців³⁰. Кримський продовольчий комітет одержав у спадщину від окупантів зовсім зруйнований продовольчий апарат. В Криму діяли без будь-якого погодження з місцевими радянськими органами представники кількох організацій, які займались заготівлею хліба для центральних районів Росії та України³¹.

Здійснюючи вказівку ЦК і В. І. Леніна про залучення мас до управління державою, про розвиток органів самоуправління, Кримський ревком рекомендував утворити в усіх установах виборні комітети з трьох службовців. В обов'язок комітетів входив контроль за точним виконанням у даній установі всіх постанов ревкому. Комітет свої пропозиції про зміни правил ведення операцій мав право вносити безо-

²³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 144, арк. 77

²⁴ Див. газ. «Рабочий коммунист» від 1 травня 1919 р.

²⁵ ДАКО, ф. 23-а, Р-1733, оп. 3, спр. 171, арк. 14.

²⁶ Там же, оп. 1, спр. 171, арк. 30.

²⁷ Там же, од. зб. 73, арк. 64.

²⁸ Там же, арк. 168—169.

²⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 138, арк. 143—144.

³⁰ ДАКО, ф. 23-с/р 1733, оп. 1, спр. 171, арк. 43.

³¹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 150, од. зб. 144, арк. 88

середньо в Комісаріат незалежно від інших органів, які мали таке право³². В селах створювались будинкові комітети. Списки на одержання продовольства склалися відповідно до кількості тих, що потребували його. Кожний, хто приховав запаси хліба або одержав його зайвий раз, віддавався до гласного суду із занесенням прізвища в особливу книгу³³.

У зв'язку з важким продовольчим становищем і загрозою голоду Рада народного господарства Криму закликала спрямувати всі сили і засоби на організацію весняних робіт, на те, щоб протягом весни кожний шматок землі був оброблений і засіяний³⁴. Враховуючи важке економічне і фінансове становище Криму, ревком прийняв рішення про обкладення місцевої буржуазії контрибуцією в розмірі одного мільйона карбованців. Для справедливого розподілу обкладення було вирішено створити допоміжну комісію з представників заможних шарів населення. Кількох буржуїв наказувалось заарештувати як заложників до внесення контрибуції, а з останніх зібрати підписку про невіїзд³⁵.

Органам Радянської влади в Криму спочатку не вистачало коштів на утримання установ і виплату зарплати робітникам і службовцям, а тому Раднаргосп звернувся до ревкому з проханням залишити тимчасово всі податки, які були встановлені у свій час міською думою «крайового уряду»³⁶. Це, звичайно, було серйозною помилкою ревкому, оскільки залишалась в силі частина розпоряджень невідомої народу влади експлуататорів.

Дуже важким було також становище з паливом. Запаси палива не перевищували 20—30 тис. пудів при потребі трьох мільйонів пудів. Доставка кам'яного вугілля з Донецького басейну була вкрай утруднена. Органи Радянської влади в районі Бушуйських копалень (поблизу Бахчисараю) організували видобуток місцевого бурого вугілля, заготівлю дров у навколишніх лісах.

За порівняно невеликий період (два з половиною місяця) в Криму були здійснені значні культурно-освітні заходи. Піклуючись про підвищення культурного рівня трудящих, обласний комітет партії з участю комсомольських організацій і з допомогою спілки учителів та бюро професійних спілок відкрив у містах Криму народні університети. Зокрема, такий університет було відкрито у травні в Сімферополі і 1 червня — у Феодосії. Тоді ж розпочали свою роботу багаті школи, ясел, дитячих садків.

З метою збереження документів з історії Криму в період революції Комісаріат освіти видав постанову, в якій вимагав від всіх установ негайно приступити до здачі справ в історичний відділ архіву колишнього морського відомства³⁷.

Велика робота проводилась по охороні культурних історичних пам'яток. Був відкритий Кримський краєзнавчий музей. Одним з перших декретів Радянської влади в Криму доручалось відділам народної освіти взяти на облік і організувати ретельну охорону художніх цінностей. Особлива увага зверталась на охорону картинної галереї Айвазовського і Керченського, Феодосійського, Херсонського музеїв, а також бібліотек князів Юсупова і Мальцева, графів Канкріна, Капніста та

³² Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 3-с, зв. 1, од. зб. 5, арк. 65.

³³ Там же, од. зб. 4, арк. 92.

³⁴ ДАКО, ф. Р-2129, оп. 1, спр. 8—9, арк. 3.

³⁵ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 3-с, зв. 1, од. зб. 5, арк. 92.

³⁶ ДАКО, ф. Р-1733, оп. 1, спр. 171, арк. 47.

³⁷ ДАКО, ф. Р-2129, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

ін³⁸. Будинок А. П. Чехова в Ялті був оголошений національним надбанням.

Вся діяльність ревкомів та органів Радянської влади була проіннята глибоким піклуванням про інтереси трудящих. Так, Комісаріат праці Кримського ревкому видав постанову про обов'язкове і неухильне виконання всіма підприємствами та установами декрету про восьмигодинний робочий день³⁹. 14 травня 1919 р. у наказі Комісаріату соціального забезпечення і охорони здоров'я говорилося про відкриття притулку для старих. 9 травня 1919 р. житловий відділ Севастопольського Раднаргопсу своїм наказом зобов'язував усі профспілки зібрати відомості про членів сімей червоноармійців і всіх трудящих, які жили в підвалах або вогких приміщеннях, щоб забезпечити їх кращими житловими умовами. Згідно з декретом Раднаркому України червоноармійці та їх сім'ї звільнялись від квартплати, а також від сплати всіх податків, крім натурального⁴⁰.

У виданюму 3 червня 1919 р. наказі Комісаріату продовольства Севастопольського ревкому вказувалося на наявність важких захворювань через недоїдання. З метою забезпечення дітей молоком ревком дав вказівку продавати молоко лише у виділених ним магазинах. Були встановлені тверді ціни на молочні продукти, а винні в порушенні наказу притягались до суду ревтрибуналу з конфіскацією товарів⁴¹.

Военно-революційні комітети відіграли важливу роль у становленні основ радянського правопорядку і налагодженні нормального життя в умовах воєнного часу. Проте, як органи, що призначались, а не обирались, вони неминуче впадали в крайнє адміністрування, а як органи, часто-густо поспіхом сформовані, вони не були вільні від проникнення в них сумнівних, дрібнобуржуазних бюрократичних елементів. Обласний комітет партії вживав заходів до зміцнення складу ревкомів комуністами і радянськими активістами. Так було у Севастополі, Феодосії, Ялті, де провадилась тверда революційна лінія. Складніше було в містах і районах, де робітничий прошарок був невеликий і партійні організації слабкі.

Становище в Криму серйозно ускладнювала авантюра есера Григор'єва, який, зрадивши Червону Армію, виступив проти Радянської влади і загрожував Криму з боку Перекопу. 9 травня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони України постановила негайно ліквідувати виступ Григор'єва⁴².

Всюди в Криму відбувались збори і мітинги з протестом проти авантюри атамана Григор'єва. Трудящі Криму згуртувались навколо більшовицької партії і Радянської влади. 5 травня 1919 р. був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд Криму на чолі з Д. І. Ульяновим. До його складу увійшли активні революційні діячі І. А. Назукін, П. Є. Дибенко, Я. Ф. Городецький, С. М. Полонський та ін. В середині травня по всіх містах і селах Криму під керівництвом більшовицьких партійних організацій розгорнулася активна підготовка до виборів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і передача ревкомаами справ ревізійним комісіям Рад. Вибори до Рад проходили при високій активності трудящих. Проводилась велика агітаційно-масова і роз'яснювальна робота. Комуністи і активісти-комсомольці на підприємствах і в установах викривали меншовиків та інших

³⁸ Газ. «Правда» від 15 травня 1919 р.

³⁹ ДАКО, ф. Р-2129, оп. 1, спр. 89, арк. 76.

⁴⁰ Там же, спр. 8—9, арк. 3.

⁴¹ Там же, спр. 10, арк. 2.

⁴² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 10, арк. 12.

прислужників буржуазії, закликали обирати до Рад комуністів і чесних безпартійних радянських людей.

Наслідки виборів свідчили про гостроту класової боротьби і перемогу більшовиків. 29 травня 1919 р. газета «Правда» писала: «В Сімферополі закінчились вибори в Рад. деп. Обрано 181 більшовик, 38 меншовиків, 28 лівих есерів». З Севастополя повідомлялось, що, за даними виборчої комісії, до складу Ради увійшли 81 комуніст, 23 лівих есери, 16 ескеків⁴³. Активну участь у виборах брали профспілки. По більшості спілок пройшли кандидати партії комуністів. Наприклад, у профспілці робітників і службовців металообробних підприємств Севастополя за списком більшовиків пройшло 30 кандидатів, за списком лівих есерів — 15, меншовиків — 5. Персонально від партії комуністів були обрані А. Торба-Крупчицький, Я. Городецький, Жигинас (Овсяников), Б. Зацько, М. Кривохижа, О. Алексакіс, М. Конуга, Г. Лейс (Жорж), Іванов-Зімін та ін.⁴⁴ Депутатом Севастопольської Ради був обраний представник від французьких революційних моряків Жорж Лейс, який разом з трьома французькими революційними моряками залишився в Севастополі після того, як ескадра інтервентів повернулася до Франції. У середині червня 1919 р. Жорж Лейс і три французькі моряки поїхали до Києва в партійну школу, а потім повернулися на батьківщину.

Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, насамперед, приділяли увагу організації допомоги Радянській Армії. З червня 1919 р. в інформації про роботу Кримського обкому партії, адресованій ЦК РКП(б), зазначалося, що обком виділив агіткомісію, військбюро, редакційну комісію. При обкомі було організовано обласний профцентр і відділ міжнародної пропаганди. Проводилося військово-навчання членів партії, видавалася газета «Таврический коммунист», перейменована в «Крымский коммунист». В області стала популярною червоноармійська газета «Борец за коммунизм». Почало здійснюватися організоване агітаційне обслуговування села шляхом одноденних мобілізацій усіх агітсил партії. Створювались агітфургони для роботи в повітах, функціонувала партійна школа при обкомі⁴⁵.

Велику роль у політичній мобілізації населення для подання всебічної допомоги Радянській Армії і зміцненні Радянської влади в Криму відіграли мітинги робітників і селян, на яких приймалися відповідні резолюції. Наприклад, в Карасу-Базарі (Білогірську) на мітингу робітників і селян з доповіддю про поточний момент виступав представник обкому. В прийнятій на мітингу резолюції говорилося: «Даємо клятву всі, як один, стати в лави нашої героїчної Червоної Армії, задушити буржуазну зграю і не віддати завоювань, здобутих кров'ю робітників і селян. Ми вітаємо партію комуністів, Червону Армію, яка принесла на своїх багнетах цвіт визволення, рівність і братство. Хай живе комунізм»⁴⁵.

Комсомольські організації закликали своїх членів вступати до лав Радянської Армії. Значна частина комсомольців Сімферополя увійшла в організований Інтернаціональний полк. Комуністи і комсомольці були мобілізовані в загони особливого призначення (ЧОП).

Партійні організації прагнули охопити своїм впливом усі верстви населення. Так, Севастопольській міськком партії у місцевій газеті

⁴³ Газ. «Подольський коммунист» від 12 червня 1919 р.

⁴⁴ Газ. «Известия Севастопольского ревкома» від 31 травня 1919 р.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 133, арк. 23—24.

⁴⁶ Газ. «Крымский коммунист» від 5 червня 1919 р.

опублікував серію статей на тему: «Організуйте робітниць». В них говорилось про необхідність подесятерити роботу серед жінок: жінка-робітниця повинна була замінити біля верстата робітника, який пішов в армію⁴⁷. Газети рекомендували, підвищуючи класову свідомість робітниць, залучати їх до лав Комуністичної партії, до пролетарського руху:

Партійні організації та органи Радянської влади в Криму, враховуючи напружену обстановку, прагнення інтервентів висадити десант у Судаку і Феодосії, зосередження військ денікінців та англо-французьких інтервентів на Керченському півострові, вживали всіх заходів до посилення обороноздатності Криму, поповнення Радянської Армії кращими силами робітників і селян.

⁴⁷ Газ. «Известия Севастопольского Ревкома» від 1 червня 1919 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

А. П. ЄВТУШЕНКО

РОЛЬ ПОЛІТВІДДІЛІВ МТС СТЕПОВОЇ ЧАСТИНИ УКРАЇНИ В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРЬСЬКОМУ ЗМІЦНЕННІ КОЛГОСПІВ

(1933—1934 рр.)

Створення колгоспного ладу є одним з визначних завоювань Комуністичної партії і Радянської держави в боротьбі за побудову комуністичного суспільства в нашій країні. На основі соціалістичної індустріалізації країни і здійснення ленінського кооперативного плану на Україні замість 8266 тис. дрібних індивідуальних селянських господарств, що існували на початку першої п'ятирічки, на 1 січня 1933 р. було створено 24 191 колгосп, що об'єднували 73,2% всіх бідняцько-середняцьких господарств¹. Особливо високий процент колективізації індивідуальних селянських господарств був у степовій частині України, де 12 178 колгоспів об'єднували 86,8% всіх господарств і спільно обробляли 87,4% орної землі селян². Перед партійною організацією України тоді стояли відповідальні завдання: повністю завершити соціалістичну реконструкцію сільського господарства, зміцнити молоді колгоспи в організаційно-господарському відношенні, очистити їх від класово ворожих елементів, мобілізувати колгоспні маси на боротьбу за ліквідацію відставання сільського господарства.

Спираючись на соціалістичну індустрію, Комуністична партія розгорнула велику роботу по створенню матеріально-технічної бази сільського господарства. Молодим колгоспам потрібна була допомога з боку держави машинами. Зосередження основних знарядь сільськогосподарського виробництва в машинно-тракторних станціях було найкращою формою допомоги колгоспам. Якщо в 1930 р. на Україні працювало 154 МТС, то вже в 1933 р. їх було 657 і в них налічувалось 34 236 тракторів, 2300 комбайнів і понад 6 тис. автомашин³. Сільське господарство Української РСР за період з 1928 р. по 1933 р. одержало 39 667 тракторів, 7927 вантажних автомашин, 4299 комбайнів та багато інших сільськогосподарських машин. Лише за 1933 р. Україна одержала знарядь сільськогосподарського виробництва на 108 млн. крб.⁴

Керуючись рішеннями XVI з'їзду партії, III конференція КП(б)У

¹ П. П. Постишев, Радянська Україна на новому піднесенні, журн. «Партробота в колгоспі» (орган ЦК КП(б)У і Харківського обкому КП(б)У), 1934, № 1, стор. 53.

² Центральний Державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 559, оп. 1, спр. 77, арк. 15.

³ «Українська РСР в цифрах», Харків, 1936, стор. 164.

⁴ Журн. «Партробота в колгоспі», 1934, № 1, стор. 53.

(липень 1933 р.) визначила шляхи швидкого піднесення сільського господарства республіки і організаційно-господарського зміцнення колгоспів, накреслила заходи по перебудові сільських партійних організацій за виробничим принципом. Необхідно відзначити, що на Україні на 1 січня 1932 р. в сільській місцевості працювало 112 тис. комуністів, об'єднаних у 6416 партійних осередки⁵. Створення парторганізацій в колгоспах сприяло значному поживленню діяльності всіх ланок виробництва. Колгоспні і сільські партосередки виступали справжніми організаторами виробництва, вожаками і вихователями колгоспних мас. Однак в ряді місць України колгоспні і сільські парторганізації виявилися слабкими, не могли забезпечити виконання поставлених перед ними завдань. Вони здебільшого були кількісно невеликі і склалися переважно з молодих комуністів, політично слабо підготовлених. Керівники парторганізацій ще не мали певного досвіду і допускали серйозні хиби в своїй діяльності. Окремим партосередкам доводилось керувати роботою цілої групи колгоспів, де не було парторганізацій. Так, партосередок сільгоспартілі ім. ХТЗ, Хмільвського району, Одеської області, що мав на обліку 40 комуністів, обслуговував 4 сільські Ради і 14 колгоспів⁶.

Для поліпшення партійного керівництва колгоспним виробництвом за рішенням ЦК КП(б) України на селі були створені опорні територіальні партійні комітети. На 1 вересня 1932 р. на Україні існувало 258 парткомів, які об'єднували 1137 партосередків, у тому числі 849 колгоспних⁷. Під керівництвом парткомів значно зміцніли і поліпили свою роботу партосередки. Парткоми були опорними пунктами райкомів партії по організації партійно-політичної роботи серед колгоспників. Проте вони були погано укомплектовані кваліфікованими кадрами. Через це їх робота на селі ще не відповідала завданням, поставленим Комуністичною партією у справі зміцнення колгоспного ладу. З організацією політвідділів при МТС і радгоспах опорні парткоми були ліквідовані.

Незважаючи на велику організаційно-господарську роль машинно-тракторних станцій у соціалістичній перебудові сільського господарства, їх політичний вплив на широкі колгоспні маси був ще незначний. Вони слабо боролись з класово ворожими елементами на селі, недостатню увагу приділяли політичному вихованню колгоспників, відставали з підготовкою сільськогосподарських кадрів та ін. Для того щоб перетворити машинно-тракторні станції в центри політичного і організаційно-господарського керівництва колгоспами, об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.) прийняв рішення про організацію політвідділів МТС і радгоспів. Політвідділи повинні були «розгортанням масово-політичної роботи в колгоспах і радгоспах, з одного боку, і організаційно-господарським зміцненням колгоспів і радгоспів, — з другого, доповнювати господарсько-технічну роботу МТС і радгоспів по розв'язанню поставлених перед колгоспами і радгоспами завдань у галузі підвищення врожайності полів, кращого догляду худоби, своєчасної організації осінньої і весняної сівби, своєчасної організації збирання та обмолоту, своєчасного і цілковитого виконання колгоспами і радгоспами всіх своїх зобов'язань перед державою»⁸.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 363, арк. 32.

⁶ Там же, оп. 10, од. зб. 2260, арк. 144.

⁷ Там же, арк. 86.

⁸ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, К., 1954, стор. 180.

Партія направляла для роботи в політвідділи свої кращі кадри, які були безмежно віддані ленінській справі і мали досвід керівної партійної роботи. За станом на 5 травня 1933 р. комісією Політбюро ЦК КП(б)У було відібрано і послано в МТС 495 начальників політвідділів, 551 заступник начальника по партмасовій роботі і 488 помічників начальників по комсомольській роботі. В Одеській області політвідділи МТС уже були укомплектовані працівниками на 74%, в Дніпропетровській — на 71% і в Донецькій — на 65%⁹.

На кінець 1933 р. на Україні було організовано 643 політвідділи в МТС і 203 — в радгоспах¹⁰, в які було надіслано 4500 відповідальних працівників. Організація політвідділів МТС супроводжувалась широким культурним будівництвом на селі. Відкривались друкарні, бібліотеки, радіовузли, червоні кутки, кінопересувки тощо. Так, у Дніпропетровській області було збудовано 48 друкарень, в Одеській — 50, в Донецькій — 31¹¹. Одночасно обкоми партії проводили роботу по зміцненню керівними кадрами райкомів партії і райвиконкомів. За 10 місяців 1933 р. на керівну роботу в райони було надіслано 1340 працівників. Тоді ж було замінено більш підготовленими працівниками 237 секретарів райкомів партії, 249 голів райвиконкомів та 158 голів районних контрольних комісій¹².

Організація політвідділів МТС і укомплектування їх кадрами відбувались в умовах напруженої боротьби колгоспників за проведення весняної посівної кампанії. В лютому 1933 р. пленум ЦК КП(б)У обговорив і прийняв постанову «Про зміцнення колгоспів і завдання весняної посівкампанії»¹³. ЦК КП(б)У дав керівним партійним радянським органам на селі конкретні вказівки з питань організації праці в колгоспах, утворення постійних виробничих бригад, добору і виховання бригадирів, введення норм виробітку і розцінок роботи у трудових та оплати праці колгоспників. Пленум зобов'язав партійні, радянські і сільськогосподарські органи розгорнути в колгоспах збирання посівматеріалу, підготовку робочої худоби до весняних робіт, мобілізацію колгоспників на проведення сівби ярих культур на площі 11 860 тис. га в кращі агротехнічні строки і забезпечити в 1933 р. одержання високого врожаю зернових і технічних культур.

У зв'язку з посухою на півдні України в 1932 р. окремі колгоспи не мали посівного матеріалу, відчували великі труднощі в організації харчування колгоспників, не вистачало кормів для громадського тваринництва. 25 лютого 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про насінну допомогу колгоспам і радгоспам України і Північного Кавказу». Українська РСР одержала в позику 35 млн. пудів насінної продовольчої і фуражної позики, 15 тис. нових тракторів, 2400 комбайнів і 3 тис. вантажних автомашин¹⁴. Ця допомога мала велике політичне і господарське значення в боротьбі за врожай 1933 р. і організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

Робітничий клас України подавав велику допомогу політвідділам у їх роботі по організаційно-господарському зміцненню колгоспів і комуністичному вихованню колгоспників. За даними Дніпропетровського, Одеського і Донецького обласних комітетів профспілок, лише весною 1933 р. з промислових центрів півдня України виїжджало на село

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2219, арк. 42—44.

¹⁰ Журн. «Партробітник України», 1933, № 16, стор. 5.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2665, оп. 7, спр. 439, арк. 66.

¹² Журн. «Партробітник України», 1933, № 16, стор. 4—5.

¹³ Газ. «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) від 10 лютого 1933 р.

¹⁴ Журн. «Партробітник України», 1933, № 16, стор. 3.

330 робітничих бригад у складі 1342 чол. Робітники відремонтували 278 тракторів, 82 сівалки, 504 плуги, 553 борони та багато інших знарядь¹⁵. В 73 колгоспах Донецької області працювало 580 робітників. Вони допомогли правлінням колгоспів скласти виробничі плани, налагодити облік громадського майна та трудовнів, навести порядок на фермах і забезпечити догляд робочої худоби, ремонтувати машини¹⁶.

Промислові підприємства Одеси здійснювали шефство над 90 машинно-тракторними станціями області, подавали їм допомогу в ремонті тракторів і сільськогосподарського реманенту. Шефи обладнали майстерні МТС верстатами, посилали запасні частини до машин та інструменти¹⁷. 410 робітників Одеси провели 102 зборів колгоспників, присвячених весняній посівній кампанії, випустили 88 колгоспних стінгазет та зібрали 634 ц посівного зерна¹⁸. 39 заводів України допомогли МТС відремонтувати 119 тракторів, 1924 сівалки, 712 обприскувачів та багато інших сільськогосподарських машин¹⁹.

Політвідділи здійснювали партійний контроль за роботою МТС по обслуговуванню ними колгоспів. Значну увагу вони приділяли підготовці масових сільськогосподарських кадрів, правильній організації праці в тракторних і польових бригадах, створенню постійних виробничих бригад, зміцненню виробничих ділянок МТС досвідченими механізаторами, поліпшенню дисципліни праці в колгоспах тощо. Так, у процесі підготовки і проведення весняної сівби 1933 р. політвідділ Ново-Бузької МТС, Одеської області, замінив більш кваліфікованими механізаторами чотирьох завідуючих виробничими ділянками, Софіївської МТС, Дніпропетровської області, — п'ятьох, Трепівської МТС, Одеської області, — сімох і т. д.²⁰

Напередодні весняної сівби політвідділ Ново-Троїцької МТС, Донецької області, перевірів якість ремонту тракторів і причіпних знарядь, провів нараду бригадирів тракторних і польових колгоспних бригад з питань організації весняної сівби і оголосив конкурс на кращого бригадира. В конкурсі взяли участь 32 бригадири. Широко було розгорнуто соціалістичне змагання між колгоспами і бригадами за своєчасне і якісне проведення весняної сівби. В колгоспі «Індустрія», Вознесенської сільради, бригадир тракторної бригади тов. Цвітковський добре організував роботу тракторів на полі. Тракторист цієї бригади П. Швець на тракторі № 21 виорював плугом по 7,3 га в день проти 3,5 га, передбачених планом, і заощаджував по 4 кг пального в день. Внаслідок ударної роботи тракторних і польових бригад план весняної сівби по всіх 14 колгоспах, які обслуговувались технікою Ново-Троїцької МТС, був виконаний достроково²¹.

Спираючись у своїй роботі на партійні і комсомольські організації, на колгоспний актив, політвідділи в цілому ряді районів викрили ворожі дії куркульства і очистили колгоспи від куркулів та інших ворогів колгоспного ладу. Так, політвідділ Очаківської МТС, Очаківського району, Одеської області, в колгоспі «Червоний партизан» викрив 15 куркулів²², політвідділ Гайчурської МТС, Ново-Миколаївського рай-

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 7, спр. 610, арк. 135.

¹⁶ Там же, спр. 597, арк. 9.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 212, арк. 343.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 7, спр. 597, арк. 10.

¹⁹ Там же, спр. 435, арк. 3.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2227, арк. 16.

²¹ Газ. «За більшовицький провід» (орган політвідділу Ново-Троїцької МТС) від 21 квітня і 1 травня 1933 р.

²² Газ. «Більшовик» (орган політвідділу Очаківської МТС) від 22 вересня 1933 р.

ону, Дніпропетровської області, в сільгоспартілі ім. Сталіна викрив 32 куркулі²³.

Політвідділи МТС підтримували тісні зв'язки і ділові взаємовідносини з райкомами і міськкомом партії, які подавали їм практичну допомогу в повсякденній роботі. Так, Арбузинський райком партії, Одеської області, направив 11 працівників для комплектування апарату політвідділу Кавунівської МТС²⁴. Начальник політвідділу Білозерської МТС тов. Шелюх весною 1933 р. в листі до політсектора МТС Одеської області писав, що допомога, подана політвідділу Херсонським міськкомом, міськрадою та іншими організаціями, дала можливість швидко ввійти в коло роботи і ліквідувати ті великі недоліки, які мали місце в роботі Білозерської МТС. Завдяки великій підтримці з боку Херсонського міськкому і господарських організацій стало можливим протягом кількох днів обладнати майстерні МТС, укомплектувати їх кадрами і забезпечити якісний ремонт тракторів²⁵.

Для подання допомоги політвідділам МТС у завершенні перебудови сільських партійних осередків за виробничим принципом багато комуністів з промислових центрів направлялись на постійну роботу в колгоспи. Так, за рішенням Дніпропетровського обкому партії протягом 1933 р. з Дніпропетровська, Кривого Рогу, Дніпродзержинська та інших міст на партійну роботу в колгоспи було направлено 2135 комуністів²⁶. З промислових центрів Одеської області на постійну роботу в колгоспи був відряджений 1891 комуніст²⁷. Лише за 1933 р. на роботу в колгоспи України було послано 10 тис. комуністів²⁸. З прибуттям на село комуністів з промислових центрів республіки було в основному завершено перебудову сільських парторганізацій за виробничим принципом. За даними 218 районів України, на кінець року первинні парторганізації були організовані в 6120 колгоспах, партійно-комсомольські групи — в 1900 колгоспах. Для 2500 колгоспів було підібрано парторгів²⁹.

Перша Одеська МТС обслуговувала 22 колгоспи. При ній був партком і по селах — 15 територіальних партосередків. Політвідділ МТС (начальник тов. Мамаєв) перебудував парторганізації за виробничим принципом. У 18 колгоспах були створені первинні парторганізації, а в 4 колгоспах — партгрупи. Крім цього, партгрупи були створені в 11 польових бригадах, а в 66 — призначені парторги і комсорги³⁰. Політвідділ звертав особливу увагу на виховання колгоспного активу і його згуртування навколо парторганізацій. Систематично проводились кущові наради колгоспного активу з порядком денним про хід виконання сільськогосподарських кампаній, читались лекції і доповіді, проводився обмін досвідом роботи по окремих галузях колгоспного виробництва. Лише в колгоспах ім. Ворошилова, ім. Карла Лібкнехта, «3-й вирішальний» і «Червоний неможливість» працювало 229 колгоспних активістів. Комуністи і комсомольці, спираючись на безпартійний

²³ Газ. «За більшовицький колгосп» (орган політвідділу Гайчурської МТС) від 31 серпня 1933 р.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2219, арк. 124.

²⁵ Там же, арк. 123.

²⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1080, арк. 99.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2219, арк. 155, 156.

²⁸ Журн. «Партробітник України», 1933, № 16, стор. 5.

²⁹ Там же, стор. 6.

³⁰ Газ. «Більшовицький колгосп» (орган політвідділу Першої Одеської МТС) від 28 серпня 1933 р.

актив, показували добрі зразки роботи на виробництві. Наприклад, парторг першої польової бригади колгоспу ім. Карла Лібкнехта Л. Діль під час збирання врожаю в'язала по 300—350 снопів на день, замість установленої норми 240 снопів. За її прикладом всі члени бригади перевиконували денну норму. Працюючи біля молотарки, бригада намолочувала по 22—23 ц зерна замість 13 ц за нормою. В результаті дружної, організованої роботи польових бригад колгоспи зони обслуговування Першої Одеської МТС одержали в 1933 р. по 17—18 ц зернових з га. За високі показники врожаю 16 колгоспів і МТС були занесені на обласну Червону дошку³¹.

Сила партійного керівництва політвідділів полягала в тому, що вони у повсякденній практичній діяльності використовували різноманітні форми і методи масово-політичної роботи серед сільського населення. Велика увага приділялась організації соціалістичного змагання і ударництва в боротьбі за одержання високих урожаїв зернових і технічних культур, за розвиток громадського тваринництва. З цією метою проводились конференції і зльоти колгоспників-ударників, конкурси на кращого бригадира польової і тракторної бригад, кращого тракториста, конюха і їздового. В колгоспах організовувались виробничі наради в ланках і бригадах. Широко використовувались такі форми культурно-освітньої роботи серед колгоспників, як вечори художньої самодіяльності в клубах, виїзди на поле агітмашин, культбригад, організація радіопередач, демонстрування кінофільмів, лекції і доповіді, бесіди і читки газет, політінформації, випуск стінгазет і бойових листків тощо. Все це сприяло ідейному зростанню колгоспників і працівників МТС.

У колгоспах і МТС Донецької області систематично проводились «єдині партійні дні» з актуальних питань колгоспного життя. Наприклад, 6 червня 1933 р. «єдиний партдень» був проведений політвідділом Хлібодарівської МТС, Волноваського району, з метою перевірки виконання комуністами і комсомольцями директив Комуністичної партії. «Єдиний партдень» успішно пройшов у колгоспах «Заповіт Леніна», ім. 8 березня, «Червоний шлях», «Червоний степ» та ін. На зборах було присутніх 522 чол., виступило 67 чол. Комуністи і безпартійні внесли багато цінних пропозицій по поліпшенню роботи колгоспів³². З допомогою політвідділу було відкрито 16 колгоспних клубів, 74 червоних кутки по бригадах, у 24 колгоспах були побудовані радіовузли. Колгоспники передплачували 1667 примірників газет³³.

Політвідділ Вітязівської МТС, Бобринецького району, Одеської області (начальник тов. Андреев), у жовтні 1933 р. організував культпохід комсомольців і молоді під лозунгом: «За культурне, заможне життя колгоспників!». Під час культпоходу, який тривав кілька місяців, бригади молоді упорядкували сільські вулиці, побілили багатьом колгоспникам хати, збудували в окремих селах лазні, відкрили перукарні, обладнали і прикрасили клуби, школи, бібліотеки, провели передплату на газети і журнали серед колгоспників. У клубах були створені гуртки по вивченню трактора, агротехніки, гуртки художньої самодіяльності тощо³⁴.

Окремі політвідділи проводили в колгоспах День урожаю та колективізації. В цей день колгоспники урочисто на зборах підводили підсумки

³¹ Газ. «Більшовицький колгосп» від 28 серпня 1933 р.

³² Газ. «Соціалістичний степ» (орган політвідділу Хлібодарівської МТС) від 27 червня та від 8 липня 1933 р.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2227, арк. 159, 160.

³⁴ Газ. «За більшовицький колгосп» (орган політвідділу Вітязівської МТС) від 14 жовтня 1933 р.

своєї роботи і відмічали преміями колгоспників-ударників. Так, політвідділ Мелітопольської МТС, Дніпропетровської області, в жовтні 1933 р. провів «День урожаю та колективізації» у 17 колгоспах. На свято в артілі «Перемога», Данило-Іванківської сільради, зібралось майже 400 колгоспників. Голова правління тов. Яременко зробив доповідь про роботу артілі, було премійовано 69 колгоспників-ударників. За високі показники господарювання артіль була нагороджена перехідним Червоним прапором політвідділу МТС³⁵.

У боротьбі за зміцнення колгоспного ладу велику роль відіграв героїчний ленинський комсомол України. В його лавах під час роботи XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.) налічувалось 767 490 комсомольців³⁶. У 1933 р. в селах України працювало 241 тис. комсомольців, які брали активну участь у колгоспному виробництві. З 38 тис. сільських комсомольців Дніпропетровської області безпосередньо в колгоспному виробництві брало участь 27 тис., або 72% всього складу сільських комсомольців, серед них 2882 трактористи³⁷.

Добрі зразки роботи по зміцненню колгоспів показували комсомольці Одеської області. З 56 тис. сільських комсомольців 85% працювало безпосередньо на виробництві: 1000 комсомольців — бригадирами польових бригад, 645 — комбайнерами, 650 — на молотарках, 447 — штурвальними, 4400 — конюхами і їздовими, 4500 — трактористами і 2211 комсомольців охороняли хліб. Крім цього, 425 комсомольців працювали головами правлень колгоспів, 1800 — членами правлень і т. д.³⁸

Керуючись вказівками В. І. Леніна про роль і значення жінок у соціалістичному будівництві, Комуністична партія в роки другої п'ятирічки ще ширше розгорнула виховну роботу серед жінок-колгоспниць з метою залучення їх до колгоспного виробництва і політичного життя країни. В. І. Ленін підкреслював, що «втягнути в політику маси не можна без того, щоб не втягнути в політику жінок»³⁹. Зважаючи на велику потребу виховної роботи серед жінок, ЦК ВКП(б) у постанові «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок і про взаємовідносини політвідділів і райкомів» вказав на необхідність введення до штату політвідділу МТС посади жінорганізатора.

Райкоми партії, політвідділи МТС і колгоспні парторганізації застосовували різноманітні форми виховної роботи серед колгоспниць: скликали зльоти колгоспниць-ударниць, виробничі наради в колгоспах, делегатські збори жінок, залучали селянок до гуртків по ліквідації малописьменності, вивченню агрозоотехніки, трактора, читали для них лекції, проводили бесіди на політичні і наукові теми тощо. За даними 44 районів Дніпропетровської області, в 1933 р. було проведено по колгоспах 1500 зльотів жінок-колгоспниць. У зльотах взяли участь понад 24 тис. жінок⁴⁰.

Весною 1933 р. політвідділ Старо-Бешівської МТС, Донецької області, організував першу в СРСР жіночу тракторну бригаду, яку очолила П. М. Ангеліна. Якщо у вересні 1933 р. в колгоспах налічувалось 8136 жінок-активісток, то на початок 1934 р. їх було вже понад

³⁵ Газ. «Соціалістичний степ» (орган політвідділу Мелітопольської МТС) від 16 жовтня 1933 р.

³⁶ Журн. «Партробота в колгоспі», 1934, № 1, стор. 60.

³⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1080, арк. 71.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 210, арк. 210, 211.

³⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 133.

⁴⁰ Журн. «Партробітник України», 1933, № 16, стор. 49.

39 тис. З них близько 5 тис. колгоспниць було висунуто на керівну роботу в колгоспах. Одним з кращих жіноргів була М. Шуманська — жінорг політвідділу Очаківської МТС, Одеської області. Вона завжди була в колгоспах, цікавилась і вивчала умови і побут колгоспниць, залучала їх до виробництва. В січні 1934 р. за дорученням політвідділу М. Шуманська в колгоспі «Червоноармієць» провела першу в Очаківському районі культурно-побутову конференцію колгоспниць, а в березні — районний зльот колгоспниць-ударниць. Делегати зльоту закликали всіх жінок-колгоспниць району виробити протягом року не менше як по 200 трудоднів⁴¹.

Райкоми партії і політвідділи МТС проводили також роз'яснювальну роботу серед одноосібників. Їм колгоспи подавали допомогу в обробітку землі і збиранні врожаю. В результаті цих та інших заходів за період з січня до листопада 1933 р. в колгоспи республіки вступило 80 тис. селянських господарств⁴².

Політвідділи МТС надавали виняткового значення озброєнню комуністів, комсомольців і позапартійного колгоспного активу марксистсько-ленінською теорією. Взимку 1933/34 р. на селі була організована мережа гуртків і шкіл по вивченню історії партії, політекономії, рішень Комуністичної партії і Радянського уряду з питань колгоспного будівництва. Політвідділ Снігурівської МТС, Одеської області (начальник тов. Іванов), організував 44 школи колгоспного активу, в яких навчалось 539 чол.⁴³ У зоні Хлібодарівської МТС, Донецької області, працювало 24 партійні школи і 16 шкіл колгоспного активу⁴⁴. Політвідділ Аджамської МТС, Кіровоградського району, Одеської області, де начальником працював І. В. Прокопович, організував у 1933 р. річну школу колгоспного активу, в якій навчалось 40 чол. Вони вивчали історію партії, агротехніку і питання колгоспного будівництва. Керівником і пропагандистом цієї школи був працівник політвідділу Ф. С. Ревенко⁴⁵.

З метою широкої пропаганди агрономічних і зоотехнічних знань серед колгоспників у 1934 р. з ініціативи політвідділів МТС передові колгоспи відкрили хати-лабораторії. Наприклад, у районі діяльності Очаківської МТС, Одеської області, було відкрито 5 хат-лабораторій, в районі діяльності Первомайської МТС, цієї ж області, — 14 хат-лабораторій⁴⁶. У колгоспних хатах-лабораторіях працювали гуртки по вивченню агрозоотехніки, проводились практичні досліди по вирощуванню насіння зернових і технічних культур тощо.

Політвідділи старанно виховували нові колгоспні кадри. Більшість МТС і колгоспів Одеської області були перетворені в школи по підготовці сільськогосподарських кадрів. Так, у 1933 р. при Баштанській МТС було підготовлено 145 трактористів, 98 комбайнерів, 30 снопов'язальщиків, 25 вагарів, 22 заготовлювачі силосу і 3 машиністи⁴⁷. Готуючись до весняної сівби 1934 р., політвідділ Бехтерської МТС, Голпрістанського району, організував у колгоспах школи колгоспного активу, де 1400 колгоспників вивчали агротехніку та питання поточної політики⁴⁸. Політвідділи Софіївської МТС, Дніпропетровської облас-

⁴¹ Газ. «Більшовик» від 10 січня та 5 березня 1934 р.

⁴² Журн. «Партробітник України», 1933, № 6, стор. 7.

⁴³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2219, арк. 164.

⁴⁴ Там же, оп. 10, од. зб. 2227, арк. 159, 160.

⁴⁵ Там же, од. зб. 2224, арк. 34.

⁴⁶ Газ. «Більшовик» від 5 червня 1934 р.

⁴⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 977, арк. 192.

⁴⁸ Там же, ф. 1, оп. 63, од. зб. 210, арк. 176.

ті⁴⁹ і Снігурівської МТС, Одеської області⁵⁰, проводили технічні конференції механізаторів по вивченню трактора та інших машин.

Велику роль у організаційно-господарському зміцненні колгоспів і вихованні колгоспників відіграли багатотиражні політвідділівські газети. Вони широко популяризували роботу передових колгоспів і досвід боротьби трудівників сільського господарства за високий урожай хліба, за міцну трудову дисципліну, за збереження колгоспної соціалістичної власності тощо. З допомогою політвідділівських газет колгоспні парторганізації випускали свої стінгазети, листівки, бюлетені. На сторінках газет висвітлювалась робота партійних і комсомольських організацій, друкувались матеріали про догляд за технікою і збереженням її, давались цінні поради колгоспникам з агрозоотехніки. Так, наприклад, на сторінках газети «За більшовицькі колгоспи» політвідділу Снігурівської МТС систематично друкувались статті «Що треба знати, щоб комбайн добре працював», «Вивчайте трактор» і багато ін.⁵¹ В колгоспі «Червоний незаможник», Першої Одеської МТС, в 1933 р. було випущено 22 колгоспні стінгазети і 160 листівок по бригадах⁵².

В ряді областей України були проведені з'їзди колгоспників-ударників, на яких підводились підсумки роботи по організаційно-господарському і політичному зміцненню колгоспів. Наприклад, у серпні 1933 р. такий з'їзд відбувся в Дніпропетровську, в роботі якого взяли участь 1853 делегати від 1490 колгоспів. Колгоспники області одержали високий урожай хліба. Так, артіль, ім. III Інтернаціоналу, Запорізького району, одержала по 11 ц з га. Колгоспникам на трудодень було видано по 9437 г зерна і по 4 крб. Член артілі, колишній бідняк М. П. Михольський разом з сім'єю виробив 589 трудоднів і одержав 310 пудів хліба та 2356 крб.⁵³

У листопаді 1933 р. на з'їзді колгоспників-ударників Одеської області були присутні К. Є. Ворошилов і С. М. Будьонний. Делегати з'їзду розповідали про те, що в переважній більшості колгоспів одержано високий урожай зернових і технічних культур. У колгоспі «Червоний незаможник», Першої Одеської МТС, на площі 880 га одержано по 13 ц зернових з га, видано колгоспникам на трудодень по 7 кг хліба⁵⁴, в колгоспі «Більшовик» Очаківської МТС, — по 11 кг хліба і 1 крб. 74 коп. Колгоспник П. Дідаренко з своєю сім'єю виробив 584 трудодні і одержав 431 пуд хліба і 1118 крб.⁵⁵ Учасники з'їзду дали високу оцінку роботі політвідділів МТС. У листі до ЦК ВКП(б) вони писали: «Партія навчила нас розпізнавати й розбивати класових ворогів, вона дала нам політвідділи — вірне зірке око партії — організаторів колгоспного господарства і найкращого друга чесного колгоспника. Даємо нашій партії непорушну більшовицьку обіцянку боротись за найвищий урожай, за перетворення кожного колгоспу на справжню більшовицьку фортецю. Будемо боротись за організованість, дисципліну і порядок в колгоспах»⁵⁶.

У січні 1934 р. в Харкові відбувся XII з'їзд КП(б)У, який підвів підсумки боротьби робітничого класу і колгоспного селянства за ви-

⁴⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 977, арк. 152.

⁵⁰ Газ. «За більшовицькі колгоспи» (орган політвідділу Снігурівської МТС) від 23 грудня 1933 р.

⁵¹ Газ. «За більшовицькі колгоспи» від 20 липня 1933 р.

⁵² Газ. «Більшовицький колгосп» від 30 вересня 1933 р.

⁵³ Газ. «Комуніст» від 11 вересня 1933 р.

⁵⁴ Газ. «Більшовицький колгосп» від 28 серпня 1933 р.

⁵⁵ Газ. «Більшовик» від 26 вересня 1933 р.

⁵⁶ Газ. «Комуніст» від 15 листопада 1933 р.

копання рішень XVI з'їзду ВКП(б). Трудящі України добились великих успіхів у розвитку промисловості, сільського господарства, науки і культури. В республіці було побудовано близько 400 нових промислових підприємств, створено 24,2 тис. колгоспів, 3742 радгоспи і 649 МТС, які своєю технікою обслуговували 75% колгоспів. Внаслідок здійснення технічної революції сільське господарство одержало велику армію кваліфікованих кадрів: 104 тис. трактористів, 8600 комбайнерів, 17 тис. працівників на складних причіпних знаряддях, 15 тис. машиністів двигунів, 27 тис. кваліфікованих працівників на мөлэтарках, 50 тис. спеціалістів, які працювали в МТС і МТМ. У колгоспах України працювало 25 тис. полеводів, 125 тис. бригадирів та багато інших спеціалістів колгоспного виробництва⁵⁷. XVII з'їзд ВКП(б) (січень — лютий 1934 р.) у своїх рішеннях накреслив шляхи боротьби трудівників села за піднесення всіх галузей колгоспного виробництва, за дальше організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

У листопаді 1934 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), який прийняв постанову «Про політвідділи в сільському господарстві». Пленум підвів підсумки роботи політвідділів машинно-тракторних станцій за два роки, відзначивши, що вони відіграли виняткову роль по усуненню недоліків у роботі на селі. За короткий строк свого існування політвідділи МТС, як надзвичайні органи Комуністичної партії на селі, спираючись на силу і авторитет партії, на колгоспні маси і господарську міць МТС, ліквідували допущені політичні, організаційні і господарські недоліки в колгоспному будівництві. Вони згуртували комуністів колгоспів і МТС, перетворили парторганізації в справжніх організаторів колгоспного виробництва, провели велику виховну роботу серед колгоспників, підготували колгоспні кадри, поліпшили господарювання колгоспів. Політвідділи МТС відіграли історичну роль у зміцненні і дальшому розвитку колгоспного ладу на селі, у зміцненні союзу робітничого класу і колгоспного селянства.

Виходячи з цього, пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про реорганізацію політичних відділів при МТС у звичайні парторганізації, зливши їх з існуючими партійними організаціями. З метою посилення керівництва колгоспами було утворено при райкомах партії сільсько-господарські відділи, а в МТС введено посаду заступника директора МТС по політчастині. Досвідчені кадри працівників політвідділів залишились працювати на селі. Політвідділівські газети були перетворені в районні газети. ЦК ВКП(б) поставив завдання перед сільськими партійними організаціями ще ширше розгорнути боротьбу за дальше піднесення сільського господарства і завершення його соціалістичної перебудови, зробити всі колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними.

Використовуючи досвід партійно-політичної роботи політвідділів МТС, райкоми партії удосконалювали форми організаційної і політмасової роботи в колгоспах, забезпечували піднесення виробничої активності колгоспних мас у боротьбі за дальший розвиток і зміцнення колгоспного ладу в нашій країні.

⁵⁷ Журн. «Партробота в колгоспі», 1934, № 1, стор. 54.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В РОСІЇ

До середини минулого століття в Росії, в тому числі і на Україні, існував феодально-кріпосницький лад, оснований на власності феодала на землю і неповній власності на кріпосного селянина. Становище основних виробників матеріальних благ — кріпосних селян тоді було дуже тяжким. Вони змушені були виконувати панщину, розмір якої становив чотири-п'ять і навіть шість днів на тиждень. За найменшу провину селян сікли різками, заковували в кайдани, віддавали в солдати. Поміщик міг продати чи купити селянина як худобу, як звичайну річ. Ця система господарства з примітивними знаряддями виробництва, з вузьким внутрішнім ринком і малопродуктивною підневільною працею кріпаків, проіснувавши кілька століть, в 40—50-х роках ХІХ ст. вступила у конфлікт із зростаючими продуктивними силами, з потребами дальшого розвитку країни. Об'єктивний економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил владно вимагав заміни старих, феодально-кріпосницьких виробничих відносин новими, капіталістичними.

Значну роль у прискоренні скасування кріпацтва відіграла поразка царизму в Кримській війні 1853—1856 рр., яка з особливою яскравістю показала технічну і економічну відсталість Росії і загострила суперечності в країні. Однією з вирішальних причин падіння кріпосного права були масові селянські рухи, які, неухильно наростаючи, охопили в кінці 50-х років значну територію Росії. «Коли було кріпосне право, — писав В. І. Ленін у 1903 р., — вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли»¹.

Неухильне наростання селянського руху яскраво ілюструється такими далеко не повними офіційними даними селянських виступів по десятиріччях. Якщо з 1826 по 1834 р. у Росії у середньому припадало по 16 виступів на рік, то в наступному десятиріччі, з 1835 по 1844 р., їх було в середньому вже по 22 на рік, а в 1845—1854 рр. — по 35 на рік². Насправді селянських виступів у той час було значно більше. Так, за підрахунками А. З. Барабоє, тільки в Подільській і Волинській губерніях протягом лише одного 1848 р. селянські заворушення мали місце в 187 селах і 10 маєтках³. А за даними Ю. О. Курносова,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

² И. Игнатович, Крестьянские волнения, «Великая реформа», т. III, М., 1911, стор. 46, 64.

³ А. З. Барабоє, Правобережная Украина в 1848 году, «Исторические записки», М., 1950, № 34, стор. 104—105.

в 40-х роках на Правобережжі України було зареєстровано 476 виступів селян⁴, у 50-х роках (без 1855 р.) — 160 виступів⁵. Змучені поміщицькою неволею, селяни України, як і всієї Росії, відмовлялися відробляти панщину, платити оброк, податі, постачати рекрутів, не виконували розпоряджень поміщиків і місцевих органів влади, встановлюючи в ряді місць своє самоуправління, спалювали поміщицькі маєтки, рубали їх ліси, знищували посіви і сінокоси, рішуче розправлялись з поміщиками та їх вірними слугами — поліцейськими приставами та управителями маєтків, чинили рішучий опір місцевим властям, поліції і військам.

Отже, різкий конфлікт між продуктивними силами і панівними виробничими відносинами, що вилився в 50-х роках ХІХ ст. у кризу всієї феодально-кріпосницької системи, поразка царизму в Кримській війні 1853—1856 рр., як і неухильно зростаючі селянські заворушення, зумовили падіння кріпосного права в Росії. Торкаючись цього питання, В. І. Ленін писав: «Поміщики-кріпосники не могли перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не могли вдержати старих форм господарства, що розвалювалися. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії. Селянські «бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика, Олександра ІІ, визнати, що краще звільнити згори, ніж чекати, поки скинуть знизу»⁶.

Ставши на шлях реформи, царський уряд доручив її підготовку місцевому дворянству. З цією метою спеціальними рескриптами Олександра ІІ дозволялося дворянам створити губернські комітети. Зокрема, в українських губерніях такі комітети були створені в березні—жовтні 1858 р. До них було обрано дворянами і призначено губернаторами 323 поміщики⁷. 8 січня 1859 р. Таємний комітет, що існував до того, був перейменований у Головний комітет у селянській справі; на нього й покладалося керівництво підготовкою реформи.

Питання про умови скасування кріпосного права протягом 1858—першої половини 1859 р. обмірковувалось у дворянських губернських комітетах, на повітових і губернських дворянських зборах і нарадах. Вироблений проект положення про реформу пізніше розглядався в Редакційних комісіях і вищих державних установах. Отже, до розробки законодавчих актів про скасування кріпосного права було залучено по суті все дворянство, яке за своїми поглядами на це питання поділялось на дві основні групи: кріпосників, що прагнули зберегти за собою всю землю і право на кріпосну працю, та лібералів, які відстоювали необхідність звільнення селян з наділом при обов'язковій винагороді поміщиків не тільки за землю, а й за втрачене право на особу кріпосного селянина. Перша точка зору, виразниками якої виступали головним чином поміщики чорноземних губерній, була найбільш поширеною і підтримувалась переважною більшістю дворянства. Друга мала найбільше поширення в нечорноземних губерніях і відбивала інтереси капіталізуючого дворянства та ліберальної буржуазії.

⁴ Ю. О. Курносів, До питання про кількість селянських виступів на Правобережжі України в 40—50-х роках ХІХ ст., «Український історичний журнал», 1960, № 3, стор. 160.

⁵ Там же, стор. 161.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.

⁷ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. київського військового, подільського і волінського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 1, арк. 66, 70, 73, 90—91, 102, 108—110.

На Україні, де земля була родючою і забезпечувала значні прибутки, переважна більшість помісного дворянства була зацікавлена у збереженні в своїй власності всієї землі. Про це відкрито заявляли дворяни Подільської губернії⁸, Полтавського повіту, більшість поміщиків Волинської⁹, Катеринославської¹⁰ та інших губерній. Так, у донесенні київському генерал-губернатору Васильчикову від 27 січня 1858 р. волинський губернатор, доповідаючи про хід обговорення рескрипту Олександра II віленському генерал-губернатору Назімову, писав, що «думки про майбутнє звільнення селян різні, але, видно, більшість схиляється до звільнення без землі»¹¹. Це ж саме підкреслював у адресованому генерал-губернатору листі від 24 травня 1858 р. і черкаський предводитель дворянства. Він писав: «Оскільки в Черкаському повіті є значна кількість промислових підприємств, де селяни мають можливість заробляти собі засоби існування, то їх можна було б звільнити з кріпосної залежності і без землі»¹².

Інша група поміщиків відстоювала необхідність звільнення селян з наділом, але при умові винагороди дворян як за землю, так і за загублене право на особу кріпосного селянина. Точку зору цієї групи дворянства найбільш яскраво висловив відомий цукрозаводчик Правобережної України поміщик Бобринський. У проекті, поданому на розгляд київського дворянського комітету, він, обгрунтовуючи необхідність негайного скасування кріпосного права, писав, що «політична могутність держави передусім залежить від розвитку продуктивних сил, а ці останні — від трьох таких умов: 1) свободи особистої, 2) свободи праці і 3) свободи обрати місце для прикладання праці»¹³. Виступаючи проти проектів звільнення селян без наділу, Бобринський разом з тим не поділяв поглядів тих поміщиків, які пропонували віддати селянам усю землю, якою вони користувались до реформи. При цьому автор проекту виходив з того, що «селяни, наділені достатньою кількістю землі для забезпечення їх існування, звикнуть вважати її своєю власністю, а обов'язкову працю — тягарем і нестерпною для них повинністю, яку вони будуть виконувати не інакше, як під грозою покарання»¹⁴.

На думку автора проекту, селяни мали одержати лише незначний мінімум землі. В зв'язку з цим він пропонував «віддати безкоштовно у вічну і невід'ємну власність селян по одній десятині землі на ревівську душу, в тому числі і садибу, в тих селах, де лічилося у селянському полі і під садибою по дві і більше десятин на душу. В селищах, де рахувалось... менше двох десятин на ревівську душу, поділити землю пополам: одну половину залишити за поміщиком, а другу від-

⁸ ЦДІА УРСР, ф. київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 1, 1857, арк. 138; Хмельницький обласний державний архів, ф. подільського губернатора, спр. 230, арк. 6.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 1, 1857 р., арк. 96.

¹⁰ Центральний державний історичний архів СРСР у Москві (далі — ЦДІАМ), ф. III відділення, 1 експ., оп. 197, спр. 199, ч. 11, арк. 5.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. київського військового, подільського, волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 1, 1857 р., арк. 96.

¹² Там же, арк. 268.

¹³ Там же, арк. 271.

¹⁴ Там же, арк. 273.

дати у довічну власність селян безкоштовно»¹⁵. Вважаючи цю норму явно недостатньою для забезпечення прожиткового мінімуму селянської сім'ї, Бобринський вказував, що це створить сприятливий ґрунт для укладання вигідних угод між селянами, які потребували землі, і поміщиками, зацікавленими в робітниках¹⁶. Інтереси дворянства, яке капіталізувалося, знайшли своє відображення в проектах Хонського¹⁷, Дорожинського, Бернатовича, Судієнка, Тарновського, Галагана¹⁸, Шретера, Д. Хрущова¹⁹ і ряду інших поміщиків. У цих проектах були відбиті і деякі особливості соціально-економічного розвитку окремих районів України.

Розходження в поглядах поміщиків на «звільнення» селян, які мали місце в усіх губерніях України, носили не принциповий характер і по суті були, як вказував В. І. Ленін, «боротьбою всередині пануючих класів, здебільшого всередині поміщиків, боротьбою виключно за міру і форму поступок. Ліберали так само, як і кріпосники, стояли на ґрунті визнання власності і влади поміщиків, осуджуючи з обуренням всякі революційні думки про знищення цієї власності, про повне повалення цієї влади»²⁰. Боротьба прихильників обезземелення і прихильників «наділення», підкреслював В. І. Ленін в іншому місці, «виражала тоді часто-густо лише боротьбу двох кріпосницьких таборів. Спір йшов про те, «чи вигідніше для поміщика мати орендаря (або «відробіткового» селянина) зовсім без землі чи «з наділом», тобто прикріпленого до місця, прив'язаного клаптем землі, з якого не можна жити і на якому доводиться шукати «заробітків», йти в кабалу до поміщика»²¹.

Отже, українські, як і російські ліберали, що відображали інтереси дворянства, яке капіталізувалося, і зростаючої буржуазії, виявились нездатними радикально змінити панівний лад. Боячись зростаючого революційного руху народних мас, вони обмежились лише «боротьбою за реформи», «боротьбою за право». «Ліберали, — писав В. І. Ленін, — хотіли «звільнити» Росію «згори», не руйнуючи ні монархії царя, ні землеволодіння і влади поміщиків, спонукуючи їх тільки до «поступок» духові часу»²².

Головне місце серед суспільних сил, зацікавлених у скасуванні кріпацтва, належало самому селянству, яке дедалі активніше виступало за розв'язання аграрного питання революційно-демократичним шляхом. Так, за далеко не повними даними III відділення, у 1858 р. в Росії відбулось 86 селянських виступів, у 1859 р. — 90, а в 1860 р. — 108²³. В ряді сіл України селяни рішуче вимагали негайного скасування кріпацтва, вступали в сутички з військами.

Невтомними борцями за визволення селянства з кріпосницької неволі, справжніми виразниками і захисниками його інтересів були революційні демократи. На противагу лібералам, які сперечались з кріпосниками про найбільш вигідні форми і методи пограбування селян,

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 1, 1857 р., арк. 270—271.

¹⁶ Там же, арк. 273.

¹⁷ Там же, арк. 183, 193—194.

¹⁸ «Труды Черниговской архивной комиссии», вып. 9, Чернигов, 1912, стор. 181.

¹⁹ Н. Тихонов, К характеристике дворянской идеологии накануне падения крепостного права, «Научные записки Харьковской научно-дослідной кафедры истории української культури», 1927, № 6, стор. 230.

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90—91.

²¹ Там же, стор. 82.

²² Там же, стор. 91.

²³ «Крестьянское движение 1827—1869 гг.», вып. 1, М., 1931, стор. 123, 132 і 146.

революціонери-демократи відстоювали такі шляхи і засоби знищення кріпосного права, що відповідали життєвим інтересам селянства, забезпечували його визволення від економічної і політичної залежності поміщиків.

Революційна діяльність М. Чернишевського, М. Добролюбова, Т. Шевченка, їх палкі заклики до сокири, як і масовий селянський рух, що неухильно розвивався, мали значний вплив на посилення антикріпосницького руху серед студентства та різночинної інтелігенції на Україні, зокрема на пожвавлення роботи харківсько-київського таємного гуртка, створеного у 1856 р. Цей гурток об'єднував синів обідніх дворян, купців, попів, міщан та інших різночинців і, незважаючи на відсутність єдності поглядів, організаційну розрізненість і наявність ліберальних хитань, проводив корисну роботу, спрямовану на організацію студентської молоді на боротьбу проти поміщиків і царизму.

Наведені факти показують, що підготовка реформи на Україні, як і в усій Росії, відбувалася в умовах дальшого загострення класової боротьби, створення революційної ситуації 1859—1861 рр. Характеризуючи її складові частини, В. І. Ленін вказував на пожвавлення демократичного руху в Європі, польське заворушення, невдоволення у Фінляндії, вимогу широкими громадськими колами Росії політичних реформ, розповсюдження по всій Росії «Колокола», могутню проповідь Чернишевського, появу прокламацій, заворушення селян, виступи студентів. «При таких умовах, — підкреслював В. І. Ленін, — найбільш обережний і тверезий політик повинен був би визнати революційний вибух цілком можливим і селянське повстання — небезпекою дуже серйозною»²⁴.

Основна лінія боротьби йшла не всередині дворянства, як це твердила ліберально-буржуазна історіографія, а між двома протилежними класами тодішнього суспільства — поміщиками і селянами. Змістом цієї боротьби було питання про спосіб скасування кріпосного права. Перед Росією, підкреслював В. І. Ленін, був лише один вихід — буржуазний розвиток, але форми його могли бути двоякі: або поступові перетворення, здійснювані самими поміщиками, або революційна ломка кріпосницьких порядків повсталими селянами. Ці дві можливі форми капіталістичного розвитку В. І. Ленін називав двома шляхами — шлях реформи і шлях революції. При цьому, як вказував В. І. Ленін, і поміщики і селяни, самі того не усвідомлюючи, відстоювали умови буржуазного економічного розвитку. Але перші з них відстоювали умови такого розвитку, за якого забезпечувалось максимальне збереження поміщицьких господарств, поміщицьких прибутків і поміщицьких кабальних прийомів експлуатації, другі — умови такого розвитку, що забезпечували б добробут селянства, знищення поміщицьких латифундій, ліквідацію всіх кріпосницьких і кабальних засобів експлуатації, розширення вільного селянського землеволодіння.

Проте революційна ситуація кінця 50 — початку 60-х років не переросла в революцію. Народ, який сотні років був у рабстві у поміщиків, не міг, як відзначав В. І. Ленін, піднятися на свідому боротьбу за свободу. Революціонери-демократи, які відстоювали і захищали інтереси селян, лишилися одиночками і зазнали поразки. Робітничого ж класу, здатного очолити боротьбу народних мас проти самодержавства, тоді ще не було. В силу цього селянські повстання того часу ли-

²⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 27.

шались поодинокими, розрізненими, стихійними «бунтами» і їх легко придушували.

Скасування кріпосного права на Україні, як і в Росії в цілому, було здійснене не повсталим народом, не шляхом революції, а шляхом реформи, проведеної царським урядом згори. Нема чого доводити, що реформатори зробили все, аби захистити інтереси поміщиків. Як у маніфесті, так і в Положеннях, підписаних царем 19 лютого 1861 р., серед пишних фраз про «дарування волі і свободи» викладалася програма безсоромного пограбування селян. «Велика реформа, — писав В. І. Ленін, — була кріпосницькою реформою і не могла бути іншою, бо її проводили кріпосники»²⁵, а пресловуте «визволення» являло собою найбезсовісніше пограбування селян, було рядом насильств і цілковитою наругою над ними²⁶.

Найреакційнішою стороною реформи 1861 р., що яскраво характеризувала її кріпосницьку суть і становила економічну основу гноблення селян поміщиками, було збереження поміщицького землеволодіння — оплоту кріпосницьких установ і традицій. За поміщиками закріплювалось право власності на всі належні їм землі. Селянам надавалось право на одержання садиби і польової землі, але норми їх були дуже малі, а умови викупу надзвичайно важкі. Зрозуміло, що, придбавши землю і садибу, селянин неминуче попадав у економічну залежність від учорашніх кріпосників.

Розміри наділу встановлювались залежно від місцевості і якості землі. Там, де земля давала мало прибутку, норми наділу були вищі, бо поміщику вигідніше було одержувати викуп за землю, ніж вести своє господарство. І, навпаки, в місцевостях, де земля забезпечувала поміщикам одержання високих прибутків, більшість її залишалася в їх володінні, а селянам виділялись мізерні ділянки землі, значно менші від тих, якими вони користувалися раніше. Так, за неточними даними офіційної статистики, по 27 губерніях європейської частини Росії у селян було відрізано до чотирьох мільйонів десятин, або понад 16% усієї селянської землі. Зокрема, по 10 губерніях нечорноземної смуги із загальної кількості 11 742,5 тис. десятин було відрізано 913,3 тис., або 7,8% селянської землі, а по інших 17 губерніях чорноземної і степової смуг з 13 149 тис. десятин було відрізано 3081,8 тис., або 23,4% селянської землі. На Лівобережжі і Півдні України поміщики відрізали у селян більше одного мільйона десятин, або 27,6% загальної площі селянського землекористування. Насправді розмір відрізків був ще більший. У південних губерніях, де до реформи селяни часто постійного наділу не мали, а користувалися землею «за вказівкою поміщика» або «в міру сил кожного», відрізки нерідко становили 30, 50 і 70%. На Лівобережжі України — в Конотопському, Ніжинському, Остерському, Зміївському та в ряді інших повітів — вони перевищували 40% селянської земельної площі²⁷.

У Київській, Подільській і Волинській губерніях, де з політичних мотивів царський уряд змушений був закріпити за селянами право на одержання інвентарного наділу 1847—1848 рр., загальна площа дореформеного селянського землекористування трохи збільшилась. За даними офіційної статистики, розмір прирізок тут становив 1365,2 тис.

²⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.

²⁶ Див. там же, стор. 89.

²⁷ Більш ґрунтовне висвітлення цього питання див.: П. А. Зайончковский, Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г., М., 1958; П. Н. Леценко, Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, К., 1959, та ін.

десятин, або 46,8%. За підрахунками ж буржуазного дослідника Д. Ріхтера, загальна площа земельного наділу колишніх поміщицьких селян цього району збільшилась з 3,4 до 4,0 млн. десятин, або на 18%. Незважаючи на це, селяни Правобережної України, як і інших районів країни, вийшли з кріпосної залежності з мізерними наділами землі. В результаті реформи майже 220 тис. чоловічого селянського населення України було обезземелено, близько 100 тис. їх одержали жebraцькі наділи — менше однієї десятини на ревізьку душу. Понад 1600 тис. ревізьких душ, або 61,1%, одержали наділи від однієї до трьох десятин на ревізьку душу і лише 742 649 ревізьких душ, або 28% загального числа поміщицьких селян, одержали наділи розміром понад три десятини на ревізьку душу.

Ще яскравішу картину пограбування селян України поміщиками у період реформи 1861 р. дають дані про те, наскільки одержані селянами наділи забезпечували їх прожитковий мінімум. Буржуазний економіст Ю. Є. Янсон і ряд інших буржуазних істориків і економістів, досліджуючи кошториси селянських господарств, прийшли до висновку, що в той період (у 60-х роках XIX ст.) в чорноземній смузі при тодішній відсталості селянської землеробської техніки могли зводити кінці з кінцями тільки такі селянські господарства, які одержали наділи не менше п'яти десятин на ревізьку душу при урожаї сам-п'ять²⁸. Ці господарства, за свідченням Ю. Янсона, ледве задовольняли свої потреби в продуктах харчування, не маючи ніяких лишків для купівлі солі, дьогтю, лісоматеріалу, для ремонту одягу і господарських знарядь. А щоб сплатити податки, селяни цієї групи господарств повинні були шукати додаткових заробітків²⁹.

Взявши в основу цю, безсумнівно, занижену норму, бачимо, що із загальної кількості 2 476 832 ревізьких душ колишніх поміщицьких селян України лише 149 873 ревізькі душі, або 6,1%, одержали наділи понад п'ять десятин на душу, решта селян — 2 326 959 ревізьких душ, або 93,9% їх загальної кількості, — одержали земельні наділи менше п'яти десятин на ревізьку душу, тобто нижче мінімальної норми, потрібної для ведення селянського господарства.

Награбувавши селянських наділів, поміщики подбали також про те, щоб залишити за собою землі кращої якості. З цією метою вони замінювали давні селянські наділи гіршими ділянками, позбавляли селян лісу, пасовиськ, водопоїв та інших конче необхідних угідь, передбачали ряд обмежень для сільських громад у користуванні надрами землі, ріками, лісами та озерами. За свідченням мирового посередника Ольгопільського повіту, Подільської губернії, селяни Вербської, Чечельницької та Івашківської волостей одержали 692 десятини покритої густим дрібним чагарником, зовсім непридатної землі³⁰.

Селяни с. Старої Гути, Новгород-Сіверського повіту, скаржились у 1868 р., що одержана ними по уставній грамоті земля являла собою піски, багно, яри та косогори і давала настільки низький врожай, що не було ніякої можливості не тільки вносити за неї щорічні викупні платежі, а навіть прохарчувати себе і свою сім'ю³¹. В прийнятій у

²⁸ Ю. Янсон, Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, СПб, 1877, стор. 66.

²⁹ Там же, стор. 66—67.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 303, спр. 316, 1864 р., арк. 2, 4.

³¹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 53, спр. 204, 1868 р., арк. 1.

1866 р. постанові селян сіл Дуніно, Олександрівки, Гаврилівки та деяких інших населених пунктів Старобільського повіту, Харківської губернії, вказувалось, що «одержана ними земля дуже низької якості і приносить надзвичайно малий врожай, який продається для сплати викупу і різних державних податків, а сім'ї їх змушені добувати за собою існування заробітками». Селяни підкреслювали, що коли так буде продовжуватися ще деякий час, то вони остаточно розоряться і перетворяться на жебраків³².

В багатьох місцях поміщики зберігали за собою монопольне право на володіння надрами землі, ловлю риби, користування лісом, річками, озерами, випасами, водопоями та іншими угіддями. «Поміщики,—вказував В. І. Ленін,—не тільки награвували собі селянської землі, не тільки відвели селянам гіршу, іноді зовсім непридатну землю, але часто-густо понаробляли пасток, тобто так розмежували землю, що у селян не лишилося то випасів, то луків, то лісу, то водою»³³.

Поряд з цим законодавство про реформу передбачало на весь період тимчасовозобов'язаного стану, який тривав від двох до дев'яти, а в ряді маєтків і більше 20 років, виконання селянами найбільш обтяжливих для них повинностей — грошової (оброк) і здольної (панщина). Причому за садибу, нарахування повинностей за яку провадилось окремо від польового наділу, селянин повинен був вносити оброк, а за користування польовим наділом — або платити грішми, або відробляти панщину. Останній підлягали чоловіки віком від 18 до 55 і жінки — від 17 до 50 років³⁴. За своєчасне і якісне виконання повинностей в селах з общинною формою землекористування відповідала вся громада, а з подвірною — окремо кожний селянин.

Порядок відбування повинностей, їх розмір, як і кількість землі, що виділялася в користування селян, мали фіксуватися в спеціальних документах, так званих уставних грамотах. Їх складання доручалось власникам маєтків, а перевірка і введення в дію — мировим посередникам, які призначались із середовища місцевих дворян-поміщиків. Для складання і введення в дію уставних грамот відводився дворічний строк. Після оформлення уставних грамот відносини між поміщиками і селянами аж до переведення останніх на викуп регламентувались цими документами. До переходу на викуп селяни називалися тимчасовозобов'язаними, після затвердження викупної угоди — власниками.

Свої садиби селяни могли викупити в першій-ліпшій час, для цього досить було сплатити борг по оброчних платежах, якщо такий лічився за їх господарствами, і, домовившись з поміщиком про суму викупу, внести її сповна. Що ж до польових наділів, то вони могли бути викуплені селянами лише за згодою поміщика і навіть проти волі і бажання селян. В основу визначення розміру викупу бралась не продажна ціна землі і не прибутки від землеробського господарства, а розміри грошових повинностей, які виплачувалися в той час селянами. Інакше кажучи, селян змушували викупити не стільки землю, скільки свою робочу силу, тобто платити данину вчорашнім рабовласникам.

Визначення викупної суми по тій чи іншій сільській громаді здійснювалось шляхом капіталізації устанавленого для даної місцевості об-

³² ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 1-е діловодство, оп. 2, спр. 56, 1866 р., арк. 13.

³³ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 62.

³⁴ «Свод узаконеній и распоряженій правительства по устройству быта крестьян (1861—1873 гг.)», т. 1, СПб. 1873, стор. 339.

року, для чого розмір річного оброку помножувався на $16\frac{2}{3}$ ³⁵. Цей грабіжницький розрахунок давав можливість поміщикам одержувати такий капітал, який приносив їм прибутки по процентах, рівні дореформеному оброку селян. Щоб забезпечити поміщицькі господарства належними коштами, необхідними для перебудови їх на повних, капіталістичних засадах, законодавчі акти 19 лютого 1861 р. передбачали «сприяння» уряду. Суть цього «сприяння» полягала у тому, що селянам виділялась позика при одержанні ними повного наділу в розмірі 80% і при одержанні неповного наділу — 75% викупної суми, яка за вирахуванням боргу, що лічився за тим чи іншим маєтком, видавалась поміщику п'ятипроцентними державними банковими квитками і викупними свідоцтвами. Викупну позичку з великими процентами селяни мали сплачувати державі протягом 49 років, вносячи щорічно 6% загальної суми позички. Крім цього, селяни мали під час переходу на викуп внести до каси повітової державної скарбниці додатковий платіж, який становив різницю між викупною сумою і викупною позичкою, в розмірі 20% при викупі всього наділу і 25%; коли наділ був неповний. Від додаткового платежу селяни звільнялися в тих випадках, коли викуп здійснювався не в результаті добровільної угоди між поміщиком і селянами, а за односторонньою вимогою поміщика.

За свою кров'ю і потом политу землю і так зване «звільнення» селяни змушені були платити викуп, що в кілька разів перевищував її продажну вартість. За нашими підрахунками, зробленими на основі далеко не повних даних Лосицького, загальна сума викупних платежів за 49 років мала скласти по Україні понад 490 млн. крб. Крім цього, селяни лівобережних і південних губерній України повинні були сплатити безпосередньо поміщикам або відробити їм своєю працею близько 13 млн. крб. додаткових платежів. Отже, розмір викупу, нарахованого на колишніх поміщицьких селян України, становив понад 500 млн. крб. Ці платежі були не під силу більшості селянських господарств. Сплачуючи їх, селяни неминуче розорялись і попадали в кабальну залежність від поміщиків.

Надзвичайно тяжке економічне становище трудящого селянства посилювалось його повним політичним безправ'ям. Селяни зараховувалися в розряд податкового стану і повинні були платити подушний податок і нести рекрутську повинність. Зберігалась селянська община з її круговою порукою, з обмеженням виїзду за межі волості, право «опікування» поміщика над сільською громадою, створення окремих судів для селян, які мали право застосовувати тілесні покарання. Сільське і волосне управління перебували у значній залежності від місцевих поміщиків і були дуже обмежені в своїй діяльності. Функції цих установ в основному зводились до забезпечення справного виконання селянами повинностей на користь поміщиків і держави та збереження в селах «загального порядку і спокою».

Грабіжницький характер реформи та повсюдна сваволя царської адміністрації ще більше загострили класову обстановку на селі. Селянство піднялось на відкриту боротьбу проти своїх гнобителів. Неухильно розвиваючись, селянський рух 60-х років XIX ст. пройшов приблизно шість основних етапів, тісно зв'язаних з оголошенням і реалізацією законодавчих актів про реформу. Перший з них охоплював березень—травень 1861 р., тобто період введення в дію законоположень 19 лютого. Він характеризувався значним піднесенням селянсько-

³⁵ Більш детальне висвітлення цього питання див. у кн.: П. А. Зайсичковскій, Отмена крепостного права в России, М., 1954, стор. 127—130.

го руху, спрямованого проти грабіжницької суті реформи. За нашим підрахунками, тоді на Україні відбулось 622 заворушення у 920 села з населенням в 445 тис. чол.³⁶ Однією з особливостей березнево-травневих заворушень 1861 р. була відносно висока ступінь активності її учасників, невизнання ними законної сили оголошених документів, що свідчило про глибоке невдоволення селян обмеженими, половинчати ми умовами реформи, про їх прагнення до більш радикального вирішення аграрного питання. Масовим виступом проти поміщиків селяни виявили своє небажання «жити по-старому», своє нестримне прагнення до повного знищення обтяжливих феодальних відносин і до безкоштовної передачі в їх володіння поміщицьких земель. Відбуваючись у період найвищого розвитку революційної ситуації, весняні заворушення 1861 р. примушували поміщиків до деяких поступок, сприяли прискоренню проведення реформи.

Під впливом жорстоких репресій царизму, створення інституту мирових посередників і селянського «самоуправління», які розгорнули значну роботу серед селян, спрямовану на внесення роз'єднання в їх середовище, з кінця травня по жовтень 1861 р. в селянському русі на Україні, як і в усій Росії, спостерігався помітний спад. Протягом червня—вересня на Україні відбулось лише 117 селянських виступів, спрямованих головним чином проти створення і антинародної діяльності так званих селянських установ.

Проте вже з початку жовтня 1861 р. почалось нове піднесення селянського руху, викликане складанням і насильним введенням у дію кабальних уставних грамот. Він досяг найбільшого розвитку весною і влітку 1862 р.—в період найбільш масового оформлення уставних грамот. З початку жовтня 1861 р. і до кінця січня 1863 р. на Україні було не менше 961 заворушення в 1314 селах з населенням понад 790 тис. чоловік. Тоді ж понад 1,5 млн. колишніх поміщицьких селян України, які становили близько 30% їх загальної кількості, відмовились від підписання уставних грамот, виражаючи цим свій протест проти грабіжницьких умов реформи 1861 р. Ці дані, що майже в два рази перевищують число населення, охопленого заворушеннями на попередніх двох етапах, спростовують точку зору, що існувала раніше, про спад руху в 1862—1863 рр.

Помітне пожвавлення у селянському русі на Україні мало місце весною 1863 р. Цьому сприяло сповнення другої річниці з часу оголошення законодавчих актів 19 лютого, з якою селяни зв'язували ідею про «слухний час», про одержання справжньої волі з рук царя. Піднесенню руху сприяв збройний виступ польської шляхти і діяльність революціонерів-демократів, які намагались підняти селянські маси на повстання проти царизму. За нашими підрахунками, протягом лютого—серпня 1863 р. на Україні відбулось 275 селянських виступів у 681 селі з населенням близько 360 тис. чоловік.

Деяке піднесення селянського руху на Україні, головним чином в її правобережних губерніях, спостерігалось у вересні—грудні 1863 р. Воно було викликане введенням обов'язкового викупу в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Цей захід царизму, розрахований на залучення українського селянства до боротьби проти польських повстанців, як і ряд інших заходів уряду, хоч і вносив деяке полегшення умов проведення реформи на Правобережній Україні, все ж не задовольняв селян, які рішуче боролися за безкоштовне одержання землі і волі. То-

³⁶ Більш ґрунтовно про це див. у кн.: Н. Н. Леценко, Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г., К., 1959.

му введення в дію указу 30 липня 1863 р. викликало ряд селянських заворушень. Протягом вересня—грудня 1863 р. на Україні відбулось 122 селянських виступи, якими було охоплено 155 сіл з населенням понад 80 тис. чоловік.

Шостий, останній етап селянського руху на Україні періоду проведення реформи 1861 р. відноситься до 1864 — початку 1870 рр. В той час відбулось 774 виступи селян, спрямованих проти численних податків, тяжкої поміщицької експлуатації, гострого малоземелля, політичного безправ'я та інших пережитків кріпосництва. Не менше 385 заворушень, або майже половина їх загальної кількості, припадала на 1864 р. З 1865 р. хвиля селянських виступів почала помітно спадати.

Всього ж протягом 60-х років XIX ст. на Україні відбулось не менше 2871 виступу селян, якими було охоплено 4391 село з населенням понад 2,2 млн. чоловік, що становило понад $\frac{2}{5}$ загальної кількості колишніх поміщицьких селян українських губерній. Найбільше селянських заворушень відбувалося у губерніях Правобережної України, де існували особливо гострі соціальні і національно-релігійні протиріччя, зокрема, як правильно відзначає М. М. Дружинін, була досить поширена оренда поміщицьких маєтків, яка підвищувала ступінь експлуатації селян, мали місце вікові традиції класової боротьби, а селяни об'єднувалися у великі сільські громади, які нерідко налічували 1000 і більше чоловік. У цьому районі в 60-х роках XIX ст. відбулося 2079 заворушень, що становило 72,2% їх загальної кількості.

За своєю спрямованістю і метою боротьби селянський рух 60-х років був продовженням антикріпосницьких заворушень передреформених років. Як і раніше, селяни боролися за безкоштовне одержання землі і волі. Проте виступи селян 60-х років мали і свої особливості. Однією з них було збільшення кількості його учасників і поширення його на більшій території, ніж у дореформені роки. Як уже відзначалось, протягом незначного періоду рух поширювався на всю Україну, охоплюючи одночасно сотні сіл з населенням в 400, 500 і більше тисяч чоловік. Охопивши більше двох млн. селян, антикріпосницький рух 60-х років XIX ст. за числом учасників перевищив усі селянські виступи, які мали місце на Україні в передреформені десятиріччя.

Другою особливістю селянських виступів періоду, що розглядається, була порівняно висока ступінь активності їх учасників. Так, із загальної кількості 2871 селянського заворушення лише 898, або близько $\frac{1}{3}$ їх, були припинені умовлянням і погрозами, решта виступів придушувалась з допомогою поліції і військ.

Характерною рисою селянських заворушень 60-х років була більша різноманітність, ніж у передреформені роки, приводів, лозунгів і форм руху. Поряд з відмовленням виконувати панщину, підпалами поміщицьких маєтків, вбивствами поміщиків, які мали місце і в дореформені роки, значного поширення набрали такі форми, як відмовлення від обрання уповноважених для підписання уставних грамот, самовільне переобрання сільських і волосних службових осіб, припинення сплати податків та викупних платежів, опір розмежуванню поміщицьких і селянських земель тощо.

Найбільш поширеною формою руху на Україні було припинення селянами виконання панщини на користь поміщиків. За нашими підрахунками, ця форма боротьби застосовувалась у 1168 селянських виступах, або більше ніж в одній третині їх загальної кількості. Вона була тісно зв'язана з господарськими особливостями України і завдавала найбільш відчутних ударів поміщицьким маєткам, основаним на підневільній праці кріпосного селянина.

Серед інших форм помітно виділявся опір введенню уставних грамот та відмовлення селян від сплати оброку, численних податків і викупу. Перша з них застосовувалась більш ніж в $\frac{1}{5}$ і друга — в $\frac{1}{6}$ частині всіх селянських виступів. Питома вага інших форм боротьби була значно менша. Зокрема, сутички селян з поліцією і військами мали місце в 159 випадках, що становило трохи більше 5% їх загальної кількості, підпали маєтків — 124 випадки (4%), опір розмежуванню земель — 101 (3,1%) тощо.

Відмінною рисою селянських заворушень на Україні даного періоду була неоднакова ступінь участі в них різних соціальних груп селянства. Факти свідчать, що найактивнішою рушійною силою антипоміщицьких виступів 60-х, як і наступних років, була селянська біднота, яка вийшла з кріпосної залежності в найбільш тяжкому становищі. Не маючи чого втрачати, ця категорія селян, як відзначав у своєму донесенні генерал-губернатору канівський земський справник, сподівалася багато здобути. І саме вона проявляла виняткову впертість щодо прийняття уставних грамот та інших заходів, зв'язаних з проведенням реформи³⁷. Сільську бідноту активно підтримувало середне селянство, конче зацікавлене у знищенні всіх пережитків кріпосництва. Заможні селяни, хоч і були заінтересовані в радикальному розв'язанні аграрного питання, проте діяли нерішуче, часто займали вичікувальну позицію, а в ряді випадків подавали допомогу царським властям в придушенні селянських заворушень. Торкаючись цього питання, 6 квітня 1862 р. канівський земський справник писав, що при обговоренні уставних грамот на сільських сходах «шановні господарі, здебільшого, стоять позаду, не виявляючи ні заперечення, ні згоди»³⁸. Сільські ж, глитаї, що займали керівні посади у сільському «самоуправлінні», активно допомагали поміщикам гнобити селян, придушувати їх виступи. Значний інтерес у цьому мають донесення київського губернатора від 17 лютого 1865 р.³⁹, скарга селян передмістя Умані⁴⁰ та інші документи.

Царський уряд, кинувши значні військові сили, придушив розрізнені виступи селян і жорстоко розправився з його учасниками. За неповними даними, протягом 60-х років у селах України було висічено різками, ув'язнено, заслано в Сибір та інші віддалені райони країни близько десяти тис. селян. Царизму вдалося це зробити тому, що темні, забиті селяни не змогли тоді піднятися на свідому боротьбу за свободу. Цьому значною мірою заважав їх наївний монархізм, зумовлений економічними умовами їх життя. Віра селян в міфічну справедливість царя, в можливість одержання землі і волі з його рук стримувала їх від рішучих дій, прирікаючи їх виступи на невдачу.

Слабою стороною селянського руху, що відбувався на Україні в 60-х роках XIX ст., була відсутність узгодженості у виступах селян окремих повітів і губерній, локальний характер заворушень, їх розрізненість і неорганізованість. Незважаючи на значний розмах, селянський рух охоплював одноразово незначну частину населення. Так, наприклад, у період свого найбільшого піднесення, в березні—травні 1861 р., він поширився на 920 сіл з числом жителів близько 500 тис. чоловік, що становило приблизно 10% усіх поміщи-

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 142, 1862 р., арк. 112.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же, спр. 63, 1864 р., арк. 14.

⁴⁰ Там же, спр. 10, 1864 р., арк. 143—144.

цьких селян України і менше 4% загального числа населення українських губерній. В наступні етапи руху процент селян, що брали участь у селянських заворушеннях, був ще менший. А це свідчить про те, що сила їх натиску на панівний лад була недостатня.

Головною причиною слабості селянського руху того періоду була відсутність тоді в Росії робітничого класу, здатного очолити селянські маси і повести їх на штурм царизму і кріпосництва, нечисленність і слабкість революціонерів-демократів, утопічність їх поглядів, недостатня їх організованість, відсутність у селян політичних вимог та загально-російського керівного центру. Але, незважаючи на поразку, виступи селян України 60-х років XIX ст. займають важливе місце в історії нашої країни. Саме завдяки селянському рухові і виступу польських повстанців, царський уряд змушений був ввести на Правобережжі України обов'язковий викуп, понизивши його на 20%, повернути селянам частину інвентарних наділів і провести ряд інших перетворень, які дещо полегшували становище селянства. Під тиском селянських заворушень у більшості сіл інших районів України уже до середини 60-х років були укладені викупні угоди, а отже, і ліквідовані обов'язки селян щодо поміщиків.

Примушуючи реформаторів до деяких поступок, селянський рух, таким чином, де в чому полегшував тяжке становище селянства і розчищав шлях для розвитку більш прогресивних, буржуазних відносин. Селянська реформа, як і інші буржуазні реформи 60—70 рр., незважаючи на їх обмеженість і половинчатість, безсумнівно, відіграла значну роль в історії нашої країни. Після реформи 1861 р. в Росії, в тому числі і на Україні, швидко зростали фабрики і заводи, розвивалися міста, будувалися залізниці. На зміну кріпосній Росії йшла Росія капіталістична, відбувалися перетворення, які, як указував В. І. Ленін, зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття.

Поряд з розвитком капіталістичної промисловості зростав і гартувався в боротьбі найреволюційніший у світі російський робітничий клас, який під керівництвом Комуністичної партії об'єднав навколо себе трудяще селянство і в союзі з ним у жовтні 1917 р. повалив владу поміщиків та буржуазії і побудував багатонаціональну соціалістичну державу — оплот миру і дружби між народами.

До 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка

М. І. МАРЧЕНКО

ПОГЛЯДИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Минає сто років з дня смерті великого українського народного поета, мислителя і художника Т. Г. Шевченка. Прогресивне людство усього світу вшановує невмирущу пам'ять борця проти царського самодержавства, кріпосництва, за соціальне і національне визволення трудящих. Т. Г. Шевченко у своїх творах виразив заповітні мрії свого народу і всього людства про світле майбутнє. Поет вірив, що настане час, коли

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі¹.

Серед багатой літературної спадщини Т. Г. Шевченка видатне місце належить творам, в яких поет відтворив у художніх образах героїчні події з історії українського народу і поклав початок революційно-демократичному напрямку в розвитку історичної думки на Україні.

Питання про історичні погляди Т. Г. Шевченка виникло при загальному аналізі перших творів поета. Насамперед воно було порушене в російській демократичній пресі 40-х років минулого сторіччя у зв'язку з виходом з друку «Кобзаря» (1840 р.). В журналі «Отечественные записки» було вміщено рецензію на це видання. В ній підкреслювалась народність і значення творів Т. Г. Шевченка, зокрема історичних поем «Б'ють пороги», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Позитивну оцінку російської критики викликала історична поема «Гайдамаки» (перше її видання)².

Слід відмітити, що на творчість Т. Г. Шевченка, особливо на його історичні поеми, існували різні погляди. Як відомо, напередодні селянської реформи та в період її проведення у суспільно-політичному русі Росії виникло два табори — табір ліберально-буржуазний, що змикався з монархізмом, і табір революційно-демократичний. Існування двох діаметрально протилежних напрямів у суспільному житті відбилося і на оцінці творчості Шевченка. Представники революційно-демократичного табору високо оцінювали твори Шевченка, вказували на

¹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, Друге доповнене і виправлене видання, К., т. II, стор. 347. Далі подається скорочено в тексті: римська цифра — том, арабська — сторінка.

² Федор Китченко, Два слова собратам по прочтенню поэмы г. Шевченко «Гайдамаки» и присловье «Москвитянину», журн. «Москвитянин», 1843, № 11, М., стор. 242—244.

їх реалізм, на те, що в них оспівується історичне минуле українського народу, його героїчна боротьба проти гнобителів, підкреслювали, що вони сповнені палкої любові до батьківщини. Реакційна монархічно-великодержавницька критика на сторінках таких журналів, як «Сын Отечества», «Библиотека для чтения», що видавалась норманістом і реакційним критиком О. І. Сенковським, твори Шевченка зустріла лайливо. Ідеологи царської реакції вороже ставилися до молодого української літератури, особливо до її революційно-демократичного напрямку, основоположником якого був Шевченко. Відомий монархіст-реакціонер Н. Кукольник виступав з підлими нападками на Шевченка, називав його твори «шкідливими і небезпечними», вбачав у них бунтівничий дух.

Твори, в яких Шевченко оспівував минуле України, воскрешали незабутні сторінки історії боротьби українського народу за соціальне і національне визволення, знаходили високу оцінку серед російських революціонерів-демократів О. І. Герцена, М. П. Огарьова, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова та їх послідовників у Росії і на Україні. У журналі «Отечественные записки» (березень 1860 р.) в рецензії на «Кобзар» давалась висока оцінка творчості Шевченка, зазначалося, що його талант настільки визнаний читацькою громадськістю і його твори настільки загальновідомі, що він належить до першокласних поетів слов'янського світу.

Докладну характеристику і аналіз деяких історичних творів Шевченка дав український революціонер-демократ Ів. Франко, який присвятив його пам'яті близько 50 статей і розвідок. Ів. Франко писав, що творчість Шевченка пронизана глибоким патріотизмом, палкою любов'ю до народу, особливо такі твори, як поеми «Сон», «Кавказ», де «те могутне почуття поета, мов блискавка, розсвічує густий віковий суморок «темного царства», пише вогненным пальцем таємні слова над розкошуючими тиранами»³. Як зазначав Ів. Франко, у творі «Кавказ» Шевченко підкреслив, що пригноблена не тільки Україна, а вся Росія та всі її провінції, і поет бажав волі та вільного слова не лише для України, а й для всіх народів, глушених царською сваволею «темного царства», де «од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує»⁴. Ів. Франко вказував на велику пізнавальну цінність творів Шевченка, підкреслював, що в них поет відобразив правдиві картини славної боротьби народних мас України проти іноземних загарбників і поневолювачів.

Пізніше, в період імперіалізму, боротьба навколо творчості Т. Г. Шевченка і в оцінці його значення і ролі в історії України набирає ще більш гострого характеру. Тоді, коли реакційні сили, зокрема буржуазно-націоналістичні історики та літературознавці, використовуючи різні засоби (заборону творів Т. Г. Шевченка, відверту їх фальсифікацію), виступали з нападками на Шевченка, то прогресивні сили, що відбивали інтереси народних мас, показували велике революціонізуєче значення творчості Шевченка в нових умовах. У статтях більшовицької газети «Правда» давалась висока оцінка історичних творів Шевченка, підкреслювалось велике значення його ролі в історії України.

Історичні погляди Т. Г. Шевченка стали предметом глибокого і всебічного дослідження радянської історіографії. За останні двадцять ро-

³ Іван Франко. «Темне царство», Львів, 1913, стор. 15.

⁴ Там же, стор. 22—23.

ків про історичні погляди Т. Г. Шевченка написано чимало праць⁵. Марксистсько-ленінський підхід до вивчення творчості Т. Г. Шевченка дав можливість поставити і розв'язати ряд проблем по-новому, справді по-науковому підійти до розкриття ролі і місця Т. Г. Шевченка в розвитку історичної думки на Україні. Історичні погляди Т. Г. Шевченка привертали і привертатимуть увагу радянських істориків, бо це велика спадщина. Дослідження історичних поглядів Т. Г. Шевченка також є ударом по фальсифікаціях буржуазно-націоналістичної еміграції в США, Західній Німеччині і Канаді.

У радянській історичній науці великий український народний поет характеризується як основоположник революційно-демократичного напрямку в українській історіографії. Історичне минуле українського народу, його героїчна боротьба проти поміщиків, царського самодержавства та зовнішніх ворогів України зайняли велике місце в творчості Т. Г. Шевченка, зокрема, в таких творах, як «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Сон», «Холодний Яр», «Єретик», «Невільник», «Іржавець» та багатьох інших. Історичне минуле України знайшло своє широке висвітлення також у повістях, малюнках, листуванні, щоденнику Т. Г. Шевченка. Та мова йде не стільки про кількість висловлювань, згадок, оцінок, скільки про систему поглядів великого поета.

У свій час, в промові на урочистих зборах у Московському університеті 6 червня 1880 р. в день відкриття пам'ятника О. С. Пушкіну, відомий російський історик В. О. Ключевський так визначав місце О. С. Пушкіна в російській історіографії: «Без Пушкіна не можна уявити собі епоху двадцятих і тридцятих років, як не можна без його творів написати історію першої половини нашого (XIX.—М. М.) століття. З будь-якого погляду на Пушкіна, на значення його поезій за ним лишається сторінка нашої історії».

Але його не можна обминути і в нашій історіографії, хоча він не був істориком за ремеслом,—ні покликанням, додадуть, можливо, інші... Пушкін був істориком там, де не думав бути ним і де часто не вдається стати ним справжньому історикові»⁶.

Ці слова ми можемо віднести й до Т. Г. Шевченка. Без його творчості важко уявити не лише українську літературу XIX ст., а й українську історіографію. Т. Г. Шевченко був не лише поетом і представником історичної думки у звичайному розумінні цього слова. Він був великий мислитель і борець за визволення поневоленого народу від соціального і національного гніту, за повалення царизму і встановлення демократичного ладу, за створення нового суспільства у вигляді «сім'ї воль-

⁵ І. Айзешток, Історизм Шевченка, газ. «Пролетарська правда», 1938, № 33. К. Гуслистий, Коліївщина в творах Шевченка, «Пам'яті Т. Г. Шевченка, Збірник до 125-ліття з дня народження (1814—1939)», К., 1939; М. Петровський, Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 р. в творчості Тараса Шевченка, «Пам'яті Т. Г. Шевченка, Збірник до 125-ліття з дня народження (1814—1939)»; М. Возняк, Літературна атмосфера «Івана Підкови» Т. Г. Шевченка. «Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. Івана Франка», т. 1, 1940; А. Савиц, Історическі мотиви в творчестві Т. Г. Шевченка, «Ученые записки Московского педагогического института, Кафедра истории СССР», вып. 1, 1941; В. Спицький, Т. Г. Шевченко про визвольну боротьбу українського народу проти чужоземних загарбників і за єднання з російським народом, «Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XII, вып. 1, Збірник історичного факультету», 1954, № 4; Л. Коваленко, Історическіе взгляды революционера-демократа Т. Г. Шевченко, журн. «Вопросы истории», 1957, № 7; Ю. Марголис, К вопросу об эволюции исторических взглядов Т. Г. Шевченко, «Вестник Ленинградского университета», 1959, № 14, вып. 3 та ін.

⁶ В. О. Ключевський, Сочинения, т. VII, Исследования, рецензии, речи (1866—1890), М., 1959, стор. 146—147.

ної, нової». Саме ця риса й характеризує його революційно-демократичний світогляд. Боротьбі за визволення народу від соціального і національного гніту служила вся творчість поета. Визвольними прагненнями були пройняті і його історичні погляди.

Формування історичних поглядів Т. Г. Шевченка відбувалося в нерозривному зв'язку з його діяльністю як революційного демократа та національного поета, а також з еволюцією його суспільно-політичного і філософського світогляду. Його творчість у цілому, в тому числі історичну, слід розглядати в еволюції, в залежності від розвитку суспільно-політичного світогляду, та нагромадження поетом історичних знань.

Для поета головним джерелом пізнання історичного минулого була сама дійсність, те оточення, в якому він зростає. Живими були спогади про героїчні подвиги предків того покоління, яке опинилося в кріпосному рабстві і національному поневоленні в ХІХ ст. Ці спогади про волю, відібрану від народу поміщиками і царизмом, були яскраво виражені і відтворені в героїчній поезії українського народу, в його історичних піснях і думках, у народних переказах і легендах. У народі жила міцна надія на вибух нової Коліївщини, на появу нових її вождів, подібних Залізняка і Гонті.

Історична поезія українського народу, усні народні перекази про героїчне минуле були первинним і, можна сказати, одним з головних джерел поезії Т. Г. Шевченка та його уявлення про історію свого народу. На цей факт у свій час уже звертали увагу дослідники. М. О. Добролюбов писав про «Кобзар»: «Він близький до народної пісні, а відомо, що в пісні вилилась вся минула доля, весь справжній характер України, пісня і дума є там народною святинею, кращим надбанням українського життя; в них палає любов до батьківщини, виблискує слава минулих подвигів»⁷. Пізніше проф. М. Ф. Сумцов підкреслював, що в творах Т. Г. Шевченка «місцями важко визначити, де кінчається запозичення (з усної народної творчості.— М. М.) і де починається особиста творчість. Народ і Шевченко в цьому відношенні сплелися нерозривними узами в єдності і настроях»⁸.

Факт великого значення народної пісні як джерела для пізнання минулої слави своєї батьківщини відзначав сам Т. Г. Шевченко:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люди, наша слава,
Слава України!

(I, 58)

Перебуваючи в середовищі передової російської і української інтелігенції в Петербурзі після звільнення від кріпацтва, в колі своїх учителів і друзів — К. П. Брюллова, О. Г. Венеціанова, В. А. Жуковського, І. М. Сошенка, Є. П. Гребінки, М. А. Маркевича та інших, Т. Г. Шевченко швидко опановував багату спадщину російської культури. До його послуг стали багатства бібліотек, з яких великий поет і мислитель здобував загальні, особливо історичні знання. Важливим засобом пізнання історичного минулого стали письмові джерела та історичні дослі-

⁷ М. О. Добролюбов, *Вибрані твори* в одному томі, К., 1937, стор. 476—477.

⁸ Н. Ф. Сумцов, *Любимые народные песни Т. Г. Шевченка*, журн. «Украинская жизнь», 1914, № 2, стор. 18—23; Д. Ревуцький, *Шевченко і народна пісня*, «Пам'яті Т. Г. Шевченка, Збірник статей до 125-ліття з дня народження (1814—1939)», стор. 425—500.

дження, що поступово нагромаджувалися в силу розвитку історичної науки в першій половині XIX ст.

Передова російська суспільна та історична думка, особливо ідеї О. М. Радіщева, декабристів, О. І. Герцена, В. Г. Белінського, а згодом М. Г. Чернишевського та М. О. Добролюбова, сприяли формуванню і розвитку революційно-демократичного світогляду Т. Г. Шевченка. Все це в сукупності не могло не вплинути на формування відповідно революційно-демократичних поглядів на історичне минуле взагалі, а також на історію українського народу зокрема.

Ранній період творчості Т. Г. Шевченка (1838—1841 рр.), а також початок формування його історичних поглядів характеризують твори: «До Основ'яненка» («Б'ють пороги»), «Н. Маркевичу» («Бандуристе, орле сизий»), «Гамалія», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». В цих поемах Т. Г. Шевченко прагне відтворити в художніх образах героїчне минуле України, показати своїм сучасникам славу предків і тим самим розкрити перед читачами існуючу дійсність, затурканість кріпосною неволею і національним гнобленням царизму внаслідок колишніх героїв-борців за волю. Там, де колись були славні битви за волю, говорить поет, тепер

...могила чорніє;
Де кров лилась козацькая.
Трава зеленіє.

(I, 416)

В зображенні козаччини і гетьманщини в ранніх творах Т. Г. Шевченко ще не дійшов до конкретного показу їх справжньої соціальної суті; він бачив єдиний відомий йому, поширений у народній пісні, зразок і слави, і волі:

Була колись козацькая
І слава і воля,
Слава сяє, а воленьку
Спіткала недоля.

(I, 416)

Незважаючи на деяку ідеалізацію козаччини і гетьманщини, Т. Г. Шевченко вже в ранніх своїх історичних поемах на чільне місце поставив не царів, гетьманів і полководців, як це робили представники дворянської історіографії, а народ, що боровся за свою волю і відстоював її у кривавій боротьбі. Зразком такого показу ролі народних мас в історії є поема раннього періоду творчості поета «Тарасова ніч» (1839 р.)⁹. В цій поемі Т. Г. Шевченко перейшов від абстрактного оспівування та певної ідеалізації козацтва до конкретного реалістичного правдивого зображення історії героїчної боротьби українського народу проти зовнішніх ворогів за своє соціальне і національне визволення.

З початку 40-х років, як вірно зауважив у свій час Ів. Франко, Т. Г. Шевченко дедалі сміливіше йшов по новому шляху. Майже кожний його твір свідчив про розвиток та зміцнення революційно-демократичного світогляду. Початок 40-х років знаменувався критичним ставленням поета до офіційної дворянської історіографії і різкою кри-

⁹ Розгляд поеми «Тарасова ніч» з точки зору історичної див.: М. Петровський, Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 році в творчості Тараса Шевченка, «Пам'яті Т. Г. Шевченка, Збірник статей до 125-ліття з дня народження (1814—1939)», стор. 107—120; М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, К., 1957, стор. 70—79.

тикою монархічних її концепцій. Саме тоді у колі своїх знайомих Т. Г. Шевченко говорив: «Подивіться, навіщо похожа ваша історія, що в ній написано: «Был такой-то царь, поправил государство, финансы, администрацию и умер, завещавши государство своему наследнику. Новый государь застал государство в крайне разоренном состоянии; но старанием и непрестанными заботами поправил дела государства, обогатил казну, учредил суд правый и умер, благословляемый народом... Новый государь застал государство в крайне бедственном положении и т. д.»¹⁰.

Протиставляючи монархічній концепції історії царів і полководців історію народних мас, Т. Г. Шевченко зображав й освітлював з революційно-демократичних позицій яскраві картини масових соціальних і національно-визвольних рухів, якими було так багате історичне минуле українського народу. Перехід Т. Г. Шевченка від прогресивної романтики до яскраво виражених революційно-демократичних позицій у поглядах на історію України підтвердився створенням його найбільшої поеми «Гайдамаки», яка відзначається не лише силою своєї художньої майстерності, а й правдивим зображенням важливої події в історії України XVIII ст.— селянсько-козацького повстання проти кріпосницького і національного гніту польської шляхти. До такого правдивого реалістичного зображення історичних подій Т. Г. Шевченко прагнув і в інших своїх творах¹¹.

В «Гайдамаках» здійснився задум поета — засобами художнього відтворення історичних подій провести лінію від героїчного минулого до сучасного, до тяжких часів миколаївської реакції, з тим, щоб закликати народ на боротьбу проти кріпосництва і самодержавства. Особливо характерний таким поєднанням показу минулого з викриттям кріпосницької дійсності 40-х років XIX ст. споріднений з «Гайдамаками» твір «Холодний Яр», який був прямою відповіддю революціонера-демократа Т. Г. Шевченка на проникнуту реакційною кріпосницько-монархічною концепцією книгу А. Скальковського «Наезды гайдамаков на Западную Украину». Зображення народних мас як центральної постаті, особливо при висвітленні соціальних і національно-визвольних рухів, зайняло провідне місце в усіх історичних творах Т. Г. Шевченка; в «Гайдамаках» ця проблема поставлена в найбільш широкому плані. Т. Г. Шевченко оволодів великим історичним матеріалом, здобутим, за його власним визнанням, виключно з усних народних переказів, правдивість яких підтверджена пізнішими дослідниками на основі письмових джерел.

Величезні зрушення в розвитку революційно-демократичної концепції в історичних поглядах Т. Г. Шевченка сталися в період його перебування на Україні між 1843 і 1845 рр. Поет перейшов від абстрактного опоетизування гетьманщини і козацтва до реалістичного зображення історичного життя. Він подивився на свою Україну очима сформованого революціонера і борця за справу народу і побачив край, пригноблений і сплюндрований царизмом, кріпосницькою та національною неволею. У Т. Г. Шевченка розвивається справжній патріотизм, який

¹⁰ «До біографії Т. Г. Шевченка», журн. «Зоря», Львів, 1886, рік VII, ч. 7, стор. 119—120.

¹¹ Докладний розгляд поеми «Гайдамаки» з точки зору історичних поглядів Т. Г. Шевченка див.: І. Шпитковський, «Гайдамаки» Шевченка, К., 1915; К. Гуслистий, Коліївщина в творах Шевченка, «Пам'яті Т. Г. Шевченка, Збірник статей до 125-ліття з дня народження (1814—1939)»; М. І. Марченко, назв. праця, стор. 80—118.

будується не на абстрактній любові до минулого, а є виявом пристрасної любові до України працюючих і ненависті до ворогів трудящого народу, якої б нації вони не були. Поет викриває кріпосницьку і національно-колоніальну політику царизму засобами звернення до історичного минулого України. В творах «Чигирине, Чигирине», «Сон» та ін. Т. Г. Шевченко ніби знову прагне воскресити минулу славу України, відтворити найгероїчніші сторінки історії визвольних війн українського народу з шляхетською Польщею, Туреччиною, татарами. Поряд з цим його печалить відсутність могутнього соціального і національно-визвольного руху на Україні проти царизму, бо

...заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвілілю зацвіла...

(I, 227—228)

Такий саме сум висловив пізніше великий російський революціонер-демократ М. Г. Чернишевський. «Ми пам'ятаємо,— писав В. І. Ленін,— як півстоліття тому великоруський демократ Чернишевський, віддаючи своє життя справі революції, сказав: «жальогідна нація, нація рабів, зверху донизу — всі раби». Одверті і прикриті раби-великороси (раби щодо царської монархії) не люблять згадувати про ці слова. А, по-нашому, це були слова справжньої любові до батьківщини, любові, що сумує через відсутність революційності в масах великоруського населення. Тоді її не було»¹².

Історичні поеми періоду 1843—1847 рр., від першого перебування на Україні і до арешту Т. Г. Шевченка, викривали кріпосницьку і національно-колоніальну політику російського царизму і закликали народ до селянської революції та національно-визвольної боротьби. Винуватцем тяжкого підневільного становища народу Т. Г. Шевченко вважає не лише царизм, а й українське панство, гетьманів і старшину. Ця тема у Т. Г. Шевченка яскраво виступає протягом усієї його творчості починаючи від 1843 р. (тобто з поезії «Три літа»). Україну поневолили не лише царські сатрапи, а й земляки українці «раби з кардою на лобі, лакеї в золотій оздобі»,— говорить поет. Серед них є й потомки «гетьмана дурного». До них Т. Г. Шевченко звертається з презирством і ганьбою:

...Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте...

(II, 88—89).

У своїх творах Т. Г. Шевченко давав правильну оцінку національно-визвольній війні українського народу 1648—1654 років. В цілому Т. Г. Шевченко глибоко шанував Б. Хмельницького і в багатьох своїх творах прославляв його діла, серед яких знаменною подією було возз'єднання України з Росією. В «Гайдамаках» Б. Хмельницький прославляється так само, як і інші герої визвольного руху—Тарас Трясило, Наливайко, Павлюк та ін. Поет називає його «праведним гетьманом».

Т. Г. Шевченко по-іншому дивився на становище українського народу під гнітом російського царизму в 40-х роках XIX ст., ніж у період

¹² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 80.

своєї ранньої творчості. Він картає російський царизм за його гнобительську політику щодо українського народу, «лютим ворогом України» називає він Катерину II. Разом з царями дістається від Т. Г. Шевченка і їхнім спільникам, ясновельможним гетьманам.

Т. Г. Шевченко після перебування на Україні, від 1843 р. до арешту, побачив, що ясновельможні гетьмани — це «раби подножки», «варшавське сміття», які діяли за одне з іншими поневолювачами українського народу.

Т. Г. Шевченко вже тоді розглядив і добре зрозумів, що українське дворянство — нащадки козацької старшини — було основною опорою царизму на Україні. Дворянська історіографія на всі лади вихваляла гетьманів — цих представників і виразників інтересів експлуаторських класів. Розвінчання ним гетьманів і українського панства було одним із засобів боротьби на історичному фронті в той час. Т. Г. Шевченко не змішував реакційної політики царизму, яку різко засуджував, з діяльністю прогресивних людей Росії, з якими йшов разом. В цьому була його сила. Всяка підтримка царизму знаходила засудження з боку прогресивних сил Росії і України. І революціонер-демократ Т. Г. Шевченко теж не міг не засуджувати українські експлуаторські класи, зокрема дворянство, нащадків старшин і гетьманів, що так само, як і їх предки, плазували перед царизмом.

Глибоке дослідження історії України XVII ст., а головне, поява революційної демократії в Росії в 50—60-х роках, яка підтримала національно-визвольні прагнення українського народу, допомогли поету стати на вірні позиції в оцінці діяльності Б. Хмельницького як виразника інтересів більшості українського народу у воз'єднанні України з Росією. Поет позитивно оцінив його діяльність і в творчості 40—50-х років прославляв Б. Хмельницького як «геніального бунтівника» і борника за воз'єднання з Росією, який

...молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.

(I, 308)

Важливе місце в творчості великого Кобзаря займає питання дружби народів. Спочатку це питання розкривалося поетом на основі поняття про історичну спорідненість слов'янських народів. У протилежність концепціям тогочасного російського монархічного панславізму і українського націоналістичного мессіанізму М. Костомарова і П. Куліша, які твердили про з'єднання всіх слов'ян з Росією під егідою самодержавства, Т. Г. Шевченко розглядав слов'янське питання як один з важливих засобів об'єднання слов'янських народів для боротьби проти царизму і панування німецьких загарбників на землях західнослов'янських народів. Свої погляди на слов'янське питання Т. Г. Шевченко вперше висловив у «Гайдамаках». Як відомо, в цій поемі він виступив непримиренним ворогом польської шляхти. Поряд з цим поет, як великий гуманіст, поставив питання:

За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,—
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднаться!

(I, 119)

В листуванні з польськими друзями, а особливо у вірші, присвяченому Броніславу Залеському «Ще як були ми козаками», Т. Г. Шевченко підкреслював історичні коріння дружби українського і польського народів.

До героїчного минулого слов'янських народів поет звертається в поемі «Єретик» або «Іван Гус»; в ній найяскравіше виявилися революційно-демократичні погляди Т. Г. Шевченка на історію боротьби слов'янських народів за своє національне визволення. Поет не тільки викриває політику національного гноблення, а й провіщає національне відродження всіх слов'янських народів, єднання і дружбу між ними:

І — о диво! Трупи встали
 І очі розкрили,
 І брат з братом обнялися
 І проговорили
 Слово тихої любові
 Навіки і віки!
 І потекли в одне море
 Слов'янські ріки.

(I, 263)

У своїх творах, листуванні, а особливо в «журналі-щоденнику» Т. Г. Шевченко не раз звертався до героїчного минулого російського народу та інших народів царської Росії, викриваючи кріпосницьку і національно-колоніальну гнобительську політику царизму¹³.

Найбільшого розвитку революційно-демократичні погляди Т. Г. Шевченка досягли в його політичній поезії періоду заслання і повернення з нього до Петербурга. Головним мотивом творчості поета в той період був заклик до боротьби за перемогу волі над неволею¹⁴. В той час поета найбільше хвилювало не минуле, а сучасне і майбутнє народу. В найближчому майбутньому він сподівався побачити, як «царя до ката поведуть». Причому цю перспективу Т. Г. Шевченко бачив неминучою і близькою, так само, як зі сходом сонця наступає день, бо уже —

...Сонце йде
 І за собою день веде.
 І вже тії хребетносили,
 Уже ворущатся царі...
 І буде правда на землі.

(II, 357)

До царя поет звертається з одвертою загрозою:

Уже встає святая зоря.
 Не громом праведним, святим
 Тебе уб'ють. Ножем тупим
 Тебе заріжуть, мов собаку,
 Уб'ють обухом

(II, 276)

Для Т. Г. Шевченка, як і для М. О. Добролюбова, поділ суспільства на класи уявлявся як поділ на працюючих і дармоїдів-гнобителів. Він також вважав, що «знищення дармоїдів і возвеличення тру-

¹³ Див. М. І. Марченко, Т. Г. Шевченко і пригнічені народності царської Росії, «Пам'яті Т. Г. Шевченка, Збірник до 125-ліття з дня народження (1814—1939)», стор. 91—106.

¹⁴ Див. В. И. Пичета, «Неволя» в творчествє Шевченка, журн. «Украинская жизнь», 1914, № 2.

да — ось постійна тенденція історії»¹⁵. Його уявлення про майбутнє людського суспільства випливало з доброї мрії революціонера-демократа, з широго бажання волі і щастя всім людям праці. Поет возвеличує і прославляє працю як джерело добробуту людей:

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.
Трудящим людям, всеблагій,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли...
...Роботящим умам,
Роботящим рукам,
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

(II, 332, 334)

Т. Г. Шевченко бажав своєму народові волі і щастя. Поет не раз висловлював своє жагуче прагнення визволити селянство від кріпацтва. У вірші «Сон» («На панщині пшеницю жала») він висловив мрію жінки-кріпачки, яка уявляє близьким той час, коли її немовля— син Іван.

...засватаний, жонатий,
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть.
А діточки обід несуть.

(II, 287)

Поет дивився на майбутнє, головним чином, як ідеолог і захисник інтересів пригніченого кріпосного селянства. Він, як і інші просвітителі 40—50-х років, в ту пору не міг бачити робітничого класу і не міг, природно, висловити свого ставлення до його історичної місії. Проте Т. Г. Шевченко бачив силу майбутнього не лише у вільному становищі селянства. Він звертав увагу, наприклад, на перетворюючу силу індустріальної техніки і провіщав їй велетенську революціонізуючу роль.

Повертаючись із заслання пароплавом, Т. Г. Шевченко у своєму «Журналі» зробив запис від 27 серпня 1857 р.: «Пароход в ночном погребальном покое мене представляется каким-то огромным, глухо ревушим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит, на всей нашей планете, ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно» (V, 80). Технічний переворот індустрії Т. Г. Шевченко ставив поруч з ідеями і наслідками французької революції 1789 р., яка знищила кріпосницький лад у Франції і поклала початок буржуазному перетворенню Європи.

Найяскравіше майбутнє людського суспільства постало в творі Т. Г. Шевченка «Радуйся, ниво неполитая». Тут поет розвинув далі свою мрію про суспільство «без холопа і без пана». В його уявленні це вільне суспільство не зупиниться на революційному перевороті в полі-

¹⁵ Н. А. Добролюбов, Сочинения, т. III, М., 1936, стор. 267.

тичному житті. Воно здійснить глибокий переворот у житті людей. оберне блага природи виключно на користь тих, хто працює, підкорить природу інтересам людей праці:

...І потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

(II, 292)

Життя майбутнього суспільства Т. Г. Шевченко уявляв як життя вільних, об'єднаних працею трудівників. На основі ряду висловлених поетом думок можна сказати, що його погляди на суспільне життя народу після збройного повалення кріпосництва і самодержавства були дуже близькими до теоретичної доктрини про соціалізм М. Г. Чернишевського. Суть соціалізму, писав М. Г. Чернишевський, полягає в тому, щоб «трудяща людина користувалася всіма плодами своєї праці, а не бачила їх такими, що потрапляють до чужих рук»¹⁶. Така сама приблизно думка пронизує всі твори Т. Г. Шевченка, в яких поет виявив свої погляди на майбутнє суспільство (наприклад, «Радуйся, ниwo неполитая»).

Твори Т. Г. Шевченка, особливо його поеми історичного змісту, проникнуті ідеєю класової і національно-визвольної боротьби. В них уперше в українській історичній думці домарксистського періоду зроблено спробу розкрити на великому матеріалі питання про роль народних мас в історії. На відміну від істориків дворянського напрямку першої половини ХІХ ст. Т. Г. Шевченко створив демократичну концепцію в українській історіографії. Цю концепцію успадкували і розвинули в історичній науці і літературі України представники наступних поколінь революційної демократії.

ТАДЕУШ БУТКЕВИЧ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ЗИГМУНТ СЕРАКОВСЬКИЙ

До проблем, що потребують ґрунтовного вивчення і досі лишаються майже зовсім не дослідженими марксистською історіографією, належить питання про ставлення Т. Г. Шевченка до польського народно-визвольного руху та його роль у формуванні польсько-українських відносин.

Т. Шевченко був не лише геніальним поетом, а й, за визначенням Герцена, видатним політичним діячем і борцем за свободу. Він ясно сформулював у багатьох рядках дружніх і сердечних поезій своє ставлення до польського народу та до його визвольної боротьби. Широ й мужньо викриваючи тих, що сіяли розбрат між двома народами, з глибокою вірою пророкуючи його кінець, проголошуючи ідею соціального й національного визволення українського народу, Шевченко не міг не мати впливу на польську прогресивну політичну думку й на її позицію в українському питанні.

Роль Тараса Шевченка у формуванні ставлення польської демократії до визвольної боротьби українського народу найлегше визначити

¹⁶ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах. т. VI, М., 1949, стор. 337.

на прикладі зв'язків із Зігмунтом Сераковським. Зігмунт Сераковський належить, безперечно, до найвизначніших постатей серед польських революційних демократів 40—60-х років XIX ст. Він пройшов сувору школу штрафної військової служби в окремому Оренбурзькому корпусі, згодом розгорнув активну політичну й конспіративну діяльність у Петербурзі і, нарешті, прославився як ватажок повстанських загонів у Литві. Його увагу привертали різні політичні й громадські проблеми, в тому числі й українська проблема.

В цій статті робиться спроба звернути увагу на значення Шевченка для розвитку поглядів Сераковського на українське питання¹⁷.

Різною була доля Шевченка і Сераковського, доки вони не зустрілись в оренбурзьких степах. По-різному склалось життя кожного з них і тоді, коли, повернувшись із заслання, вони оселились у Петербурзі. Тридцятидвохрічний Тарас Шевченко, потрапивши в 1847 р. у штрафну військову службу в окремому Оренбурзькому корпусі, мав уже за плечима літературну славу, революційну школу і великий життєвий досвід. Його світогляд був продуманим і зрілим світоглядом революційного демократа.

Зігмунт Сераковський, коли він приїхав до Петербурга, був значно молодший. Його двадцятирічний вік, шляхетське походження (хоч і з родини наполовину декласованої), обмеженість життєвого досвіду визначили й інший світогляд — більш палкий, ніж продуманий, що обминав багато істотних проблем сучасності.

Ще до того, як Шевченко і Сераковський познайомились особисто, їх зблизила спільна доля солдата-засланця. Довгі роки, проведені у штрафному корпусі, сприяли зародженню симпатії і дружби навіть між людьми, далекими один від одного не лише своїм походженням, а й своїм світоглядом. У цих умовах легше було обмінюватись думками, легше було й розуміти один одного. У цій атмосфері Оренбурзький окремий корпус міг створити нагоду для взаємопроникнення революційно-демократичних ідей.

Зрозуміло, що ці впливи були зумовлені значно істотнішими факторами, ніж навіть глибоко пережиті спільні злигодні засланців. Але саме ці злигодні були очевидним, незаперечним фактом, визнаним усіма вихідним пунктом ідейних дискусій польських, російських та українських революціонерів-демократів, яких доля звела в оренбурзьких степах.

Серед засланців Оренбурзького корпусу Шевченко відігравав визначну роль. Навіть люди, далекі від соціального радикалізму й прихильності до України та її прагнень, відчували й шанували його велич, хоч іноді й не розуміли її. Якуб Гордон згодом писав у спогадах про ці роки, що однією з «найвизначніших жертв деспотизму» був «відданий у солдати малоросійський поет і видатний художник Тарас Шевченко... Тарас став великим народним співцем. Кожний малоросіянин із запалом наспівує його пісні. Але ліра поета, слово, що вибу-

¹⁷ В цій статті використано ряд праць польських і радянських істориків, а також деякі мої власні дослідження, що стосуються Зігмунта Сераковського. Головним чином мною використані такі публікації: Celina Bobińska, Ideologia rewolucyjnych demokratów polskich w latach sześćdziesiątych XIX w., «Kwartalnik Historyczny», 1955, № 6, стор. 3—51; Д. Я. Дмитерко, Общественно-политические взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1954; Magian Jakóbiec, Źródła i drogi rozwojowe kultury ukraińskiej, «Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją, 1654—1954», Materiały, Warszawa, 1956, стор. 397—420; Stefan Kieniewicz, Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1820—1870; там же, стор. 131—157; «Украинские революционные демократы. Общественно-политические и философские взгляды», Сборник статей, М., 1954, та ін.

хає із змучених жалем грудей, було лише знаряддям іншої ідеї, великої, революційної»...¹⁸.

Проте для багатьох засланців Шевченко був чимось більшим, ніж «генієм із зв'язаними крилами, засланим, щоб гнити між солдатами в казармах Оренбурга»¹⁹. Він був живим доказом змін, які сталися в українському народі, представником українського народу і його волелюбних прагнень, провісником великого майбутнього України.

Саме таке ставлення до поета сформулював у відомому вірші «Do brata Tarasa Szewczenki» близький його приятель тих років Едвард Желіговський:

Jako słońca nikt nie schowa,
Gdy dzień wszędzie, tak nie może
Schować słowa nikt z tyranów. –
Bo i słowo jest też boże
I ma wieszczów za kapłanów.
Jak przed grotem słońca pryska
ciemnej nocy mrok i chłód,
Tak zbawienia chwila bliska,
Kiedy wieszczów rodzi lud!²⁰

Слова Желіговського свідчать про щось більше, ніж про загальні симпатії до Шевченка. В простій формі вірша Желіговський висловив непорушне переконання в справедливості боротьби «брата Тараса», віру в перемогу ідеї поета, який «pracował nie na sławę, lecz swe braci słuchał krzyku» і «...powtorzył głośnym echem zabronionych jęków dźwięki»²¹. Тим самим Желіговський проголошував важливу для польського демократа солідарність з народно-визвольним прагненням трудящих України, солідарність, що могла породити важливі наслідки.

Желіговський добре знав творчість Шевченка, а особисте з ним знайомство і дружба допомогли йому глибше її зрозуміти. Тому він не міг не усвідомлювати змісту й мети визвольного руху українського народу, видатним представником якого був «брат Тарас».

Тоді, коли Сераковський прибув на заслання, українське питання не посідало, як можна зрозуміти з скупих джерел, якогось більш-менш визначного місця в його поглядах та інтересах. Він тоді перебував ще під сильним впливом шляхетських поглядів на Україну²². Та, покидаючи Оренбург, Сераковський вже виявив надзвичайно зріле ставлення до чітко сформульованого українського питання, висловлюючи думки, які набагато випередили тодішні погляди лівого крила польської демократії. Таким чином, середовище засланців в Оренбурзькому окремому корпусі, вся його атмосфера, відбита в наведеному вище вірші «Do brata Tarasa Szewczenki», й особливо сам поет допомогли Сераковському збагнути й обміркувати українське питання в світлі підказаних Шевченком справжніх прагнень і стремлень українського народу, а не в світлі традиційних суджень шляхти.

На залежність своїх поглядів в українському питанні від Шевчен-

¹⁸ Jakób Gordon, *Soldat czyli sześć lat w Orenburgu i Uralsku*, Lipsk, 1865, стор. 101.

¹⁹ Там же.

²⁰ Тарас Шевченко, *Твори в трьох томах*, т. III, К., 1949, стор. 274. Вірш вписаний у щоденник Шевченка рукою автора 13 травня 1858 р. Він був написаний раніше і вперше опублікований з огляду на цензуру без прізвища Шевченка у книзі «Поэзия Антона Сова», Петербург, 1857 (Підкреслення в тексті мої. — Т. Б.).

²¹ Там же.

²² Benedykt Dąbowski, *Pamięci Józefa Ohryzki*, стор. 231; «Pamiętnik Jacego Gieysztor», t. I, стор. 17.

кової думки цілком чітко вказував і сам Сераковський²³. Значення впливу Шевченка на ідейний розвиток Сераковського не обмежується лише українським питанням. Вбогість джерел, які стосуються характеристики поглядів майбутнього повстанського жмудського воеводи, не дає змоги ширше поставити це питання, хоч сам факт залежності концепції слов'янської федерації в трактуванні Сераковського та деяких його історичних оцінок від поглядів Шевченка не викликає сумніву.

Перш ніж перейти до характеристики поглядів Сераковського на українське питання, слід сказати кілька слів про особисті його взаємини з Шевченком. Коли саме почалося їхнє знайомство, ще й досі не встановлено з цілковитою певністю. Військову службу вони проходили в різних батальйонах, які були розташовані в різних місцевостях Оренбурзької губернії. У червні 1851 р. вони ще особисто не були знайомі, хоч і хотіли познайомитися²⁴. Сераковський за короткий час став відомий не тільки в середовищі Ново-Петровська, де спершу відбував службу, а й серед поляків усього корпусу. Популярність Сераковського, який був «душею гуртка, що з ним мусив жити», «вузлом, що зв'язував усіх, та джерелом повнішого і, в усякому разі, діяльнішого життя», як характеризує його приятель, привернула до нього увагу Шевченка. Ще до особистого знайомства Шевченко пересилав йому через Броніслава Залеського дружні вітання²⁵.

Перша згадка про Сераковського в листах Шевченка припадає на жовтень 1854 р. З неї видно, що вони вже листувалися, і навіть дуже жваво. Особисте знайомство їх відбулося, мабуть, не пізніше 1852 р. З листування Шевченка із Сераковським збереглися мізерні крихти. Кілька згадок про Сераковського містять листи Шевченка до Броніслава Залеського. Всі вони свідчать про глибоку дружбу між Шевченком і Сераковським і доводять передусім, що своїм змістом дружба ця стала нагодою для обміну думок, що її обидва використали якнайповніше, а для Сераковського вона була ідейною школою великого значення.

Шевченко не тільки дякував за надану йому Сераковським допомогу — надіславні олівці чи книжки, не тільки радів з подарованої йому фотографії «добраго, коханого Зігмунта»; його зворушував написаний українською мовою лист «натхненного Зігмунта», він чекав особистої з ним зустрічі, *просив його відгуків* про нового засланця, *знайомив* Сераковського з *рукописами своїх творів*, був для нього, нарешті, «батьком», якому той довіряв свої плани й думки»²⁶.

Листування Сераковського з Шевченком, хоч воно відоме лише в невеличкій своїй частині, дозволяє судити про їхні взаємні ідейні зв'язки, взаєморозуміння і довіря. Свої погляди на українське питання Сераковський висловив у листі до Шевченка, написаному перед від'їздом з Оренбурга. Розповідаючи, як він реагував на звістку, що полк, куди його після звільнення було направлено, стояти взимку

²³ Єдиний лист Сераковського до Шевченка, зміст якого нам відомий, хоч і у вигляді, що викликає деякі застереження щодо його точної відповідності оригіналові, якого ми не знаємо. Див.: Fr. Rawita-Gawroński, *Monografie z powstania styczniowego*, Warszawa, 1928, стор. 43; Br. Zaleski, *Zygmunt Sierakowski*, передрук у книзі: B. Dubowski, «Pamięci Zygmunta Sierakowskiego», Lwów, 1906, стор. 48.

²⁴ Лист Бр. Залеського до Сераковського від 10 червня 1851 р., Ягеллонська бібліотека у Кракові, рукопис № 4837.

²⁵ Лист Бр. Залеського до А. Венгжиновського від 8 червня 1851 р.; лист Бр. Залеського до З. Сераковського від 10 червня 1851 р., Ягеллонська бібліотека у Кракові, рукопис № 4837.

²⁶ Листи Шевченка до Бр. Залеського за роки 1854—1856, а також лист Шевченка до Сераковського; Тарас Шевченко, *Твори*, т. XI, *Листи*, Варшава, 1935, стор. 105.

над Дніпром, «на руїнах Січі», Сераковський згадує про написані з цього приводу «послання». Тепер не має великого значення питання, що слід розуміти під цим «посланням» — прокламацію чи скорше якийсь вірш. Істотною для нас є наведена в листі провідна думка цього «послання» (саме «послання» нам невідоме). «Стиль його слабкий, — пише Сераковський, — але ідея велика. Ідея не моя, почуття мої. *Це ідея про необхідність єднання братів з обох берегів Дніпра*»²⁷.

Щоб зрозуміти суть цього вислову, треба взяти до уваги кілька фактів. По-перше, той факт, що до написання «послання» Сераковського штовхнули спогоди про руїни Січі, тобто волелюбні козацькі традиції. По-друге, що думка ця походила від Шевченка. Отож, Шевченкові погляди допоможуть нам зрозуміти й вислів Сераковського. До глибшого аналізу його змісту штовхає, нарешті, й те, що лист Сераковського, дуже інтимний, рясніє скороченнями думки і багатозначними метафорами, що їх розуміли, якщо й не однаково, то, без сумніву, дуже близько як автор, так і його адресат. Інакше кажучи, це скупе джерело дає ключ до розшифрування позиції Сераковського щодо української проблеми.

Вислів Сераковського можна розуміти подвійно: говорячи про єднання братів з обох берегів Дніпра, він міг мати на увазі лише необхідність припинити давні чвари між поляками й українцями, а міг також і вимагати возз'єднання обох частин України в одну окрему державу.

Розглянемо обидві можливості. Ідея братерства з Польщею проходила через усю діяльність і творчість Шевченка. Тавруючи соціально й національне гноблення, синонімом якого був для українця поряд з царем передусім поляк-поміщик і поляк-урядовець, Шевченко завжди бачив, крім цих представників сили, ворожої до України, братній їй польський народ. У передмові до «Гайдамаків» він писав: «Весело послухать його (кобзаря), як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками, — весело... а все-таки скажеш: Слава богу, що минуло, — а надто, як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля»²⁸.

Думку про возз'єднання братів, між якими лягла незгода, Шевченко розвивав і пропагував не тільки у своїй поезії, а також і в Кирило-Мефодіївському товаристві. Пізніше, вже з Орської фортеці, він звернувся до поляків, ще раз повторюючи:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось.
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай...
Отак-то, ляше, друже-брате.
Неситі ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай²⁹.

²⁷ Лист Сераковського до Шевченка.

²⁸ Тарас Шевченко, Твори в трьох томах, т. I, К., 1949, стор. 136.

²⁹ Там же, стор. 364.

Таким чином, з творчістю та революційною діяльністю Шевченка завжди поєднувалась ідея братерства з польським народом. На землях Правобережної України не було польського народу. Для Шевченка це був факт очевидний. Знав це й Сераковський. Адже Шевченкова Україна — це не лише Лівобережна Україна. Отже, звідси висновок, що ідея про необхідність єднання братів з обох берегів Дніпра за своїм задумом мала закликати до примирення українців з польською шляхтою. Цей висновок неминуче мав привести до твердження, що ідея така була б ворожа і задумам і поглядам Шевченка. Такої ідеї Сераковський не міг би приписати Шевченкові. Адже він сам непогано орієнтувався в національних відносинах на Україні. Про це свідчить хоч би один з його листів, писаних із заслання³⁰. Аргументація його меморіалу «Польське питання» теж якоюсь мірою доводить, що його знання відносин у так званому західному краї базувалось на власних спостереженнях ще за років перебування на Україні. Висновки з цих спостережень, збагачених думкою Шевченка, неодмінно мали привести його до розуміння самотності і цілісності українського народу на обох берегах Дніпра.

Отже, розуміти вислів Сераковського можна лише так, що в згаданому «посланні» він став на позиції визнання чужої шляхетським традиціям єдності українських земель на обох берегах Дніпра, відкидаючи тим самим недоторканність кордонів 1772 р. Ідея єдності українських земель глибоко проймала всю творчість Шевченка, і Сераковський тим більше міг охарактеризувати її як «не свою», бо вона була чимось новим на польському ґрунті.

Наведений нами лист Сераковського, безсумнівно, підтверджує той факт, що в одному з основних політичних питань, які стояли на той час перед польською демократією, — українському питанні — він став в основному на позиції українського народу. Це твердження ставить у свою чергу, перед дослідниками даліше запитання.

Насамперед, в якій мірі Сераковський усвідомлював собі революційний, антишляхетський характер цієї позиції; в якій мірі помічав і розумів глибокі суспільні наслідки, що випливали з такого трактування українського питання. Недостатність джерел не дає змоги знайти на це певну відповідь. Те, що Сераковський бачив тісний зв'язок між боротьбою за національне визволення та боротьбою за визволення соціальне, не викликає найменшого сумніву. Це впливає як і з підкресленого вже вище факту, що думка про воз'єднання братів з обох берегів Дніпра поєднувалась у нього з руїнами Січі, з вільною козаччиною, так і з інформацій щодо проблематики, дискутованої в колі оренбурзьких засланців. Соціальні питання, передусім селянське питання, були головною темою полеміки й дискусій³¹. Для польської демократії це був, зрештою, вже очевидний факт. Однак ті шляхи та засоби, які Сераковський вважав дійовими для розв'язання соціальних проблем, змушують нас припускати, що єдиного на той час шляху, який вів би до розв'язання національних та соціальних питань, — шляху аграрної революції, — він або зовсім не бачив, або не вважав єдиним і аж ніяк не відмовлявся від шукання інших шляхів. Про це свідчать також ілюзії, які він плекав щодо Олександра II, та його пізніше ставлення до підготовки селянської реформи³².

³⁰ Листи Бр. Залеського до А. Венгжиновського. Ягеллонська бібліотека у Кракові, рукопис № 4837.

³¹ Koszczyc, Zygmunt Sierakowski, Lwów, 1881, стор. 29; Jasięczyk (Adolf Jabłoński), *Dziesięć lat niewoli moskiewskiej*, стор. 151.

³² Листи Бр. Залеського до А. Венгжиновського (Ягеллонська бібліотека у Кракові, рукопис № 4837) дають досить багато матеріалу, що підтверджує таку позицію Сераковського.

Викликає роздум той факт, чому Сераковський завагався, перше ніж зробити остаточні висновки вже не тільки з соціального та національного становища, що існувало в царській Росії, а й з ідеології Шевченка. Зрозуміти її він мусив непогано, якщо великого співця, котрий віщує кінець неволі й визиску, згубу монархів і «неситих ксьондзів та магнатів», порівнює із «співачом Апокаліпсису»³³.

Непослідовність Сераковського не може применшити його цінного доробку. Смілива постановка українського питання, яка об'єктивно неминуче вела до послідовно революційних рішень,— сильна сторона поглядів майбутнього видатного представника партії «червоних». Відступ від принципу відновлення на українських землях кордонів 1772 р. мусив, крім того, привести до аналогічного розв'язання у питаннях Литви та Білорусії.

З оренбурзького періоду Сераковський виніс також розуміння ризниці в кінцевій меті народно-визвольної боротьби на польському та українському ґрунті. Якщо поляки прагнули до цілковитого відриву від Росії, то українці, борючись за вільну Україну, зовсім не прагнули поривати зв'язки з вільною Росією. Шевченко був поборником цих тенденцій українського народу³⁴. Природне тяжіння України до Росії та тривалість її союзу з Росією були для Сераковського незаперечним фактом, з якого він зробив важливі висновки³⁵.

При аналізі меморіалу «Польське питання» мимоволі бачиш аналогії в поглядах Шевченка та Сераковського. Перш за все, це стосується федеративної ідеї, принципи якої, трактовані як метод розв'язання національних проблем Російської імперії, розгорнув Сераковський у своєму меморіалі. На безсумнівний зв'язок його концепції федерації слов'янських народів царської Росії («вільні з вільними, рівні з рівними») з шевченківською ідеєю слов'янської федерації вказує й те, що він ставить поряд з Україною також і Білорусію як рівноправного члена федерації. Цей момент заслуговує на докладніше вивчення і може дати додаткові дані, які допоможуть повніше оцінити роль шевченківської думки для формування політичних і суспільних концепцій Зигмунта Сераковського.

Черговим питанням, яке потребує вивчення, є питання про те, наскільки погляди Сераковського на українську проблему відбилися на розвитку прогресивної політичної думки в таборі польської демократії. Відомо, що після повернення до Петербурга Сераковський розгорнув активну політичну діяльність. І в середовищі поляків, які проживали в столиці, і в гуртку революційних російських демократів, об'єднаних навколо Чернишевського, Сераковського знали й цінували. Особливо велику роль відіграв він у революційному гуртку офіцерів-поляків, засновником якого був сам. Серед інших справ, які хвилювали його в петербурзький період, було також і українське питання. Доказом цього є не лише постійні зв'язки Сераковського з видатними представниками українського суспільства, а насамперед підтримувана і в Петербурзі його дружба з Шевченком³⁶. Саме під впливом Сераковського та Шевченка Чернишевський виступив на сторінках «Современника» у справі польсько-українських суперечок. Про позицію Сераковського в українському питанні свідчить також меморіал «Польське питання»,

³³ Лист Сераковського до Шевченка.

³⁴ Я. Д. Дмитерко, *Общественно-политические взгляды Т. Г. Шевченко*, М., 1954, стор. 106.

³⁵ «Kwestia polska», pulk. Struś (Stella-Sawicki) *Ludzie i wypadki z 1801—1865 г.*, т. I, 1894, стор. 147.

³⁶ Тарас Шевченко, *Журнал*, стор. 211; Костомаров, *Автобиография*, журн. «Русская мысль», 1885, № 6, стор. 33.

написаний у 1862 р., в якому ставилась вимога визнання за Україною повних прав на національну самостійність та об'єднання її з рештою слов'янських народів імперії у федерацію³⁷.

До найближчих політичних однодумців Сераковського у ті роки належав Ярослав Домбровський. І тому не випадково саме він, коли галицькі події з новою гостротою поставили перед польським суспільством українське питання, у своєму виступі в 1867 р. сформулював позицію революційної польської демократії³⁸. Не можна сумніватися, що висловлений тоді погляд про право України на вільний розвиток та на об'єднання її земель у загальних рисах походить ще з пєтербурзького гуртка офіцерів і що сформувався він під впливом шевченківської думки, прищепленої на польському ґрунті Зигмунтом Сераковським.

Все це свідчить про те, як поступово набували реальної форми палкі слова, які, виступаючи від імені поляків, виголосив над труною Шевченка Хорошевський: «Нехай смерть Твоя, шановний Тарасе, і цей урочистий та сумний обряд Твого похорону буде початком нового життя. Нехай на Твоїй могилі хоча б трохи спочине ненависть, і нехай цей малий початок породжує в майбутньому дедалі більше порозуміння між нами, братерство й забуття минулих кривд, як мале зернятко, вкинуте в землю, породжує багатий урожай. Це був би найкращий вінок на Твою честь і найвеличніший Тобі пам'ятник»³⁹.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

РОТА ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В БОЯХ ПРОТИ ФАШИЗМУ В ІСПАНІЇ

(1937—1938 рр.)

В особі Тараса Григоровича Шевченка поєдналися геніальний поет, великий художник і послідовний борець проти царизму та кріпосництва, за соціальне і національне визволення українського народу. Шевченко належав до числа тих діячів, які яскраво відбивали інтереси, прагнення і героїзм народних мас. Поет-революціонер мав усі підстави сказати: «Історія мого життя є складовою частиною історії моєї батьківщини».

Значення творчості Т. Г. Шевченка далеко виходить за національні рамки. Його життя було яскравим прикладом співдружності та єднання з російськими і польськими революціонерами-демократами. У своїй творчості Шевченко проявив глибоке розуміння життя і стремління інших народів. Йому як представникові трудящих мас була чужа національна ворожнеча. Він твердо стояв за братання народів, за їх спільну боротьбу проти всього віджилого й реакційного, проти гнобителів і узурпаторів. У єднанні народів Шевченко бачив їх світле майбутнє.

Сто років минає з дня смерті Т. Г. Шевченка, та його велич не тільки не померкла, а стала ще більш яскравою. Його популярність зростала з кожним новим періодом визвольної боротьби народних мас.

³⁷ Stefan Kieniewicz, назв. праця, стор. 148.

³⁸ List do obywatela Bednarczyka, «Niepodległość», 1867, N 47.

³⁹ «Воспоминания о Шевченко; его смерть и погребение», журн. «Основа», 1861, березень, стор. 9.

Ставши господарями своєї долі, трудящі Радянської країни гляді боко шанують тих, хто боровся за їх світле майбутнє, з любов'ю називають серед багатьох імен народних борців ім'я Тараса Григоровича Шевченка.

Українські буржуазні націоналісти, фальсифікуючи творчість і діяльність Т. Г. Шевченка, завжди намагались використати ім'я любимого народом поета революціонера-демократа у своїх ворожих цілях. Вони робили і зараз роблять за кордоном все, щоб перетворити Шевченка в нешкідливу ікону, вихолощуючи зміст його революційної творчості. В оцінці творчості Шевченка радянські люди, вся прогресивна громадськість виходять з того, що, як говорив В. І. Ленін, «пролетаріатові потрібна *правда* і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»⁴⁰. Т. Г. Шевченко і після смерті завжди з своїм народом: і в тяжкі дні боротьби з ворогами, і в дні величних суспільних перетворень на шляху до комунізму. Його ім'я з пошаною називає українець і росіянин, болгарин і поляк, чех і словак, угорець і іспанець.

...Тисячі кілометрів відділяють Україну від Іспанії. Та, коли в липні 1936 р., користуючись прямою підтримкою фашистських урядів Німеччини та Італії, генерал Франко підняв контрреволюційний заколот проти Народного фронту, проти законно обраного демократичним шляхом республіканського уряду, український народ, як і всі народи Радянського Союзу, виступив на допомогу іспанському народу. Тоді всім було ясно, що Іспанія стала ареною міжнародної боротьби між фашизмом і антифашизмом, між силами середньовічного варварства й прогресом, силами війни і силами миру. У тяжку для іспанського народу годину, коли над ним нависла загроза фашистського поневолення, все прогресивне людство відверто заявило, що справа іспанського народу є справою трудящих усього світу. В ті дні всі антифашисти, захисники миру з неослабною увагою і глибоким занепокоєнням стежили за героїчною боротьбою іспанського народу проти фашистських заколотників, підтримуваних міжнародною реакцією. Трудящі Радянського Союзу подавали іспанському народові велику політично-дипломатичну, моральну і матеріальну допомогу. Український народ разом з усіма радянськими народами вписав в історію ще одну славу сторінку інтернаціональної солідарності⁴¹.

Рух солідарності з іспанським народом, що охопив також трудящих майже всіх капіталістичних країн і, зокрема, західноукраїнських земель, які перебували тоді в складі буржуазної Польщі, посилювався і знайшов свій прояв у безпосередній участі добровольців спочатку в Народній міліції, а пізніше і в рядах новоствореної іспанської республіканської армії. Десятки тисяч добровольців з 53 країн пліч-о-пліч з іспанськими республіканцями героїчно боролися проти фашизму. В жовтні — листопаді 1936 р. створюються перші дві інтернаціональні бригади, згодом — ще кілька. Перебуваючи у складі республіканської армії, інтернаціональні бригади аж до кінця 1938 р. мужньо боролися на фронтах Іспанії проти фашизму.

Оцінюючи героїчний подвиг бійців-інтернаціоналістів, секретар ЦК Компартії Франції Жак Дюкло писав, що «в той період в Іспанії питання стояло так: або гітлерівські та італійські фашисти стануть хазяїнами в Іспанії, або вони зазнають поразки... Робітничий клас в

⁴⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 280.

⁴¹ На жаль, солідарність радянського народу з іспанським у боротьбі проти фашизму ще дуже мало висвітлена в історичній літературі.

усьому світі, навчений досвідом подій у Німеччині, виступив проти фашизму, і цим самим пояснюється, чому трудящі різних країн приходили боротись проти фашизму в Іспанії... Добровольці інтернаціональних бригад, які приїхали в Іспанію боротися, тим самим довели, що у них було значно більше політичної прозорливості, ніж у правителів, які, ховаючись за оманливу формулою «невтручання», в дійсності виступали в ролі приспівників фашистів»⁴².

З перших днів громадянської війни в Іспанії українці разом з трудящими інших національностей брали активну участь у боротьбі проти фашизму. Перші українці разом з французькими, бельгійськими і польськими антифашистами прибули до Іспанії з Франції, Бельгії. Це—здебільшого шахтарі і металурги, які потрапили на чужину з західноукраїнських земель в пошуках роботи або через фашистський терор. Влітку 1936 р. українці пліч-о-пліч з іспанцями вели бої проти фашистських заколотників в Іруні, Толедо⁴³. З осені 1936 р. до Іспанії, незважаючи на переслідування властей, дедалі в більшій кількості прибували робітники, селяни, представники прогресивної інтелігенції безпосередньо із західноукраїнських земель, а також численні представники української трудової еміграції з Канади, США, Аргентини, Куби та інших американських країн⁴⁴. Їхали молоді і літні люди, комуністи і комсомольці, що пройшли велику школу революційної боротьби, безпартійні або члени прогресивних організацій. Вони добирались до Іспанії на гроші, зібрані трудящими, на свої власні невеликі збереження, а то й без усяких коштів і документів, поодинокі і невеликими групами переходили через кордони під загрозою бути переданими до рук фашистських властей⁴⁵. Іспанські трудящі з великим ентузіазмом зустрічали добровольців-інтернаціоналістів, як своїх справжніх друзів.

Українці — бійці, командири, політпрацівники в інтернаціональних бригадах, особливо з батальйонів, що носили ім'я Домбровського, Дмитрова, Готвальда, Чапаєва, Мікензі-Папіно, Ліпкольна та інших⁴⁶, восени 1936 р. брали активну участь в обороні Мадрида, в наступальних боях республіканської армії на Гвадалахарі та інших фронтах.

У кінці червня 1937 р. командуванням іспанської республіканської армії, при активній участі Генерального комісаріату інтернаціональних бригад, польський батальйон ім. Домбровського був переформований у бригаду⁴⁷. Новій бригаді було присвоєно ім'я Ярослава Домбровського — відомого польського революціонера, активного учасника Паризької Комуні, — а пізніше вона називалась ще XIII інтернаціональною. Тоді ж з шостої роти батальйону ім. Домбровського створюється новий батальйон, названий іменем національного героя іспанського народу Палафокса, який прославився під час оборони м. Сарагоси від наполеонівських військ у 1807—1808 рр. Першій роті (компанії) цього батальйону було присвоєно ім'я Тараса Шевченка. Крім того, до батальйону ім. Палафокса входили роти імені А. Міцкевича, Л. Варинського та іспанська⁴⁸. Рота ім. Тараса Шевченка складалася переважно

⁴² Жак Дюкло, Рабочий класс и пролетарский интернационализм, Сборник материалов «Под знаменем пролетарского интернационализма», М., 1957, стор. 160.

⁴³ Див. газ. «Dąbrowszczak» (орган батальйону, а після — бригади ім. Домбровського) від 24 жовтня 1937 р.

⁴⁴ Про добровольців з Канади див. П. Кравчук, На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців, Торонто, Канада, 1958, стор. 259—270.

⁴⁵ Див. збірник «Ochotnicy wolności, Księga wspomnień dąbrowszczaków, Zebrała, opracowała i opatrzyła słowem wiążącym Sofia Szleyen. Warszawa, 1957, стор. 26—34.

⁴⁶ Газ. «Dąbrowszczak» від 24 жовтня 1937 р.

⁴⁷ Газ. «Dąbrowszczak» від 30 червня 1937 р.

⁴⁸ Газ. «Dąbrowszczak» від 19 липня 1937 р.

з українців, але в її складі були також білоруси, поляки, іспанці. В той же час українці були в інших підрозділах бригади ім. Домбровського. Отже, бригада, батальйони, роти були втіленням інтернаціональної єдності трудящих.

Командиром батальйону ім. Палафокса було призначено Яна Ткачова — селянина, який спочатку служив в австрійській, а потім в польській арміях і мав чин поручика. З 1924 р. він був одним з керівників селянської організації «Самопомочи хлопской» на Жешувщині. Фашистські власті неодноразово кидали його до в'язниці. В Іспанії Ян Ткачов командував ротою в батальйоні ім. Домбровського, і бійці говорили про нього як про найкращого товариша і радника.

Комісаром батальйону було призначено Станіслава Томашевича — сина білоруського робітника. Водночас Томашевич командував ротою ім. Тараса Шевченка. З ранніх років Томашевич працював на підприємствах панської Польщі. В глибокому підпіллі він вступив до комсомолу, а потім до Комуністичної партії Західної Білорусії, брав активну участь у революційному русі ⁴⁹.

Сформування батальйону ім. Палафокса, а в його складі роти ім. Тараса Шевченка відзначили урочисто. Це було недалеко від Мадрида, в прекрасній мальовничій місцевості. Всі підрозділи вишикувалися, пролунала команда «Струнко!». Комісар батальйону розповів про бійців-інтернаціоналістів, які пройшли славний бойовий шлях на фронтах Іспанії, а потім повідомив, що батальйону присвоєно ім'я Палафокса, першій роті — ім'я Тараса Шевченка, кулеметній — ім'я Л. Варинського. З радістю зустріли бійці, офіцери, політпрацівники це повідомлення. Потім виголосувались здравичі на честь нового батальйону. На закінчення торжества усі бійці проспівали гімн домбровців — бойову пісню батальйону, потім іспанці заспівали своїх прекрасних пісень, українці — українських народних та революційних пісень, зокрема улюблену всіма пісню «Подивіться ви, буржуї» ⁵⁰.

Так почалася історія роти ім. Тараса Шевченка, що стала одним з підрозділів іспанської республіканської армії і пройшла славний бойовий шлях у боях проти фашизму на фронтах Іспанії. Глибока пошана і любов до поета революціонера-демократа, співця народного Тараса Шевченка серед домбровців була закономірною: аджеж бригада складалася з представників різних народів — кращих їх синів, які виховувались у дусі інтернаціоналізму і поваги до національних традицій усіх націй, в тому числі української. Інтернаціоналісти знали Шевченка як геніального поета і невтомного борця за інтереси трудового народу.

У привітанні батальйону ім. Палафокса газета «Домбровщак» писала, що добровольцями батальйону є об'єднані спільною ідеєю боротьби проти фашизму робітники і селяни — поляки, українці і білоруси, які, незважаючи на перепони і небезпеку, прибули в Іспанію, щоб подати руку допомоги іспанському народові ⁵¹. Газета «Venceremos» («Переможемо»), що виходила в бригаді іспанською мовою, в одній з передових статей, вітаючи створення батальйону ім. Палафокса, відзначала, що тут зміцнюється дружба між іспанцями і бійцями-інтернаціоналістами, які прибули з різних країн ⁵².

У зв'язку із створенням роти ім. Тараса Шевченка бригадна газета «Домбровщак» писала: «Вітаємо українську роту імені Тараса Шев-

⁴⁹ Газ. «Dąbrowszczak» від 10 липня 1937 р.; газ. «Venceremos» (орган бригади ім. Домбровського на іспанській мові) від 30 червня 1937 р.

⁵⁰ Газ. «Dąbrowszczak» від 19 липня 1937 р.

⁵¹ Газ. «Dąbrowszczak» від 10 липня 1937 р.

⁵² Газ. «Venceremos» від 30 червня 1937 р.

ченка, натхненного поета, який закликав український народ до боротьби проти царизму, польських панів і проти зрадників українського народу». Далі в газеті була вміщена коротка стаття про Шевченка, в якій говорилося, що в своїх творах Шевченко показує тяжке життя кріпосного селянства, оспівує вільне козацьке життя, засуджує царизм, польську шляхту і українську знать, називаючи її «варшавським сміттям». У статті наводились знамениті слова із «Заповіту»: «Поховайте га вставайте...» Закінчувалася стаття словами про те, що коли українські націоналісти намагаються перетворити Т. Шевченка в ікону, а польські фашисти забороняють видання творів поета, то «перша компанія мені Тараса Шевченка з честю виконає його «Заповіт» у боротьбі за свободу і культуру»⁵³.

Ця невелика стаття про Т. Шевченка належала перу комуніста, борця за визволення трудящих Західної України від соціального і національного гніту Юрія Великановича. В іншій статті Ю. Великанович писав, що «українці, пов'язуючи сучасне з героїчною боротьбою минулої доби, створили компанію імені Тараса Шевченка. Незламний і безкомпромісний революціонер стає прапором для солдатів Народної спанської армії. В'язень царських казематів, засланець диких степів, переслідуваний і зненавиджений властями поет піднімається на широких полях Іспанії. Кров українських бійців, пролита спільно з польськими братами, є свідченням того, що український народ не має нічого спільного з націоналістичними бандами Коновальців і Мудрих, які підтримують гітлерівського лакея генерала Франко. Це є свідченням того, що український народ — на боці Народної Іспанії, що українські трудящі зможуть покінчити з фашизмом і на Західній Україні»⁵⁴.

В статті «Шевченко і «варшавське сміття» Ю. Великанович писав, що «українці — бійці інтернаціональних бригад — засуджують політику, яку проводять на Західній Україні націоналісти різних мастей, домовляючись з польським фашистським урядом про придушення боротьби рудящих і про похід проти Радянського Союзу. Шевченко не знав сучасних націоналістів, але він знав історію України і назвав запроданів, українських прислужників польських панів «варшавським сміттям». Юрючись проти царизму і кріпосництва, Шевченко закликав порвати айдани. І в час, коли польські та українські експлуаторські класи се роблять, щоб задушити революційний рух трудящих, у бригаді м. Домбровського створено роту ім. Тараса Шевченка, що є втіленням ружби і солідарності братніх народів. В Іспанії разом з польськими ратами українські бійці б'ються під лозунгом «За вашу і нашу свободу!» Стаття закінчувалась словами: «Український народ — народ Тараса Шевченка, народ, який ненавидить «варшавське сміття» — українських уржуазних націоналістів»⁵⁵.

Через кілька днів після створення бригада ім. Домбровського, а в її складі і рота ім. Тараса Шевченка вирушили на фронт. Перше бойове хрещення рота одержала в запеклих боях, що їх вела в липні 1937 р. спанська республіканська армія на захід від Мадріда, під Брунете. Інтернаціональні бригади, зокрема бригада ім. Домбровського, входили до складу п'ятого корпусу, яким командував іспанець-комуніст Адаесто. Наступом на цій ділянці фронту республіканські війська ставили мету: зламати фашистське кільце навколо Мадріда, змусити відступити гітлерівські та італійські війська, які тоді вели наступ на Більбао — великий промисловий центр на півночі Іспанії.

⁵³ Газ. «Dąbrowszczak» від 10 липня 1937 р.

⁵⁴ Газ. «Dąbrowszczak» від 24 жовтня 1937 р.

⁵⁵ Газ. «Dąbrowszczak» від 11 вересня 1937 р.

Бригада ім. Домбровського наступала на сильно укріплені позиції противника в районі Вілья-Франко-дель Кастільо і Романільос. Тут точилися жорстокі бої. Ворог не один раз переходив у контратаки. Газета «Venceremos» про ці бої і участь у них батальйону ім. Палафокса пізніше писала: «Хлопці відчули, що означає бути під вогнем кількох скорострільних батарей і під постійним бомбардуванням юнкерсів і капроні. Землю затягнуло пилом і димом, за якими сунули колони наступаючих фашистів. До пізньої ночі з шансів палафоксяни вели ураганний вогонь. Стволи кулеметів ставали червоними. Фашистів змусили відступити»⁵⁶. 17 липня батальйон ім. Палафокса відбив навальну атаку фашистської марокканської кінноти з великими втратами для ворога. В боях з ворогом, писав Ст. Томашевич, рота ім. Тараса Шевченка разом з іншими підрозділами проявила свою боєздатність⁵⁷. Республіканські війська взяли Брунете. В ході цих боїв інтернаціональні бригади зазнали значних втрат⁵⁸. Тільки батальйон ім. Палафокса втратив більше половини особового складу вбитими і пораненими, десятки українців полягли смертю хоробрих.

В дні, коли точилися запеклі бої за Брунете, в Мадриді відбувався антифашистський конгрес письменників. У ньому брали участь радянські письменники О. Толстой, І. Еренбург, М. Кольцов, В. Ставський, О. Фадеев, В. Вишневський. Конгрес вітали фронтова делегація, яка повідомила про взяття Брунета⁵⁹, та делегація від усіх підрозділів бригади ім. Домбровського⁶⁰. Після закінчення конгресу батальйон ім. Палафокса і роту ім. Тараса Шевченка відвідали І. Еренбург, А. Зегерс та інші письменники-антифашисти⁶¹.

Після боїв під Брунете настав короткий відпочинок. Бригада ім. Домбровського, зокрема рота ім. Тараса Шевченка, поповнилась новими добровольцями-інтернаціоналістами, які прибули до Іспанії, і вирушила на фронт. На цей раз інтернаціональні бригади ім. Домбровського та ім. Гарібальді брали участь у боях на Арагонському фронті під Сарагосою, де противник сильно укріпився ще з літа 1936 р.

Організований командуванням республіканської армії наступ на Арагонському фронті мав на меті послабити натиск фашистських військ на Астурію, де республіканці, відрізани від інших військ Іспанії, вели тяжкі оборонні бої. Саме в серпні війська генерала Франко разом з гітлерівцями та італійськими чорнорубашечниками почали наступ на м. Овієдо. Перед батальйоном ім. Палафокса було поставлене завдання в ніч з 25 на 26 серпня непомітно перейти лінію оборони противника, заглибитися в його тил і, координуючи свої дії з іншими республіканськими частинами, вдарити по фашистах. Рота ім. Тараса Шевченка поруч з роту ім. Адама Міцкевича пройшла лінію оборони противника. Батальйон ім. Палафокса заглибився в тил ворога на 10 км. Рязком, незважаючи на шалений вогонь з укріплень противника, бійці-інтернаціоналісти захопили одну з укріплених точок ворога і з боями просувалися в напрямку Сарагоси. Противник відкрив вогонь з усіх видів зброї. Підрозділи інтернаціоналістів, які наступали вдень, зазнавали безперервних бомбардувань та обстрілу. Ворог кидав усе нові й нові сили, щоб оточити і знищити інтернаціоналістів. Було перервано зв'я-

⁵⁶ Газ. «Venceremos» від 25 травня 1938 р.

⁵⁷ Газ. «Ochotnik wolności» (орган бригади ім. Домбровського з 1938 р.) від 15 лютого 1938 р.

⁵⁸ Про бої під Брунете див. Лунджи Лонго (Галло), Інтернаціональні бригади в Іспанії, М., 1960, стор. 354—376.

⁵⁹ Про конгрес див. М. Кольцов, Іспанський дневник, М., 1957, стор. 542—556.

⁶⁰ Газ. «Dąbrowszczak» від 10 липня 1937 р.

⁶¹ Газ. «Dąbrowszczak» від 11 вересня 1937 р.

зок з командним пунктом бригади. Опинившись у пустинній, випаленій сонцем місцевості, не маючи боеприпасів, командування батальйонів прийняло рішення відступити. З тяжкими боями батальйони розрізненими групами пробивалися до своїх. Багато бійців-інтернаціоналістів тоді загинуло або потрапило до фашистського полону. Бойовими діями, безприкладним героїзмом батальйони ім. Палафокса та ім. Домбровського відтягли на себе значні сили ворога і цим самим сприяли успіхам республіканських військ на інших ділянках Арагонського фронту. В цих боях проявили мужність і героїзм Василь Лозовий, Назар Дем'янчук, Станіслав Томашевич, Йосип Коновалюк, Валентин Павлусевич, Йосип Петраш та багато-багато інших. Їх імена були занесені на червону дошку. За бойові заслуги наказом командування бригади відзначено роту ім. Тараса Шевченка. Заслуги бригади ім. Домбровського в боях під Сарагосою відзначено в наказі дивізії та Генеральним комісаріатом інтернаціональних бригад⁶². Після тяжких боїв під Сарагосою бригада ім. Домбровського була відведена з передової лінії на відпочинок, а після, поповнивши свій особовий склад, знову вирушила на фронт.

Двадцять роковини Жовтневої революції бригада ім. Домбровського зустріла на фронті. В газеті «Домбровщак» тоді публікувалися матеріали, в яких розповідалось про успіхи радянського народу. В статті Ю. Великановича «Українці в інтернаціональних бригадах» відзначалось, що «в братньому союзі з російським народом український народ на Радянській Україні вже двадцять років тому визволився від царського уряду поміщиків і капіталістів. У братньому союзі з польським народом борються українські трудящі маси по другий бік Збруча, де править і пригнічує народ санашійна кліка. Продовжується ця спільна боротьба польських і українських трудящих проти фашизму в інтернаціональних бригадах на фронтах Іспанії»⁶³.

7—8 листопада — роковини Жовтневої революції — батальйон ім. Палафокса відзначав у прифронтовому містечку. Свято Великого Жовтня співпало з річницею утворення інтернаціональних бригад. Відбувся військовий парад і мітинг бійців батальйону та населення містечка. Дітям від імені бійців роздавали подарунки. Увечері відбулись урочисті збори. Бійці — поляки, українці — згадували про революційні бої у Варшаві, Львові та інших містах і селах. Виступали іспанці. Батальйону ім. Палафокса Барселонською організацією Об'єднаної соціалістичної партії Каталонії було вручено прапор. Після урочистої частини співали російських, українських, польських та іспанських пісень⁶⁴.

Короткі відпочинки між боями бійці-інтернаціоналісти використовували для підвищення політичного і культурного рівня. У роті ім. Тараса Шевченка з особливим інтересом слухали лекції про події в Іспанії, Польщі і на західноукраїнських землях⁶⁵. Бійці-шевченківці часто допомагали іспанським селянам у збиранні врожаю⁶⁶, разом з бійцями всієї бригади шевченківці збирали кошти, щоб купити трактор в подарунок іспанським селянам⁶⁷, ремонтували школи і шкільне обладнання, купували для іспанських дітей підручники⁶⁸, збирали кошти для допо-

⁶² Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR (Варшава) (Далі — Archiwum ZHP). Materiały hiszpańskie, syg. II E/3; газ. «Dąbrowszczak» від 11 вересня 1937 р.; «Ochotnik wolności» від 7 січня, 3 лютого 1938 р.; газ. «Naprzód» (орган батальйону ім. Палафокса) від 25 вересня і 31 жовтня 1937 р.

⁶³ Газ. «Dąbrowszczak» від 24 жовтня 1937 р.

⁶⁴ Газ. «Naprzód» від 10 грудня 1937 р.

⁶⁵ Газ. «Naprzód» від 26 вересня, 10 грудня 1937 р.

⁶⁶ Газ. «Ochotnik wolności» від 3 лютого 1938 р.; газ. «Naprzód» від 16 січня 1938 р.

⁶⁷ Газ. «Dąbrowszczak» від 25 листопада 1937 р.

⁶⁸ Газ. «Dąbrowszczak» від 4 жовтня 1937 р.

моги іспанським сиротам і вдовам⁶⁹. Бійці-інтернаціоналісти знайомились з життям трудящих Іспанії і, в свою чергу, розповідали про революційну боротьбу і тяжке життя робітників і селян Польщі.

Відзначення річниці створення інтернаціональних бригад восени 1937 р. перетворилось у справжнє свято пролетарської солідарності. В містах і селах Іспанії відбувалися збори, мітинги, на яких виступали бійці і командири роти ім. Тараса Шевченка. Делегати роти побували тоді на багатьох фабриках і заводах, зокрема в місті Барселоні⁷⁰. На адресу інтернаціональних бригад надійшло багато поздоровлень від робітників і селян Радянського Союзу, Польщі, Західної України, Західної Білорусії, від прогресивної еміграції з Франції, Канади та ін.

Щира дружба, бойове побратимство склалися між інтернаціоналістами та іспанцями-бійцями бригади ім. Домбровського, зокрема батальйону ім. Палафокса. Тут були спеціальні іспанські підрозділи. Бійці-інтернаціоналісти розповідали іспанським товаришам про життя і боротьбу трудящих Польщі, Західної України, про страйки, демонстрації, ув'язнення в таборі «Берега Картузька» і пацифікації. Бійці-іспанці заявляли, що після розгрому фашизму в Іспанії вони допоможуть трудящим Польщі в боротьбі за свободу⁷¹.

Іспанці були і в роті ім. Тараса Шевченка. Про одного з них — іспанського селянина з Андалузії — Ніказію Палянекві бригадна газета писала, що це іспанський ветеран роти ім. Тараса Шевченка, який пройшов славний бойовий шлях боротьби проти фашизму. В армію він вступив тоді, як сформувалася рота ім. Тараса Шевченка, і брав участь в усіх боях. Ніказію Палянекві щиро дружив з бійцем роти — селянином з Волині Марковцем. Газета писала, що Ніказію Палянекві «є одним з найкращих, хоч і найскромнішим солдатом роти»⁷².

В кінці 1937 р. фашистське командування зосередило на північ від Мадрида стотисячну армію, велику кількість танків і авіації для нового наступу. Республіканське командування розгадало наміри ворога. 15 грудня республіканські війська розпочали наступ на місто Теруель, яке становило закінчення клина, що глибоко вривався в розташування республіканської армії. В гірській місцевості, де окремі вершини досягають 2000 м, у сніжну заметіль вели вони бої. Місто Теруель було оточене республіканцями, а 27 грудня фашистський гарнізон капітулював.

Фашистське командування відмовилось від свого попереднього плану наступу на Мадрид і спішно почало перекидати війська під Теруель. Бої на цій ділянці фронту набрали особливо запеклого характеру. Лише 21 лютого фашистам вдалося захопити Теруель. У цих боях у складі бригади ім. Домбровського брала участь і рота ім. Тараса Шевченка⁷³. 20 грудня 1937 р. загинув політкомісар роти Назар Дем'янчук, який користувався глибокою пошаною в бригаді. Сам Дем'янчук родом з Волині і приїхав до Іспанії з Канади⁷⁴.

З кінця 1937 р. в роті Тараса Шевченка почала виходити газета «Боротьба», яка була дуже популярною серед бійців. У першому її номері говорилося, що «газета охоплюватиме ділянки військового і політичного знання, сприятиме, як правдивий культурний чинник, підвищен-

⁶⁹ Газ. «Naprzód» від 4 жовтня 1937 р.

⁷⁰ Газ. «Dąbrowszczak» від 3 і 15 листопада 1937 р.

⁷¹ Газ. «Naprzód» від 26 вересня 1937 р.

⁷² Газ. «Ochotnik wolności» від 1 травня 1938 р.

⁷³ L. Repp, Wojna hiszpańska, Warszawa, 1957, стор. 291—292; Газ. «Ochotnik wolności» від 3 лютого 1938 р.

⁷⁴ Г. Окулевич, Русские в Канаде, Торонто, 1952, стор. 171—172.

ню дисципліни, порядку і зміцненню товариських відносин». Далі газета вмістила ряд матеріалів, присвячених Т. Г. Шевченкові та бойовому життю роти. У статті «Кріпак-поет», підписаній ініціалами С. П., подавалися короткі відомості про життя Т. Г. Шевченка, характеристика його творчості, говорилося про те, що він своєю боротьбою вніс визначний вклад у справу визволення трудящих і завжди користуватиметься ширюю любов'ю народних мас. У статті наводились гнівні слова поета з «Заповіту»: «Вставайте, кайдани порвіте...». «Отож, товариші, Шевченко помер,— говорилося далі в статті,— але ідея його не вмерла, ідея живе». Стаття закликала стати в ряди інтернаціоналістів-добровольців і боротись «за іспанський народ, за демократію, за право на життя, за перемогу над фашизмом».

У статті «Поміж своїх», підписаній «Василь Добровольець», говорилося про бойовий шлях роти ім. Тараса Шевченка, вказувалося, що бійці-інтернаціоналісти завдають ворогові відчутних ударів. З глибокою симпатією говорилося в статтях про іспанців — бійців роти. На закінчення в статті підкреслювалось, що рота ім. Тараса Шевченка гідна носити ім'я славного українського генія-поета і співця покривджених, гноблених і поневолених працюючих мас.

Газета повідомляла, що роту відвідали член ЦК Компартії Польщі Г. Рваль і кореспондент французької комуністичної газети «Юманіте», яких тепло зустріли бійці. Г. Рваль, привітавши бійців і командирів, відзначив, що і в Польщі польські та українські трудящі спільно борються проти фашизму, за соціальне і національне визволення.

У статті «Захисники іспанського народу», яку написав український робітник Степан Корнійчук з Канади, говорилося про тяжку долю трудової еміграції, експлуатацію американським капіталом, безробіття і голод в роки кризи, підкреслювалась велика роль Компартії Канади— організатора боротьби трудящих. Автор статті розповідав, що коли почалась громадянська війна в Іспанії, робітничий клас Канади став на сторону демократичного іспанського уряду, на сторону народу, що добровольці приїхали до Іспанії, щоб боротись до останньої краплі крові і перемоги фашизм.

Вісті про бойові діла бригади ім. Домбровського йшли далеко за межі Іспанії, запалювали трудящих західноукраїнських земель на боротьбу проти поневолювачів⁷⁵. Героїзм, проявлений бійцями-інтернаціоналістами, викликав захоплення і гордість серед трудящих Польщі, Західної України. Нові добровольці, переборюючи на своєму шляху різні перепони, прибували до Іспанії. В кінці 1937 р. група добровольців-українців, що приїхала до Іспанії, писали в бригаду ім. Домбровського і в роту ім. Тараса Шевченка: «Ми вже на іспанській землі. Поспішаємо до вас... Поспішаємо поповнити ваші поріділі ряди... Зараз, коли настав час боротись за інтереси трудящого людю Іспанії, спішимо на допомогу. Вже здалека говоримо вам: «Держіться! Слава борцям! Слава героям бригади імені Домбровського! Слава братам з компанії імені Т. Шевченка! За вашу і нашу свободу!» Лист підписали 13 добровольців⁷⁶.

Добровольці іншої групи, що приїхала до Іспанії на початку 1938 р., звертаючись з листом до бійців батальйонів ім. Домбровського, ім. Адама Міцкевича, ім. Палафокса і роти ім. Т. Шевченка, писали, що прибули для того, щоб загартувати волю у боротьбі з міжнародним фашизмом і вчитись, як потрібно боротися⁷⁷.

⁷⁵ Газ. «Dąbrowszczak» від 11 вересня 1937 р.

⁷⁶ Газ. «Ochotnik wolności» від 7 січня 1938 р.

⁷⁷ Газ. «Ochotnik wolności» від 3 лютого 1938 р.

У місті Альбасеті була створена база, куди прибували добровольці з різних країн, щоб поповнювати інтернаціональні бригади, видавався бюлетень українською мовою «Вісті з Західної України»⁷⁸. Епіграфом до бюлетеня стояли слова Т. Г. Шевченка:

Поховайте та вставайте.
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

У роті ім. Тараса Шевченка провідну роль відігравали комуністи. В боях, у політичному навчанні зростав бойовий досвід, мужність і дисципліна бійців-інтернаціоналістів. На початку 1938 р. комісар батальйону ім. Палафокса, командир роти ім. Тараса Шевченка Ст. Томашевич у статті «Шість місяців роти ім. Шевченка» детально розповідав про пройдений ротою бойовий шлях, згадував з глибоким сумом і повагою товаришів, які загинули на фронтах проти фашизму. «З погляду бойової підготовки рота ім. Тараса Шевченка стоїть досить високо завдяки досвідові значної частини товаришів, які раніше вже відбували військову службу в інших арміях. Маємо українських офіцерів таких, як поручики Іванович і Литвин, маємо українських сержантів і капіталів», — писав Ст. Томашевич. Далі в статті розповідалося, що в роті панує дух свідомої дисципліни, гідний бійців республіканської армії, що вона славиться своїми відмінними стрільцями, що у щоденному житті панують дружні відносини з іспанськими товаришами, чому особливо сприяють бійці-українці, які прибули до Іспанії з Аргентини і знають іспанську мову. «В іспанських селах і містах часто лунає прекрасна українська пісня — то йде рота ім. Тараса Шевченка. І під час тяжких переходів командир батальйону звертається до шевченківців: «А може українці заспівають?» Гримить могутня пісня, а тяжкий перехід стає легшим»⁷⁹, — писав Ст. Томашевич.

5 лютого 1938 р. з-під Теруеля бригада ім. Домбровського була перекинута на Андалузський фронт в Естремадурську провінцію. 12 лютого в бригаду прибуло поповнення, яке розподілили по підрозділах і зокрема в роту ім. Тараса Шевченка. Після кількаденного важкого переходу, в ніч з 15 на 16 лютого бригада зайняла позиції поблизу с. Пераледа. Перед бригадою було поставлено завдання: розпочати наступ на високу гірську грядку Сьера Кемада, де були сильно укріплені позиції фашистів. Батальйони ім. Палафокса та ім. Адама Міцкевича мали бойове завдання пройти лінію оборони противника, зайти в тил і, координуючи свої дії з іншими батальйонами, вдарити на ворога. В цих боях ротою командував Ст. Томашевич, а заступником командира роти був Павло Іванович, український робітник з Франції, який з літа 1936 р. боровся на фронтах Іспанії. Політичним комісаром роти був Симон Краєвський — учасник революційного руху на Волині, комуніст, який літом 1937 р. з групою товаришів втік з дубнівської тюрми і пробрався до Іспанії.

Батальйони ім. Палафокса та ім. Адама Міцкевича зуміли непоміченими пройти в тил ворога і розгорнути бойові дії. В боях інтернаціоналісти захопили 100 гвинтівок, десятки кулеметів, артилерійську батарею, кілька бронзовиків, багато боєприпасів, продуктів, сотні військово-полонених. У бою в тилу ворога проявили себе шевченківці. Бійці роти — брати Симон і Полікарп Краєвські знищили обслугу ворожого кулемета і захопили кулемет, а другий знищили гранатами.

Фашисти лише вранці опам'яталися і кинули проти інтернаціональ-

⁷⁸ Газ. «Dąbrowszczak» від 24 жовтня 1937 р.

⁷⁹ Газ. «Ochotnik wolności» від 15 лютого 1938 р.

ної бригади великі сили піхоти і марокканської кінноти. Перші їх атаки були відбиті з великими для ворога втратами. У цих боях особливо відзначився батальйон ім. Палафокса.

Скоро знову почався бій. Ворожі танки сунули з усіх боків, посилювся артилерійський і кулеметний вогонь. За танками наступала ворожа піхота. Бій тривав до трьох годин дня. Домбровці втратили значну кількість бійців. Кінчались боеприпаси. Бригада почала відступ через долину. З флангу з'явилась марокканська кіннота, яка намагалась оточити відступаючих. Батальйон ім. Палафокса відбив наступ кавалерії і цим сприяв відступу бригади. І на цей раз відзначилася рота ім. Тараса Шевченка⁸⁰. При цьому батальйон і рота мали великі втрати вбитими і пораненими. В бою загинув командир батальйону Ян Ткачов, політкомісар батальйону і командир роти ім. Тараса Шевченка Ст. Томашевич, сержант роти Серадзький, Полікарп Краєвський та інші. Політкомісар роти Симон Краєвський після цих боїв заявив, що шевченківці проявляють «завжди і всюди надзвичайну бойовість, як справжні революціонери і оборонці трудящих. Вони знають, як поступати, і не розчаровуються в невдачах. А після кожної невдачі вони з більшим завзяттям скріплюють нові сили до нового успішного наступу»⁸¹.

Після тяжких боїв з Естремадури бригада ім. Домбровського була перекинута на Арагонський фронт. Разом з XI і XV інтернаціональними бригадами бригада ім. Домбровського входила до складу 35-ї дивізії, якою командував генерал Вальтер — комуніст Кароль Сверхевський⁸². На Арагонському фронті фашистське командування зосередило близько 20 дивізій піхоти, італійський експедиційний корпус, марокканський корпус та інші частини. Ворог мав значну перевагу в танках і авіації. 9 березня 1938 р. фашистські війська розпочали наступ⁸³. Бригада ім. Домбровського перебувала в районі Бельчіте, де розгорілися жорстокі бої. Разом з іншими республіканськими з'єднаннями бригада під натиском переважаючих сил ворога з боями відступала в напрямку на Альбалета—Альканіз—Каспе. Бої тривали безперервно. Доводилось відступати гірськими стежками, по кілька діб бути без сну і їжі. Підрозділи бригади не раз потрапляли в оточення, але з боями проривалися⁸⁴. В ці тяжкі для Іспанської республіки дні командування бригади ім. Домбровського звернулось до бійців із закликом проявити ще більше мужності і стійкості, щоб витримати будь-який натиск ворога, створити нову лінію оборони, бути готовими до дальших битв і перемог⁸⁵.

Увечері 13 березня бригада ім. Домбровського прибула в місто Каспе. Населення радісно вітало інтернаціоналістів. Не встигли бійці відпочити, як почалась підготовка до оборони. 14 березня ворожі війська у супроводі танків повели наступ. Фашистська артилерія та авіація бомбардували кожний пагорбок, де знаходились позиції домбровців. І так увесь день. Деякі підрозділи не витримали натиску і почали

⁸⁰ Archiwum ZHP, Рукопис «Walki mickiewiczzan w Hiszpanii 1936—1938», стор. 61—63; Спогади бійців роти ім. Т. Г. Шевченка — М. Фоксовича та П. Стурдзюка); Газ. «Venceremos» від 25 травня 1938 р.; Газ. «Ochotnik wolności» від 1 травня 1938 р.

⁸¹ П. Кравчук, назв. праця, стор. 267.

⁸² Archiwum ZHP, Walki mickiewiczzan, стор. 81; Газ. «Venceremos» від 27 квітня 1938 р.

⁸³ В. Николаенко, Два года войны в Испании, Журн. «Коммунистический Интернационал», 1938, № 7, стор. 57.

⁸⁴ Archiwum ZHP, Walki mickiewiczzan, стор. 81—90.

⁸⁵ Газ. «Ochotnik wolności» від 18 березня 1938 р.

відступати⁸⁶. Становище врятував батальйон ім. Палафокса, який контратакою відкинув ворога⁸⁷. 16 березня домбровців на позиції змінили частини іспанської республіканської дивізії під командуванням прославленого Е. Лістера⁸⁸.

Про бойові подвиги шевченківців у цих боях розповідалось у статті Ю. Великановича «Тарас Шевченко на Арагонському фронті». Рота з боями відступала разом з бригадою. Чотири рази вона виходила з оточення. І так до міста Каспе. В місто інтернаціоналісти вступили бойовими рядами, з піснями. Під Каспе бійці-інтернаціоналісти зайняли позиції на двох висотах, на які особливо натискували фашисти. Рота не тільки відбивала атаки ворога, а й сама контратакувала. В бою загинуло багато бійців-інтернаціоналістів. Смертю героїв у цих боях полягли командир роти Воропаєв і політкомісар Симон Краєвський. Далі в статті розповідалося, що з ранку і весь день ворог обстрілював сильним артилерійським вогнем позиції шевченківців, бомбардував з повітря, посилено обстрілював з кулеметів. Короткий відпочинок — а через день разом з лістеровцями рота ім. Тараса Шевченка знову на передовій, знову навальні атаки ворога. Та рота вистояла⁸⁹.

23 березня фашистські війська форсували річку Ебро і повели широкий наступ на Фрагу, Леріду та в районі Уеска. Становище республіканців стало ще тяжчим. Особливо жорстокі бої велись за Леріду. В них брала участь і бригада ім. Домбровського, яка ще раз показала, що стоїть нарівні з найкращими бригадами іспанської республіканської армії. В цих боях прославились бійці роти ім. Тараса Шевченка Мизюрко, Леончук та ін.⁹⁰ Багато республіканців, серед них колишній секретар окружного КПЗУ Михайло Олексюк, тоді загинуло⁹¹. На той час командиром роти був Павло Іванович, а політкомісаром Іван Грицюк. Бригада ім. Домбровського внесла значний вклад у стабілізацію фронту на лінії річки Серре⁹².

Іспанська республіканська армія не тільки зупинила просування ворога, а й в кінці липня 1938 р. перейшла у наступ на Каталонському фронті, форсувавши річку Ебро. На задалегідь визначену ділянку фронту було виведено бригаду ім. Домбровського, що входила тоді до XV корпусу республіканської армії. Була проведена велика підготовка, щоб організовано, швидко і несподівано для противника форсувати річку і повести наступ. О 3 годині 25 липня першими почали форсувати річку батальйони ім. Палафокса та ім. Адама Міцкевича. Висадившись на берег, вони відкинули заслони противника і з боєм зайняли с. Корбера, яке знаходилось за десять кілометрів від річки Ебро. Першим увірвався в село батальйон ім. Палафокса. Населення радісно зустрічало бійців-інтернаціоналістів. Поруч з бригадою ім. Домбровського наступали XI інтернаціональна бригада і дивізія під командуванням Лістера⁹³.

Не затримуючись, домбровці разом з іншими частинами повели наступ на м. Гандеса. Фашисти підтягнули нові сили, артилерію і танки. Та наступальний порив республіканських військ не спадав.

⁸⁶ Газ. Archiwum ZHP, Walki mickiewiczzan, стор. 92—95.

⁸⁷ Газ. «Informator obozowy» від 20 квітня 1939 р.

⁸⁸ Archiwum ZHP, Walki mickiewiczzan, стор. 98.

⁸⁹ Газ. «Ochotnik wolności» від 14 квітня 1938 р. «Venceremos» від 27 квітня та 19 червня 1938 р.

⁹⁰ «Venceremos» (бюлетень), травень 1938 р.

⁹¹ «За волю народу, Біографічні нариси про видатних діячів революційного руху в Західній Україні», Львів, 1959, стор. 156.

⁹² «Venceremos» (бюлетень), травень 1938 р.

⁹³ Газ. «Zolnierz wolności» (орган батальйону ім. Міцкевича), № 12, 1938 р.

Під сильним вогнем противника, відбиваючи контратаки, домбровці зайняли перехрестя доріг. За десять годин наступу бригада захопила 2000 полонених, 5 гармат, 40 важких кулеметів та інше бойове спорядження⁹⁴. Рота ім. Тараса Шевченка знищила десятки фашистів, коли ті пробували контратакувати⁹⁵.

Другого дня фашистське командування на оборону Гандеси кинуло великі резерви піхоти, підсилені артилерією, танками, а також авіацією. Кілька разів батальйони бригади ім. Домбровського піднімались в атаку, але були відбиті і зазнали значних втрат. 2 вересня ворог перейшов у контрнаступ. Сім атак відбили бійці бригади протягом того дня. В тому бою був смертельно поранений мужній командир роти ім. Тараса Шевченка польський робітник-металіст Ян Гацек⁹⁶, а 4 вересня був тяжко поранений і помер в польовому госпіталі Юрій Великанович⁹⁷. Загинули в боях поручик Михайло Литвин, бійці Стахура, Микола Гусаров та багато ін.

Рота ім. Тараса Шевченка в цих жорстоких боях відбила не одну атаку ворога. Це відзначало командування бригади. В бюлетені бригади «Venceremos» говорилось, що товариші з роти ім. Тараса Шевченка «добре зрозуміли, що таке справжня оборона. Перебуваючи на своїй позиції, вони дотримуються лозунга: «Шукай ворога»... Вони беруть активну участь у житті всієї бойової лінії батальйону... Товариші з першої роти не терплять спокою, проводять часті вилазки, мають багато добровольців для боротьби з танками. Шукають ворога»⁹⁸. За героїзм, проявлений бійцями і офіцерами в наступі на Ебро, бригада ім. Домбровського була удостоєна іспанським урядом високої нагороди «Distintio de Valor» («Медаль за відвагу») ⁹⁹.

Шість тижнів запеклих боїв на Ебро не зломали мужності бійців інтернаціональних бригад, які були сповнені рішучості боротись проти фашизму і впевнені у тому, що їх боротьба наближає час визволення народів з-під гніту фашизму. Та 24 вересня 1938 р. уряд Іспанської Республіки опублікував постанову про виїзд добровольців-інтернаціоналістів з Іспанії. Це було зроблено згідно з зобов'язаннями, які взяв на себе іспанський республіканський уряд перед міжнародними організаціями. В кінці вересня на позиціях інтернаціональні бригади були замінені іспанськими дивізіями.

28 жовтня у Барселоні, де тоді перебував іспанський республіканський уряд, відбулись урочисті проводи інтернаціональних бригад. Все населення міста вийшло на вулиці, щоб попрощатись з тими, хто боровся пліч-о-пліч з іспанським народом проти фашизму. В особі інтернаціональних бригад іспанці вітали все найкраще, найдорожче, що дав іспанському народу міжнародний пролетаріат для боротьби з фашизмом. Проходили рядами німці з XI бригади, італійці — з XII, поляки, українці і білоруси — з XIII, ім. Домбровського, французи і бельгійці — з XIV, англійці та американці — з XV. В рядах цих бригад були сотні і тисячі кращих представників різних народів з 53 країн світу¹⁰⁰.

Виступаючи перед бійцями бригади ім. Домбровського, Долорес Ібаррурі говорила про той вклад, який вони внесли в справу бороть-

⁹⁴ Газ. «Ochotnik wolności» від 25 вересня 1938 р.

⁹⁵ Газ. «Ochotnik wolności» від 16 серпня 1938 р.

⁹⁶ Archiwum ZHP, «Walki mickiewicz», стор. 258.

⁹⁷ Газ. «Ochotnik wolności» від 30 грудня 1938 р.

⁹⁸ Бюл. «Venceremos» від 18 вересня 1938 р.

⁹⁹ Газ. «Ochotnik wolności» від 1 вересня 1938 р.

¹⁰⁰ К. Ш р а м м, Интернациональные бригады выполнили свой долг, журн. «Коммунистический Интернационал», 1938, стор. 74—75.

би іспанського народу за свободу і незалежність, за мир і демократію. Повертаючись додому, говорила Долорес Ібаррурі, бійці-інтернаціоналісти понесуть правду про іспанський народ і його боротьбу. Вона запевнила, що народ іспанський ніколи не забуде бійців-інтернаціоналістів ¹⁰¹.

З почуттям великої любові до іспанського народу і ненависті до фашизму залишали бійці-інтернаціоналісти Іспанію. Своїми діями добровольці-інтернаціоналісти на фронтах Іспанії вписали славу сторінку в історію боротьби народів світу проти фашизму, за свободу, демократію і мир. Це були люди, сповнені героїзму, самопожертви, вони проливали свою кров, віддавали своє життя за світле майбутнє людства. Бойовий шлях роти ім. Тараса Шевченка в боротьбі проти фашизму в Іспанії — один з кращих пам'ятників великому поетові-революціонеру.

¹⁰¹ Газ. «Ochotnik wolności» від 30 грудня 1938 р.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Г. Т. ПРАСОЛОВ

МЕТОД БЕСІДИ НА УРОКАХ КОНСТИТУЦІЇ СРСР і УРСР у 10 КЛАСІ

Перебудова школи передбачає серйозне удосконалення не лише змісту, а й методів навчання. Мета даної статті — висвітлити досвід автора та інших учителів м. Луганська у застосуванні бесіди як важливого і ефективного методу на уроках Конституції СРСР і УРСР у 10 класі середньої школи.

Бесіда є найкращим засобом розвитку логічного мислення, активізації учнів на уроці, вироблення в них навичок самостійної роботи, уміння аналізувати, обґрунтовувати, оцінювати, узагальнювати, робити висновки в процесі розбору навчального матеріалу. Бесіда допомагає вчителеві збуджувати в учнях пайсвітліші і найбагатородніші думки і почуття.

Найголовніше в підготовці бесіди — це вдумлива розробка чіткої системи логічно пов'язаних між собою різнотипних і правильно сформульованих запитань, що підводять учнів до певних висновків, узагальнень і переконань. Успіх бесіди також залежить від правильної методикн її проведення, забезпечення провідної ролі вчителя і активності усього класу, органічного поєднання бесіди з іншими методами викладання. Спробуємо на конкретних прикладах показати застосування різних видів бесіди.

Вступною бесідою починаємо вивчення курсу Конституції СРСР і УРСР, а також кожної теми і нового матеріалу на кожному уроці. Вступна бесіда передує і екскурсії

Програма курсу «Конституція СРСР і УРСР» починається з питання про походження і класову суть експлуататорської держави і права, тоді як сама собою напрошується вступна бесіда про предмет і завдання курсу, щоб з самого початку викликати в учнів інтерес до вивчення Конституції СРСР і УРСР.

Тому на першому уроці учитель звертається до класу з такими словами: «Щоб краще розібратись у питанні, який курс вивчатиметься, візьмемо навчальний посібник і брошури з текстами Конституції СРСР і УРСР. Порівняємо зміст цих трьох книг. Що є спільного між ними?» Учні відзначають, що зміст майже всіх розділів у посібнику і Конституції збігається. Але у посібнику є дві вступних і одна заключна глави загального теоретичного характеру. Далі учитель запитує: «Які документи покладені в основу нового курсу?» Учні називають Конституцію СРСР і Конституцію УРСР. З допомогою вчителя вони роблять висновок про те, що в даному курсі вивчаються основні положення марксистсько-ленінського вчення про походження і класову суть держави і права, про їх типи і форми, насамперед про соціалістичну державу, її Конституцію і основи радянського законодавства.

Учитель зауважує, що в курсі Конституції СРСР і УРСР вивчаються лише елементарні відомості з права, необхідні для кожного юнака і дівчини, які закінчують середню школу і вступають на шлях самостійного трудового і громадсько-політичного життя.

Звертаючись до учнів із запитаннями, вчитель з'ясовує, які певні знання вони мають, що допоможе їм швидко і успішно вивчати новий курс, основним змістом якого є сучасний період розвитку Радянської соціалістичної держави, чи вивчали вони рані-

ше на уроках з якогось предмета про виникнення держави взагалі і Радянської — зокрема, про створення Радянської Конституції.

Учні відповідають, що, вивчаючи нову й новітню історію, вони дізнались про буржуазні конституції, а в процесі вивчення радянського періоду історії СРСР — про те, як внаслідок Жовтневої революції виник новий тип державної влади — диктатура робітничого класу у формі Республіки Рад, як утворився і розвивався Союз Радянських Соціалістичних Республік, якими були перші радянські конституції, нарешті, як була прийнята і нині діюча Конституція СРСР.

З курсу економічної географії учні знають про політико-адміністративний поділ СРСР, економічне районування, успіхи в будівництві комуністичного суспільства, про переваги нашої соціалістичної системи господарства над капіталістичною. Зв'язок з виробництвом допомагає конкретніше познайомитись з організацією та плануванням соціалістичного господарства, оплатою праці в соціалістичному суспільстві. Вивчення художньої літератури також дає прекрасний матеріал для вироблення конкретних, образних уявлень про державу і право в соціалістичних і капіталістичних країнах.

Підсумовуючи, вчитель говорить, що учням, які на уроках історії і економічної географії набули певних знань з історії розвитку держави, буде легше вивчати курс Конституції СРСР і УРСР. Далі вчитель підкреслює, що даний курс тісно пов'язаний з іншими предметами і певною мірою узагальнює знання учнів історії та інших суспільних наук.

Завдання вивчення курсу Конституції СРСР і УРСР полягає в тому, щоб дати випускникам середньої школи необхідні політичні і правові (юридичні) знання ослов нашого законодавства, політики Комуністичної партії і Радянського уряду. Важливо, щоб випускники школи засвоїли Конституції СРСР і УРСР, радянські закони не тільки текстуально, а й уміли підкоряти все своє життя, волю і поведінку інтересам соціалістичної Батьківщини, як цього вимагають радянське законодавство і правила соціалістичного співжиття, навчилися жити і працювати по-комуністичному. Товариш М. С. Хрущов підкреслював, що «нам потрібне не просто засвоєння знань, а перетворення їх у глибокі ідейні переконання, які породжують сильні почуття, виявляються в ділах, у вчинках на благо народу»¹.

Вступна бесіда застосовується вчителем також і на початку вивчення чергового розділу. Вона сприяє плавному переходу від уже вивченої теми до нової. Так, підсумовуючи опитування по темі уроку «Вищі органи державної влади СРСР, союзних і автономних республік», вчитель, застосовуючи метод бесіди, підводить учнів до свідомого сприймання нового матеріалу («Вищі органи державного управління»). У відповідь на запитання: *З якими органами Радянської держави ви познайомились?* — учні називають Верховну Раду СРСР, Верховні Ради союзних і автономних республік, а також Президії відповідних Верховних Рад. Далі бесіда розвивається в такому прибірно плані:

Вчитель: До якого виду державних органів відносяться перелічені Верховні Ради і Президії Верховних Рад?

Учень: До вищих органів державної влади СРСР, союзних і автономних республік.

Вчитель: Яке місце займають і яку роль відіграють вищі органи державної влади в системі державних органів?

Учень: Вищі органи державної влади СРСР — Верховна Рада СРСР і Президія Верховної Ради СРСР — є носіями суверенітету і виразниками волі та повновладдя великого радянського народу. Відповідні Верховні Ради та їх Президії займають аналогічне місце в союзних і автономних республіках. Вищі органи державної влади здійснюють законодавство, беруть участь у розв'язанні найважливіших державних питань.

¹ М. С. Хрущов, За тривалий мир в ім'я щастя і світлого майбутнього народів, К., 1960, стор. 25.

Вчитель: Яку форму державної діяльності здійснюють розглянуті нами вище органи державної влади?

Учень: Вони здійснюють верховну державну владу, законодавство в СРСР, союзних і автономних республіках.

Вчитель: А які державні органи СРСР, союзних і автономних республік виконують, втілюють щоденно в життя закони Верховних Рад, укази Президій Верховних Рад СРСР, союзних і автономних республік, постійно керують усім життям народу, всіма галузями народного господарства, культури і обороною країни? Адже Верховні Ради як законодавчі органи збираються на сесії два рази на рік і розглядають, головним чином, лише найважливіші державні питання.

Учень: Постійно з центра керують усім життям країни на основі законів і указів вищих органів державної влади і рішень партії наш уряд (тобто Рада Міністрів СРСР), міністерства і центральні відомства СРСР, а в союзних і автономних республіках — відповідні органи.

Вчитель: Сьогодні і на наступному уроці ми з вами і розглянемо цю дуже важливу і складну форму державної діяльності. Тема уроку: «Вищі органи державного управління СРСР, союзних і автономних республік».

Евристична (пояснювальна) і *закріплювальна бесіди* на уроках Конституції СРСР і УРСР у 10 класі застосовуються здебільшого в тісному поєднанні. Їх ефективність значно підвищується завдяки використанню наочних посібників і організації самостійної роботи учнів над текстом Конституції або іншими матеріалами.

Як один з прикладів застосування евристичної і закріплювальної бесід у ході вивчення нового матеріалу в курсі Конституції СРСР і УРСР візьмо урок «Поняття і особливості основних прав і обов'язків громадян СРСР» (перший, вступний урок до великої теми «Основні права і обов'язки громадян»). Проведенню евристичної бесіди на цьому уроці сприяє те, що на попередньому повторювально-узагальнюючому уроці на тему «Державні органи СРСР і УРСР» учням давалося завдання повторити матеріал з історії СРСР про перші декрети Радянської влади, про Конституцію РРФСР 1918 р., Конституції СРСР 1924 р. і 1936 р. На першому уроці, присвяченому поняттю і особливостям основних прав і обов'язків громадян СРСР, вчитель ставить перед учнями такі запитання: *Про що мріяли, за що боролись протягом тисячоліть трудящі і пригноблені в експлуататорських суспільствах? Чому в рабовласницькому, феодалному і капіталістичному суспільствах трудящі не могли бути вільними і рівноправними? Чому клас експлуаторів, що завжди становив меншість суспільства, міг примушувати інший клас — клас неїмущих — працювати на нього і підкорювати йому? Що є основою експлуатації людини людиною? Хто відкрив шлях до визволення трудящих від експлуатації і політичного гніту, шлях до комунізму? Яка країна першою пішла цим шляхом?*

З'ясовуючи в ході бесіди історичне значення перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні для забезпечення прав трудящих, учитель ставить таке запитання: які відомі факти і документи свідчать про те, що Радянська влада з перших днів існування не тільки проголосила широкі права і свободу радянських громадян, а й гарантувала здійснення їх матеріальними засобами.

З допомогою вчителя учні пригадують і коротко характеризують висвітлення прав і обов'язків громадян у декретах Радянської влади, «Декларації прав народів Росії», «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу», Конституції РРФСР 1918 р., Конституції СРСР 1924 р.

Під час бесіди учитель узагальнює відповіді учнів і переходить до загальної характеристики основних прав та обов'язків, записаних у діючій Радянській Конституції, підкреслюючи, що в тексті Конституції налічується 25 статей, присвячених правам і обов'язкам. Далі вчитель пропонує учням відкрити брошури з текстами Конституції СРСР і Конституції УРСР, знайти відповідні глави про основні права й обов'язки громадян, підрахувати кількість статей у цих главах, швидко проглянути й порівняти ці глави в обох Конституціях. У ході такої бесіди учні приходять до висновку, що основні права й обов'язки громадян СРСР і УРСР єдині, що у відповідних главах

обох Конституцій однакова кількість статей (16), присвячених основним правам і обов'язкам радянських громадян. Учні пригадують, про які права і обов'язки громадян вони вже чули під час вивчення попередніх тем даного курсу (право особистої власності та її успадкування, обов'язок працювати за здібностями і право одержувати за працю, свобода від будь-якої експлуатації, право брати участь в управлінні державою, право на захист у суді, обов'язок державних органів і службовців захищати права громадян).

Щоб підготувати учнів до докладного вивчення великих прав радянських громадян, учитель робить короткий загальний огляд основних прав громадян СРСР, використовуючи вивішену на класній дошці самостійно виготовлену таблицю великого формату, на якій усі права громадян згруповані в чотирьох колонках (соціально-економічні права, рівноправність громадян, громадсько-політичні права, особисті права і свободи)².

В такому ж плані проходять бесіди і на інших уроках Конституції СРСР і УРСР.

Повторювально-узагальнююча бесіда широко застосовується нами на уроках узагальнюючого повторення. На уроці на тему «Суспільний лад СРСР» розгортаємо фронтальну повторювально-узагальнюючу бесіду навколо таких основних питань: *Що таке радянський суспільний лад? Коротко охарактеризувати класову структуру радянського суспільства. Чому Ради депутатів трудящих є політичною основою Радянської держави? Що становить економічну основу СРСР, союзних і автономних республік? Що таке особиста власність? Як треба розуміти принципи соціалізму: «Від кожного — за здібностями, кожному — за його працю», «Хто не працює — той не їсть»?*

Звичайно, до кожного з основних питань вчитель продумує цілу систему вужчих запитань. Так, для того, щоб учні охарактеризували класову структуру радянського суспільства, перед ними ставляться такі запитання: *З яких класів складається радянське суспільство? Чим зумовлюється наявність класів і класових відмінностей за соціалізму? Чому і як відбувається стирання граней між робітниками і селянами, а також між ними та інтелігенцією? Яке значення має непорушний союз робітничого класу і селянства, згуртованість усіх трудящих нашої країни?* За змістовні і докладні відповіді учнів у ході фронтальної бесіди виставляються оцінки.

Підводячи підсумок усій повторювально-узагальнюючій бесіді (в ході її робились висновки з провідних питань), вчитель підкреслює, що наш радянський суспільний лад передовий, справедливий тому, що за нього люди працюють на себе, на свій народ, що наша Радянська держава і Комуністична партія постійно піклуються про добробут, свободу і щастя народу. Про це особливо яскраво свідчить успішний хід виконання величного семирічного плану розвитку народного господарства СРСР, заходи партії і уряду по скороченню робочого дня, збільшенню зарплати, скасуванню податків і т. д.

В системі різноманітних методів і прийомів перевірки знань учнів з Конституції СРСР і УРСР однією з найефективніших є *контрольна бесіда*, яка, як правило, застосовується в тісному поєднанні з іншими видами бесіди та методами викладання Конституції СРСР і УРСР на всіх етапах процесу навчання. Проводячи бесіду будь-якого виду, вчитель має можливість виявити й оцінити знання і уміння учнів, допомогти їм, ставлячи додаткові питання, знайти і виправити свої помилки і підійти до правильних висновків.

Повторювально-узагальнююча бесіда може бути також прикладом контрольної бесіди, якщо в ході її вчитель поставить перед собою основну дидактичну мету — перевірити і оцінити знання учнів. Тоді повторення й узагальнення стане другорядною метою. Отже, принципової різниці в методі проведення контрольної і повторювально-узагальнюючої бесід немає. До того ж на практиці елементи цих двох видів часто спостерігаються в одній бесіді.

Повторювально-контрольна бесіда проводиться цілеспрямовано, з дотриманням логічної послідовності. Запитання (як правило, додаткові) з раніше пройденого матеріалу ставляться лише в тематичному (логічному) зв'язку з основним матеріалом опитування. Наприклад, проводячи опитування за темою «Радянський Союз — єдина ба-

² Див. «Конституція ССРСР (альбом схем и таблиц)», М., 1955, стор. 91.

гаторациональна держава», вчитель після запитання: *Який основний принцип утворення СРСР?* — може поставити додаткове запитання з історії СРСР: *Коли утворився Радянський Союз і які союзні республіки спочатку входили до його складу? У ході опитування за темою «Радянська виборча система» вчитель, одержавши відповідь на запитання: *Які є основні принципи радянської виборчої системи?* — влучно ставить додаткове запитання з давно пройденого матеріалу в курсі історії СРСР: *Які принципи виборчої системи були у нас до прийняття діючої Конституції і чому?**

В ході бесіди на уроках Конституції СРСР і УРСР велике значення має правильне і чітке формулювання запитань. Оскільки в цьому курсі вчитель весь час має справу з теоретично-правовим матеріалом, важливо ставити запитання так, щоб вони найкраще сприяли осмисленню і свідомому засвоєнню навчального матеріалу і виробленню в учнів навичок логічного мислення. На уроках Конституції СРСР і УРСР учитель часто запитує, як зародилось, виникло і розвивалось те чи інше явище (*Як виникла держава? Як виникли Ради? Як утворився і розвивався Союз Радянських Соціалістичних Республік?*). Він добивається, щоб учні розкривали причинно-наслідкові зв'язки (*Чому в нашій країні праця є справою честі, доблесті і героїства? Чому Верховна Рада СРСР має дві палати?*). Учні повинні визначити характерні ознаки, особливості, переваги того чи іншого явища (*Які ознаки союзної республіки і які ознаки автономної республіки? В чому полягають переваги соціалістичної системи господарства над капіталістичною?*), а також давати визначення понять (наприклад: *Що таке клас? Що таке держава і право? Що таке конституція? Що таке суспільний і державний устрій СРСР?*).

В процесі бесіди вчителі вимагають від учнів уміння довести та обґрунтувати те чи інше положення або висновок (наприклад: *Які факти свідчать про те, що постійне піклування про добробут народу — основний напрям діяльності Радянської держави і Комуністичної партії Радянського Союзу, що соціалістичний лад — найсправедливіший, найдемократичніший?*), дати оцінку, визначити класову суть і значення того чи іншого документа або факту (наприклад: *У чому полягає класова суть експлуататорської держави і права? Які основні функції Радянської держави в першій фазі і в другій фазі її розвитку? В чому полягає історичне значення семирічного плану?*). Перед учнями ставляться і такі запитання, наслідком яких повинні бути констатуючі відповіді (наприклад: *Коли утворився СРСР? Показати на карті, де знаходяться союзні і автономні республіки? З яких класів складається радянське суспільство? Як називаються акти, що їх видає Верховна Рада СРСР? Хто Голова Ради Міністрів СРСР?*).

Тільки продумана система різнотипних запитань з урахуванням характеру навчального матеріалу і рівня підготовки учнів може збуджувати інтерес і допитливість учнів, привчати їх до самостійних, творчих і свідомих відповідей, підводити їх до необхідних висновків і переконань.

Творчо підготовлена і методично правильно проведена бесіда є дуже ефективним методом навчання і виховання, а також важливим засобом розвитку учнів на уроках Конституції СРСР і УРСР у 10 класі середньої школи.

Г. В. БОЖУК

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ В ДИПЛОМНИХ РОБОТАХ СТУДЕНТІВ

(НА МАТЕРІАЛАХ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

Наймолодший на Україні Ужгородський університет створено 18 жовтня 1945 р. На початку 1951 р. тут проведено перший випуск істориків. За період існування університету історичний факультет підготував на стаціонарі і заочно 867 фахівців. Студентів-випускників захистили понад 800 дипломних робіт, присвячених різним проблемам історії, зокрема питанням розробки історії соціалістичного будівництва на Україні та

в інших союзних республіках СРСР, з них близько 300 — присвячені вивченню історії Закарпаття, в тому числі таким важливим питанням, як походження слов'ян на Закарпатті. До останніх належать роботи А. П. Біби «Закарпаття — споконвічна східнослов'янська земля» та М. Ф. Маркусика «Походження і життя слов'ян на Закарпатті». Автори, посилаючись на археологічні матеріали й письмові праці древніх римських, грецьких та візантійських істориків, а також на літописи, хроніки, доводять автотонність слов'ян на Закарпатті та спільність матеріальної культури слов'янських племен із слов'янськими племенами, що проживали за Карпатами, викривають безпідставність антиісторичних буржуазно-націоналістичних концепцій угорських та інших буржуазних істориків про походження слов'ян у Закарпатті.

Значне місце в тематиці історії Закарпаття займають дипломні роботи, присвячені висвітленню питань про розвиток феодальних відносин та класової боротьби, виникненню міст, організації цехів та ремесла. Відомо, що вивчення таких складних тем вимагає знання іноземних мов. Значна кількість дипломатів, володіючи латинською, угорською, німецькою та чеською мовами, справились із поставленими завданнями. Д. І. Шманько в дипломній роботі «Виникнення і розвиток міст Закарпаття» показав, що сучасні закарпатські міста виникли як осередки ремесла в XIII—XIV ст., що вони тісно зв'язані з минулими слов'янськими городищами, які існували тут у VII—IX ст. Розвиток цехового й позацехового ремесла на Закарпатті в XV—XVIII ст., зародження мануфактур та занепад цехової організації в XIX ст. показав у роботі «Розвиток цехів і ремесла на Закарпатті в XIV—XIX ст.» дипломант Д. П. Сабов. Питання розвитку товарного виробництва на Закарпатті в другій половині XVIII ст. висвітлюється у дипломній роботі Є. Е. Давида. Про вплив визвольної боротьби українського народу 1648—1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького на селянські рухи в Закарпатті розповів у дипломній роботі В. Є. Попович. На конкретних фактах і прикладах він показав соціально-економічне становище Закарпаття в першій половині XVII ст., докладно висвітлив зв'язки Богдана Хмельницького з Семиграддям, до складу якого входило тоді Закарпаття, показав вплив визвольної війни на боротьбу закарпатських українців, що тривала у другій половині XVII та на початку XVIII ст.

Про події, що відбулися на початку XVIII ст., розповідають у своїх дипломних роботах І. М. Роспопа «Селянські повстання на Закарпатті в кінці XVII і початку XVIII ст.», Е. М. Балагурі «Національно-визвольна війна в Угорщині і на Закарпатті в 1703—1711 рр.». Автори показують, що повстання 1703—1711 рр. спочатку було селянським, антифеодальним, а далі переросло в повстання проти австрійського гніту, що класові суперечності в рядах повстанців привели до послаблення їх сил, а після відходу значної частини селян — до поразки повстання.

На багатому архівному матеріалі написана дипломна робота І. П. Попович на тему «Михайло Андрелла — активний борець проти унії та Ватикану». В ній автор робить спробу простежити життєвий шлях одного з визначних письменників-полемістів Закарпаття кінця XVII—початку XVIII ст. Дипломант В. В. Лойко в роботі «Реакційна роль унії в Закарпатті й боротьба з нею» висвітлює питання насадження Австрійською монархією і Ватиканом католицької й уніатської церкви, розкриває реакційну, антинародну діяльність уніатського духовництва. Дипломант Й. Й. Прислупський присвятив свою роботу цікавій темі «Культурні зв'язки Закарпаття з Україною й Росією в XVII—XVIII ст.».

Розклад феодально-кріпосницької системи та зародження капіталістичних відносин в Угорщині, до складу якої входило і Закарпаття, знайшли своє відображення в дипломній роботі О. П. Вантюха «Урбарії Марії Терезії на Закарпатті як форма дальшого закріпачення селян».

Подіям на Закарпатті під час буржуазної революції 1848—1849 рр. присвячені дипломні роботи В. І. Маргітич, К. А. Бібікова та Ф. А. Хімінець, в яких детально розглядається участь народних мас Закарпаття в цій революції та наслідки визволення селянства від кріпацтва реформістським шляхом. Висвітленню становища селянства в пореформений період присвячені роботи дипломатів В. В. Ліби, І. І. Варги, Й. Й. Ковордані та С. Ф. Дворака.

Питанню історії Закарпаття в другій половині XIX — на початку XX ст. присвячені роботи Ю. Ю. Лешо «Національно-визвольна боротьба народних мас Закарпаття за збереження своєї мови, культури в другій половині XIX і на початку XX ст.» та К. С. Найпавера «Революційний рух в Ужгороді в кінці XIX — на початку XX ст.»

Про вплив першої російської народної революції 1905—1907 рр. на розвиток робітничого, селянського та національного руху в Угорщині та на Закарпатті розповідається в дипломних роботах Ю. І. Візницького «Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття в 1900—1907 рр.», Е. В. Ваша «Вплив російської революції 1905 р. на розвиток революційного руху в Закарпатті», А. І. Гайдоша «Національно-визвольний рух в Закарпатті в період першої світової імперіалістичної війни (1914—1917 рр.)» та Е. А. Бачева «Національно-визвольний рух на Закарпатті напередодні першої світової війни. Марморощинський процес».

Велике місце в тематиці дипломних робіт займає питання про революційно-визвольну боротьбу трудящих Закарпаття, що проходила під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Над цим питанням працювали дипломанти кожного випуску. Високої оцінки заслужила робота І. М. Гранчака на тему «Революційна боротьба на Закарпатті в 1917—1919 рр.». Висвітленню подій, що відбувалися на всій території Закарпаття в той період, присвячені дипломні роботи Г. І. Бамбушкара й М. І. Петі. Питанню боротьби трудящих мас за владу Рад в окремих районах Закарпаття присвячені роботи І. І. Фабіяна «Революційні події в м. Берегово в 1919 р.», І. В. Жупана «Боротьба трудящих м. Мукачево і Мукачівського округу за Радянську владу в 1919 р.», Е. М. Міклоші «Боротьба трудящих м. Берегово за владу Рад в 1917—1919 рр.», М. М. Гайнаса «Боротьба за владу Рад і з інтервенцією Антанти в Угоцькому комітаті Закарпаття в 1917—1919 рр.». Про боротьбу трудящих Закарпаття проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції розповідається в дипломних роботах В. М. Маркуша, А. Н. Кольцової та С. С. Куража.

Колоніальне становище Закарпаття в складі буржуазної Чехословацької республіки, революційна боротьба закарпатських українців під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини та її складової частини — Закарпатської крайової комуністичної організації — проти гніту поміщиків і капіталістів показана в дипломних роботах С. Й. Смакограя «Повстання в Арданові в 1921 р.», М. П. Сухана «Страйкова боротьба робітників Закарпаття в 1922 р.», А. І. Пушкаша «Селянське повстання в районі Иршава в 1921 р.» та ін. Частина робіт присвячена боротьбі трудящих окремих округів Закарпаття проти своїх гнобителів — поміщиків та капіталістів. У деяких з них використані цінні архівні матеріали, спогади учасників революційного руху. В числі кращих відзначені роботи В. П. Усти «Революційно-визвольна боротьба трудящих Свалявського округу в двадцятих роках XX ст.», Й. В. Йосипчука «Революційний рух у Севлюшському окрузі в 1919—1929 рр.», С. Ю. Пруниці «Робітничий рух в Закарпатті в 1920—1929 рр.», П. І. Тимочука «Страйковий рух робітників Закарпаття в роки світової економічної кризи (1929—1933 рр.)», В. П. Місори «Національно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття в 1937—1938 рр.», В. І. Ілька «Підступи американо-англійських та німецьких імперіалістів на Закарпатті в 30-х роках XX ст.»

Певну цінність становлять дипломні роботи І. І. Пушкаша «Земельна реформа в Закарпатті в 20-х рр. XX ст.», О. І. Незепа «Революційний рух в Рахівському окрузі в 1919—1929 рр.», С. І. Пеняка «Революційний рух в Закарпатті в 1924—1929 рр.», Ю. Ю. Когутки «Революційна боротьба трудящих Закарпаття в 1929—1933 рр.», В. М. Мельника «Боротьба селян Закарпаття проти поміщицько-капіталістичного гніту в 1933—1938 рр.», В. В. Полька «Виникнення і діяльність комсомольсько-молодіжних організацій на Закарпатті», М. В. Любки «Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною в 30-х роках XX ст.», М. А. Мазюти «Комуністична преса Закарпаття в боротьбі за возз'єднання з Радянською Україною в 1919—1939 рр.», І. І. Сімочка «Боротьба Комуністичної організації Закарпаття за створення єдиного фронту в боротьбі проти фашизму і загрози другої світової війни» та ряд ін.

В дипломних роботах І. М. Галая та М. Ю. Черешні висвітлена революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в роки німецько-мадярської окупації 1939—1944 рр.

Цікавою є дипломна робота учасника партизанського руху, начальника штабу партизанських загонів, що діяли в Закарпатті, Г. В. Казначеева на тему «Партизанський рух в Закарпатській Україні в роки Великої Вітчизняної війни», в якій використані, головним чином, особисті спогади.

Важливу питанню — визволенню Закарпаття Радянською Армією і возз'єднанню його з Радянською Україною — присвячені роботи Д. Ф. Циганина, І. Ю. Поповича, Й. В. Порохнавця та П. Т. Шевченка.

За роки Радянської влади на Закарпатті сталися величезні зміни. Швидкими темпами розвиваються соціалістична промисловість, сільське господарство та культура. Цим питанням присвячено близько 230 дипломних робіт. Використовуючи багатий фактичний матеріал Закарпатського обласного та районних державних архівів, дані статистичного управління та інші джерела, ряд дипломантів переконливо показали величезні соціально-економічні та культурні перетворення, що сталися на Закарпатті після возз'єднання його з Радянською Україною. Зокрема, певної уваги заслуговують роботи дипломантів К. О. Куценка, В. В. Овсака, Л. М. Сулименка, О. В. Катрича, Д. С. Зеленька, П. С. Чекрия, І. С. Клименка-Артемчука, В. І. Голубки та ін.

Широке висвітлення в дипломних роботах знайшло питання колективізації сільського господарства в Закарпатській області. Цій темі присвячені роботи В. В. Хайнаса, М. А. Боклага, П. М. Костриби, М. А. Михайльця, А. М. Пискуна, М. С. Шімона, О. К. Кокорина та ін.

Питанню історії організації та розвитку окремих колгоспів Закарпаття присвячено 48 дипломних робіт, зокрема роботи І. М. Магули, Л. П. Ланіцького, А. М. Фленька, В. Т. Қливанського та ін. Питанню організації МТС у Закарпатській області та їх ролі у соціалістичних перетвореннях сільського господарства присвячені дипломні роботи М. І. Романа, А. В. Сугая, В. П. Головка, Ю. В. Майгеша, Т. Г. Машіки, М. В. Білака, В. І. Нежельського та ін. Про новий порядок планування колгоспного виробництва на прикладі Ужгородського району розповідається у роботі М. Л. Гончара. Певне значення мають такі теми, як «Неподільні фонди та їх значення для розвитку громадського господарства колгоспів Закарпаття» (робота М. В. Ворниняка), «Принцип матеріальної зацікавленості й оплата праці в колгоспах Іршавського району» (робота В. С. Гришка), «Організація, оплата й дисципліна праці в колгоспі ім. Горького Ужгородського району» (робота Ф. Р. Прокопенка) та ін. Дипломна робота І. Л. Гіри написана на тему «Собівартість продукції у колгоспах і шляхи її зниження (на прикладах колгоспів Ужгородського району)». Розвитку соціалістичного виробництва Закарпатської області присвячені роботи В. І. Чепельського, І. Т. Матяша, І. Н. Заброди, Ю. В. Жмайла, В. І. Плешинця, В. М. Білодря та ін.

Ряд робіт написані на теми, присвячені висвітленню історії окремих підприємств. Так, С. Ф. Безноско розповідає про історію розвитку Ужгородського фанерно-меблевого комбінату, Г. А. Фомін — про історію Довжанського деревообробного комбінату, О. І. Палей — про розвиток Свалявського лісохімзаводу за роки Радянської влади, М. В. Заець — про історію Перечинського лісохімзаводу, В. М. Булець — про історію Кіровського верстатобудівного заводу Мукачівського району та ряд ін.

Частина дипломантів обрала для своїх робіт теми, присвячені висвітленню розвитку соціалістичного змагання на окремих підприємствах, впровадженню нової техніки. Так, В. І. Магарита написав цікаву роботу про розвиток соціалістичного змагання на промислових підприємствах Ужгорода, С. І. Горват — про соціалістичне змагання на підприємствах лісової промисловості Закарпаття, П. Я. Пахомова — про соціалістичне змагання в післявоєнну п'ятирічку на Солотвинському солеруднику, І. І. Стегура — про впровадження нової техніки і розвиток соціалістичного змагання в лісовій промисловості Закарпаття (на прикладі Свалявського району), А. М. Дем'янченко написав цікаву роботу «Питання соціалістичного змагання на сторінках газети «Советское Закарпатье».

Висвітленню братньої допомоги народів СРСР трудящим Закарпаття в соціалістичному будівництві присвячені дипломні роботи В. І. Сичака та П. В. Іванчова.

Багато робіт написано на тему про культурні перетворення за роки Радянської

влади в Закарпатській області (на прикладах окремих міст, районів і сіл). Дипломанти М. А. Копач, М. І. Івашкович, М. С. Росоха, М. Г. Шульга, М. Ю. Бухлак, М. М. Попович, О. Ю. Угрин, П. Г. Соколов, М. І. Марко, М. М. Мегеш, І. М. Судас та інші у своїх роботах висвітлили питання розвитку народної освіти на Закарпатті за роки Радянської влади.

Велику увагу студентів викликає питання про підвищення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих Закарпатської області за роки Радянської влади. Цій темі присвячено 30 робіт. Серед них роботи К. Ф. Шевченка, О. Й. Гинцака, А. П. Тарасенка, М. Ю. Галагана, Т. І. Стільника та ін. На цю ж тему з оцінкою «відмінно» захистили дипломні роботи В. М. Немеш, В. В. Боднар, В. А. Галас, М. Ю. Леню, І. І. Гараксим, С. С. Дячук.

Окремі дипломні роботи присвячені висвітленню боротьби трудящих за виконання п'ятирічних планів (О. С. Сангрит), історії розвитку радянської преси на Закарпатті (О. С. Олійник), організації та діяльності профспілок на Закарпатті в роки Радянської влади (М. І. Медвідь), історії комсомолу на Закарпатті (Г. Ф. Задорожна) та іншим важливим темам.

У 1958 р. студенти вперше захищали дипломні роботи на етнографічні теми. Д. Ю. Рак зібрав дуже цікавий матеріал і написав роботу на тему «Матеріальна культура села Вонігово, Тячівського району, Закарпатської області, в зв'язку з соціалістичними перетвореннями», М. П. Тіводар написав роботу «Весільний обряд на Закарпатті як частка східнослов'янського весілля» та ін. Слід відзначити, що дослідження матеріальної культури Радянського Закарпаття, як і вивчення соціалістичних перетворень у побуті закарпатських українців, ще не знайшли свого широкого висвітлення в працях радянських етнографів. Тому дипломні роботи, написані на етнографічні теми, заслуговують уваги.

Написання студентами історичного факультету Ужгородського державного університету дипломних робіт з історії Закарпаття безперечно сприятиме вивченню історії цього краю.

СПОГАДИ

РОЗГРОМ ВРАНГЕЛЯ

На кінець 1919 р. війська Денікіна, Колчака, Юденіча та інших білогвардійців були розгромлені Червоною Армією. Весною 1920 р. імперіалісти Антанти зробили ще одну спробу інтервенції: вони озброїли своїх найманців — панську Польщу та Врангеля — і кинули їх проти молодого Республіки Рад. За влучним висловом В. І. Леніна, Польща Пілсудського і Врангель були руками міжнародного імперіалізму, який намагався задушити Радянську республіку. У травні 1920 р. польські війська захопили Київ, але далі просунутись не могли. Уже в червні 1920 р. розпочався загальний успішний контрнаступ радянських військ по всьому Південно-Західному фронту. 5 червня 1-а кінна армія прорвала фронт білополяків і зайняла Житомир. 12 червня був визволений Київ. Радянські війська розгромили 3-ю польську армію і завдали відчутних ударів 2-й. В той напружений для Польщі час імперіалісти Антанти кинули їй на допомогу війська Врангеля. 6 червня 1920 р. в розпал успішних для Червоної Армії боїв на Південно-Західному фронті війська Врангеля перейшли в рішучий наступ, потіснили частини 13-ої Радянської армії, захопили Північну Таврію і наприкінці червня підійшли до міст Оріхова і Олександрівська (Запоріжжя), загрожуючи Донбасу і тилу Південно-Західного фронту.

Комуністична партія і Радянський уряд надавали великого значення врангелівському фронтові. В липні 1920 р. у написаному В. І. Леніним листі ЦК РКП(б) «На барона Врангеля» говорилося, що «в найближчі дні увага партії повинна бути зосереджена на врангелівському фронті. Кожному робітникові, селянинові повинно бути роз'яснено, що перемога над Польщею неможлива без перемоги над Врангелем...»¹. Тоді ж партія проголосила лозунг: «Пам'ятайте про Врангеля! Смерть Врангелю!» На пропозицію В. І. Леніна для ліквідації загрози Донбасу і тилу Південно-Західного фронту врангелівський фронт був підсилений новими частинами. 13-а Радянська армія поповнилася бригадою курсантів і військовими з'єднаннями, перекинутими з інших фронтів.

14 червня 1920 р. з курсантів Московських, Петроградських, Орловських і Тверських командних курсів спільно була сформована з'єднана бригада у складі двох стрілецьких полків, артилерійського дивізіону, кавалерійського ескадрону, роти зв'язку і господарських підрозділів, загалом бригада налічувала 3500 бійців. Командиром бригади був призначений П. П. Єжов, комісаром — Ф. П. Нелюбін. З ленінградських курсантів був сформований 1-й Ленінградський стрілецький полк, з

¹ Журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1920, № 19.

Московських, Орловських і Тверських курсантів — 2-й Московський стрілецький полк. З 179 кремлівських курсантів була скомплектована кулеметна команда і деякі інші підрозділи 2-го Московського полку. Кулеметна команда кремлівців складалася з трьох взводів, у кожному з них було чотири станкові кулемети. Начальником кулеметної команди був призначений І. Є. Пронін, а його заступником — автор цих спогадів.

Пригадую, як формувалась і виряджалася наша кулеметна команда на фронт. День 12 червня 1920 р., як завжди, проходив у навчанні і повсякденних турботах. На плац, де відбувалися стройові навчання, був переданий наказ начальника курсів: «Усьому комскладові негайно прибути у штаб курсів, в кабінет помічника начальника курсів». Курсантам зачитали наказ Головного управління військово-навчальних закладів, за яким Перші Московські кулеметні курси повинні були спішно організувати полкову кулеметну команду і послати її в розпорядження 2-го Московського стрілецького полку 1-ої з'єднаної бригади курсантів, що формувалась у Лефортово, в казармах колишнього юнкерського училища царської армії.

Кремлівці збирались на фронт з великим революційним піднесенням. Тільки з добровольців можна було створити не одну, а кілька команд. Усіх курсантів і червоних командирів об'єднувала одна думка, одне бажання: «Відтяти руки зарозумілому чорному барону Врангелю». «Переможемо — або загинемо» — такий був девіз кремлівських курсантів.

23 липня 1923 р. 2-й Московський стрілецький полк, до якого влились курсанти, прибув на станцію Пологи і звідти вирушив до Гуляй-Поля. Там стояла вся наша бригада, яка перебувала тепер в оперативному підпорядкуванні командира 46-ої стрілецької дивізії І. Федька. В Гуляй-Полі, колишній «столиці» махновських анархістсько-куркульських банд, зустріли нас насторожено. Махновці та інші контрреволюційні елементи посягли серед деякої частини українських селян недовір'я до Червоної Армії. Політвідділ бригади в перший же день перебування в містечку організував мітинг, на якому виступив комісар бригади тов. Нелюбін. Він розповів населенню про суть і завдання Радянської влади і Червоної Армії. Курсанти розгорнули серед населення велику агітаційно-масову роботу. Майбутні червоні командири роз'яснювали місцевому населенню, що Червона Армія — армія народу, яка відстоює щастя і свободу трудящих. Робота курсантів дала свої плоди: селяни, які ще недавно підтримували Махна, почали переходити на бік Червоної Армії, всіляко їй допомагати.

Курсантська бригада в Гуляй-Полі, готуючись до майбутніх боїв, виставила бойову охорону і вела розвідку в напрямку Новоселиці і Оріхів. Маловідоме українське містечко Північної Таврії Оріхів, розташоване в центрі ґрунтових доріг, що йдуть з півдня на Донбас і Катеринослав, в ті дні набуло великого оперативного значення. В цьому районі Врангель зосередив великі сили для прориву фронту 13-ої армії і наступу на Донбас. Уже кілька днів там билася наша 46-а стрілецька дивізія під командуванням І. Федька. На підкріплення їй вирушила бригада курсантів. 25 липня після запеклого бою білі захопили Жеребець, Омельник, Оріхів і Солодку Балку.

26 липня 1920 р. командуєчий 13-ою Радянською армією Р. П. Ейдман наказав 46-ій стрілецькій дивізії разом з курсантською бригадою визволити Оріхів. справа, на Жеребець, мала наступати 2-а кінна армія під командуванням О. Городовикова, а зліва, на Великий Ток-

мак — 46-а стрілецька дивізія. Незабаром 46-а дивізія, потіснивши частини противника, підійшла до східної околиці Оріхова.

26 липня 1920 р. курсантська бригада дістала перше бойове хрещення: на світанку вона виступила з Гуляй-Поля в район Новоселиці. Малої Токмачки і Данилівки для наступу на Оріхів з південного сходу. На підступах до сіл Новоселиці і Новоданилівки бригада з маршру розгорнулася в бойовий порядок і розпочала бій з противником. Під кінець дня розвідкою і боєм було встановлено, що в районі Оріхова діяли дроздовська піхотна дивізія полковника Туркула — одна з відбірних частин ворога; ліворуч — кінний корпус генерала Бабієва (1-а і 2-а кавдивізії), праворуч проти 42-ої стрілецької дивізії виступала корніловська піхотна дивізія, полки якої на 20—30% складались з офіцерів. Це були кращі сили армії Врангеля, дислоковані в районі Оріхова для прориву центра 13-ої армії і виходу на Донбас. 46-а стрілецька дивізія і з'єднана курсантська бригада завдяки своїй стійкості і героїзму зірвали цей план ворога.

Вранці 27 липня запеклі бої відновились. Ворог чинив шалений опір. Особливо уперто відстоювали позиції офіцерсько-юнкерські роти. Кожний клаптик землі курсантам доводилось брати з боєм. Але вони нестримно просувались на Оріхів. В результаті блискавичної атаки 46-ої стрілецької дивізії і бригади курсантів опівдні 27 липня Оріхів був визволений. Бої за це місто відзначались особливим героїзмом радянських військ. Курсанти йшли в атаку, співаючи «Інтернаціонал», ведучи за собою й інші підрозділи 46-ої стрілецької дивізії.

Врангелівці, підтягнувши свіжі сили, знову прорвались в Оріхів, але пізно вночі вони були вдруге вибиті з міста.

28 липня бої тривали на тих самих ділянках фронту. Дроздовська піхотна дивізія разом з 1-ою кавалерійською дивізією корпусу генерала Бабієва зайняли Оріхів, але нестримною контратакою курсантів були відкинуті на західну околицю міста. Сили білих переважали, але курсанти невпинно просувались вперед і опівночі 28 липня, розгромивши ворога, вийшли на західну околицю Оріхова. Поставлене командуванням завдання курсанти виконали — місто було визволене. Білі вели шалені контратаки, намагаючись повернути втрачене. На світанку 29 липня їм вдалося захопити кілька будинків на західній околиці міста, і бої тимчасово припинились. Курсанти закріплювались на зайнятих позиціях, дроздовці були вимушені припинити контратаки, щоб привести в порядок свої пошарпані частини та підтягти резерви.

Поки курсанти бились за Оріхів, загальна обстановка на фронті у цьому районі на 29 липня різко погіршилась. Вранці 25 липня великі сили білих — кінний корпус генерала Бабієва, який налічував 2500 шабель, при підтримці артилерії, бронетанків і авіації — обрушились на нечисленну 2-у кавдивізію і на 137-у бригаду 46-ої стрілецької дивізії. Після запеклого бою врангелівці захопили села Жеребець, Омельник, Єгоровку, Новоселицю, які знаходилися в 10—15 км на північний схід від Оріхова. Захопивши Новоселицю, кіннота білих повернула на південь, загрожуючи флангові і тилові 136-ої бригади 46-ої стрілецької дивізії і курсантській бригаді. В той час наш сусід зліва — 42-а стрілецька дивізія — під тиском піхоти корніловської дивізії і кінноти відійшла на схід від Великого Токмака. Наш сусід справа — 136-а бригада — під загрозою оточення залишила с. Преображенське, відійшла на Малу Токмачку і тим самим відкрила правий фланг курсантської бригади.

На світанку 29 липня дроздовці, одержавши за ніч підкріплення з-під Олександрівська, відновили запеклі атаки на Оріхів. Бригада

курсантів стійко оборонялась, захищаючи місто, але під тиском переважаючих сил противника, зазнавши великих втрат, змушена була відступити. Врангелівці знову захопили місто. 29 липня о 17 годині курсантська бригада зайняла нові позиції на північний захід від с. Данилівки (1—1,5 км на південний схід від Оріхова). Правий фланг знаходився на р. Кінська, лівий — біля с. Малога Крутова. Під печучим сонцем курсанти відбивали невпинні атаки противника. Ввечері 29 липня у зв'язку з відступом сусідів справа (2-а кавдивізія) і зліва (12-а стрілецька дивізія) бригада курсантів і 138-а бригада 46-ої дивізії одержали наказ відійти в південно-східному напрямку на Вербове і Пологи, щоб не бути відрізаними від інших частин 46-ої дивізії.

Відступ бригади курсантів з району Оріхова на Вербове і Пологи проходив у важких умовах, під тиском дроздовської дивізії і кінного корпусу генерала Бабієва. Кремлівці-кулеметники, прикриваючи відступ, безперервно вели кулеметний вогонь по атакуючих рядах. Вони відбили натиск дроздівців, примусили їх залягти і тим самим дали можливість роті, яка прикривала відступ бригади, зайняти нову позицію і затримати противника. В запеклому бою полягли смертю героїв курсанти О. Калашников, І. Кузовлев і Потехін. У цьому бою здійснив подвиг командир взводу І. Селезньов, який підняв взвод у контратаку і відкинув ворога. Оточені врангелівцями кулеметники 2-го відділення тов. Галіна були врятовані. І. Селезньов був поранений і евакуйований у тил. Особливо відзначився своєю хоробрістю і ініціативністю кулеметний розрахунок кремлівських курсантів тов. Грачова, навідника Михайличенка, його помічників тт. Гамаріна, Мельника, Савеліна та ін. Прикриваючи відступ нашого полку, Михайличенко косив кулеметним вогнем врангелівців, які намагались атакувати ар'єргард бригади курсантів. Вміло і швидко міняючи позицію, він затримував просування противника. Під час запеклого бою кінноті ворога при підтримці броньовика вдалося прорвати наш правий фланг. Це загрожувало оточенням частини нашого полку. Але Михайличенко швидко повернув тачанку з кулеметом, промчався напереріз кінноті ворога і несподівано відкрив нищівний фланговий вогонь. Кіннота білих відхлинула назад. У самий розпал цього бою відкрила вогонь по противнику і кулеметна тачанка тов. Грачова та інші станкові кулемети. Противник, зазнавши великих втрат, відступив від с. Новоданилівки і повернув до Оріхова. Під час бою було поранено коня в кулеметній тачанці тов. Грачова. Створилось складне становище. Виручили кулеметників місцеві селяни, які дали свого коня. Цей бій врятував від великих втрат, а можливо, і від розгрому бригаду курсантів, яка йшла похідною колоною.

За героїчний подвиг, проявлений 29 липня у бою з врангелівцями в районі с. Новоданилівки, тов. Михайличенко був нагороджений орденом Червоного Прапора.

В п'яті липневої ночі відступали курсанти на південний схід від Оріхова, на вулицях якого залишилось кілька важко поранених курсантів. Що з ними? Турбувала курсантів також доля деяких зв'язківців, що пропали безвісті в той момент, коли кіннота білих прорвалася у тил бригади біля Вербової балки.

Пізніше стало відомо, що багатьох важко поранених курсантів підбрали місцеві жителі і, ризикуючи життям, переховували їх у своїх будинках. Тих, хто потрапив до рук білих, під посиленням конвоєм привели на центральну вулицю в будинок місцевого багача Красицького, де містилась тоді врангелівська контррозвідка. Всю ніч їх катували, допитуючи про склад і розміщення радянських військ у районі Оріхова. Але ні погрози, ні катування не змусили героїв видати військову таєм-

ницю. Ніхто з них не зрадив справі революції, Радянській Батьківщині, не осоромив звання славного ленінського курсанта.

Вранці полонених повели на розстріл. Змучені й окривавлені, але з гордо піднесеними головами йшли в останню путь нескорені бійці-комуністи. На околиці міста на пустирі конвоїри наказали курсантам рити для себе могили. В мовчанні почали вони цю страшну роботу. Марно білогвардійці гадали почути благання про помилювання, побачити сльози. Напружуючи останні сили, смертники мовчки копали яму. Раптом один з них випрямився і заспівав:

Вставай, проклятьем заклейменный,
Весь мир голодных и рабов.
Кипит наш разум возмущенный
И в смертный бой вести готов...

— Мовчати! — закричав офіцер і з наганом у руці підбіг до ями. Але пісня не стихла. Кинувши копати, міцно обнявшись, полонені підхопили дружно, урочисто:

...С Интернационалом
Воспрянет род людской.

Офіцер подав команду і пролунав залп. Скошені кулями, курсанти впали. На сусідньому дворі закричали діти, заплакали жінки. Так героїчно загинули в боротьбі за українське місто російські курсанти. Вони мужньо зустріли смерть. Їх було шістнадцять: курсант-кремлівець В. Дмитрієв і шість курсантів Петроградської інженерної школи (Багатов, Кільч, Ліфшиц, Орлович-Вовк, Тененен і Туленков). Імена дев'яти курсантів залишились невідомі. Трудящі Оріхова свято шанують світлу пам'ять курсантів, які віддали своє молоде життя за честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини. Іменем ленінградських курсантів названа центральна вулиця міста. В міському парку споруджено пам'ятник героям.

Проте успіх білих на Оріхівському напрямку виявився нетривким. Для посилення 13-ої армії підводились свіжі 1-а і 23-я стрілецькі дивізії і була створена Центральна авіаційна група тов. Павлова, яка складалася з 33 літаків. Ця група завдала білій кінноті великих втрат. 3 серпня 13-а армія і 2-а кінна армія перейшли в контрнаступ і змусили врангелівців відступити на південь. Курсантська бригада разом з 2-ою кінною армією 6 серпня знову зайняла Оріхів, відкинувши дроздівців на захід.

Жителі Оріхова розповіли про знуцання дроздовців над важко пораненими і полоненими курсантами. Біля братської могили відбувся траурний мітинг, на якому курсанти поклялися нещадно помститись врангелівським катам. Свою клятву вони виконали. Незважаючи на окремі невдачі, 46-а стрілецька дивізія і з'єднана бригада курсантів завдали великих втрат ворогові і зірвали план Врангеля прорватись на Донбас. Війська противника під натиском частин 13-ої армії відходили на південь від Олександрівська і на захід від Оріхова, маючи намір втриматись на задалегідь укріплених позиціях у районі Михайлівки, Мелітополя і Великого Токмака.

Після оріхівської битви майже весь серпень бригада курсантів просуvalась по Північній Таврії і в невпинних боях вимотувала сили ворога. Бойові дії йшли в районах Янчекрака, Оріхова, Гохгейм, Ерістовки, Василівки, Бурчака, Михайлівки, за 25 км на північ від Мелітополя, та в інших населених пунктах Лівобережної України. В ніч на 7 серпня Правобережна група військ 13-ої армії несподівано для противника форсувала Дніпро в районі Берислава, зайняла і міцно закріпила

за собою Каховку, створивши тут знаменитий Каховський плацдарм. До 20 серпня йшли бої місцевого значення. 13 серпня Врангель провів на Кубані десантну операцію генерала Улагая, послабивши свої сили, і в Таврії перейшов до оборони. 20 серпня після запеклого бою 2-а кінна армія разом з бригадою курсантів зайняла Василівку і Бурчак і продовжувала наступ на Орлянське, Михайлівку, Фрідріхсфельд. У Бурчак з Кремля прибуло поповнення — 35 курсантів-кулеметників на чолі з тов. Синиченком.

В ніч на 30 серпня 2-й Московський полк курсантів з однією артилерійською батареєю дістав наказ наступати на Михайлівку. Наступ підтримував бронепοїзд «Бела Кун». Прикривав бронепοїзд виділений взвод курсантів з одним кулеметом «Максим». Через годину після донесення розвідників про наявність противника в Михайлівці і його сили виступила головна похідна застава, а за нею під прикриттям ночі рушив і весь наш полк. Праворуч, на Малу Білозерку наступала 3-я стрілецька дивізія, ліворуч, на Лінденау — 1-ий Ленінградський полк курсантів. За п'ять кілометрів ліворуч від Бурчака полк розгорнувся в бойовий порядок і зробив привал. Повернулась розвідка і доповіла, що північна околиця Михайлівки не зайнята противником.

Розпочався наступ. Командир полку тов. Около-Кулак верхи з ординарцями їхав на Михайлівку, поруч з ним — командир батареї і я. Ми сторожко прислухались до тиші в Михайлівці. Знаючи підступність ворога, ми підготували всі наші кулемети і артилерійську батарею для обстрілу села. Полк, розсипавшись рядами, просувався вперед. До Михайлівки лишилось не більше кілометра, коли зліва показався бронепοїзд, що підходив до станції Пришиб. Наш бронепοїзд негайно відкрив по ньому вогонь. Врангелівці з району Михайлівки і станції Пришиб почали артилерійський і кулеметний обстріл наших частин. Першим снарядом був убитий командир полку Около-Кулак. Мене повітряною хвилею збило з коня. Артилеристи своїм влучним вогнем подавили батарею противника. Командування полком прийняв тов. Овсюкевич. Незважаючи на шалений вогонь, курсанти підступали до Михайлівки. Почулась команда: «Приготуватись до атаки». Проте в цей момент противник перейшов у контрнаступ. Із західної околиці с. Великої Білозерки появились численні ескадрони кінноти білих і кілька броневих автомобілів і обрушились на полк 3-ої стрілецької дивізії. Відбиваючись від ворога, полк відступив назад і відкрив наш правий фланг. Одночасно з с. Малої Білозерки почала контратаку нашого правого флангу піхота марковської дивізії. Кулеметним вогнем і картечю контратака білих була відбита, але становище лишалось напруженим, бо з станції Пришиб два бронепοїзди ворога вели обстріл нашого лівого флангу. Наші війська одержали наказ відійти на Бурчак і Ореянське і там закріпитись. В цьому нерівному бою наші війська зазнали великих втрат убитими і пораненими.

В кінці серпня — в першій половині вересня 1920 р. наступальні дії 13-ої армії припинились, сторони перейшли до оборони і вели бої місцевого значення. Одночасно йшло перегрупування сил для нового наступу. В той період в управлінні радянськими військами сталися важливі зміни. 21 вересня був утворений самостійний Південний фронт. До нього увійшли 6-а, 13-а і 2-а кінна армії, пізніше була створена 4-а армія і перекинута в район Каховки 1-а кінна армія. Командуючим новим фронтом був призначений видатний пролетарський полководець М. В. Фрунзе, який одержав від В. І. Леніна вказівку: «Прискорити

наступ на Врангеля, щоб до наступної зими на півдні Крим був би визволений»².

Приїхавши 27 вересня до Харкова, де був штаб фронту, М. В. Фрунзе видав наказ про призначення членами Реввійськради С. Гусева і Бела Куна, начальником штабу фронту — Паука. Незабаром даліше просування врангелівців у напрямі Павлоград, Волноваха було затримано. Бригада курсантів у вересні брала участь у численних боях з білими і на 22 вересня займала оборону на правому березі Дніпра, на південь від м. Олександрівська.

Діставши відсіч від радянських військ у районі Синельниково, Волновахи, Маріуполя, Врангель до 6 жовтня швидко перегрупував свої війська і розпочав нову операцію, яка дістала в історії назву «Задніпровська операція Врангеля». Прикривши Таганрозький напрямок Донським корпусом, а Синельникове — дроздовською дивізією, Врангель головні свої сили спрямував на правий берег Дніпра, щоб розгромити 6-у і 2-у кінні армії і піти вглиб України на з'єднання з білопольською армією. Для виконання цього задуму Врангеля марковська дивізія 6 жовтня розпочала бої за переправу біля острова Хортиця, відкинула частини 3-ої стрілецької дивізії на північ. Вранці 8 жовтня на правий берег переправились марковська, корніловська і кубанська кавалерійська дивізії. 9 жовтня в районі Ушкалка і Бабіно на правий берег Дніпра вийшли 3-ій армійський і кінний корпуси врангелівців.

Ці активні дії противника не були несподіванкою для М. В. Фрунзе, він їх передбачав. За його розпорядженням бригада курсантів була підпорядкована комдиву 46-ої стрілецької дивізії і взяла активну участь у боях проти військ Врангеля на Правобережжі. В одному з боїв під с. Широким наша рота була атакована у фланг кіннотою білих. Курсанти не розгубились, перешикували свої ряди і вступили в бій. Оточені кіннотою і броньовиками, курсанти відважно бились. Зазнавши великих втрат, противник змушений був відступити в напрямку с. Кічкас, неподалеку від м. Олександрівська.

За час тримісячних боїв курсанти загартувались, змужніли і стали умілими і досвідченими бійцями. У наказі командуючого фронтом від 19 жовтня 1920 р. відзначалась доблесна поведінка частин 46-ої і 85-ої бригади 3-ої стрілецької дивізії, кавбригади тов. Кицюка і бригади курсантів, які під загальним командуванням начдива 46-ої тов. Федька вперше розладнали плани ворога, зім'яли дружним ударом марковську дивізію, створивши цим загрозу олександрівським переправам противника і відвернувши на себе частину сил, призначених противником для дальшого розвитку дій на вирішальному нікопольському напрямку. Наказ був підписаний Фрунзе, Бела Куном, С. Гусевим.

В результаті енергійних і погоджених дій Правобережної групи радянських військ з 6 по 15 жовтня «Задніпровська операція Врангеля» зазнала цілковитого краху. Близько трьох кавалерійських і дві піхотні дивізії противника були повністю розгромлені. У другій половині жовтня — в листопаді 1920 р. війська Південного фронту розпочали загальний наступ і завдали Врангелю нищівного удару. На 3 листопада генеральна битва у Північній Таврії закінчилась перемогою радянських військ. Тільки ядру врангелівської армії вдалося прорватися в Крим, решта була перебита і взята в полон. Радянські війська захопили 20 тис. полонених, понад 100 гармат, багато кулеметів, десятки тисяч снарядів, близько 100 паровозів і 2000 вагонів, величезні запаси спорядження і мільйони патронів. Особливо відзначилась у цих боях

² Журн. «Военная мысль», 1938, № 11, стор. 54.

1-а кінна армія під командуванням С. М. Будьонного і К. Є. Ворошилова.

В ніч з 7 на 8 листопада 1920 р. почався штурм перекопських і чонгарських укріплень, який тривав майже безперервно чотири доби. Вранці 9 листопада 51-а стрілецька дивізія під командуванням В. К. Блюхера героїчною штиковою атакою оволоділа Турецьким валом — центром укріплень, що і визначило кінець битви в Криму. Одночасно могутнім штурмом 30-ої стрілецької дивізії під командуванням І. К. Грязнова були взяті добре укріплені чонгарські позиції.

Після прориву перекопських і чонгарських укріплень була введена в дію кіннота, яка й завершила перемогу. 15 листопада частини 1-ої кінної армії і 51-ої стрілецької дивізії зайняли Севастополь, а 16 листопада — Керч. Того ж дня М. В. Фрунзе телеграфував В. І. Леніну: «Сьогодні наша кіннота взяла Керч. Південний фронт ліквідований»³.

Після розгрому південноросійської контрреволюції Крим став радянським. Провал планів панської Польщі і розгром Врангеля знаменували собою закінчення періоду інтервенції. Це була історична перемога Радянської влади і Комуністичної партії, яка дала можливість Радянській країні перейти на рейки мирного господарського будівництва.

І. С. ШУЛЬЖЕНКО-СКВОРЦОВ

³ М. В. Фрунзе, Избранные произведения, 1950, стор. 135.

ОМСЬКА ГАЗЕТА «ПРОЛЕТАР» ПРО ПЕРЕБУВАННЯ ГАЛИЧАН-ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ У ЗАХІДНОМУ СИБІРУ

(1918—1920 рр.)

Інтернаціональна єдність трудящих Росії та багатьох народів світу, що виявилася у спільній боротьбі в дні Великого Жовтня та в роки громадянської війни, відображена в багатьох історичних дослідженнях. За останні роки в Радянському Союзі та в країнах народної демократії було видано чимало наукових праць, присвячених участі іноземних інтернаціоналістів (угорців, поляків, німців, румунів, китайців та ін.) та їх військових формувань у подіях 1917—1920 рр. в Росії та на Україні. Однак про дружбу між російським пролетаріатом та колишніми військовополоненими українцями, вихідцями із Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, ще й досі написано дуже мало.

Під час першої світової війни десятки тисяч вихідців із західних земель України, насильно мобілізованих до австро-угорської армії, потрапили в російський полон. Табори військовополонених були розкидані по всій території Російської імперії. Значна частина військовополонених галичан опинилася в таборах Західного Сибіру — з Омську, Томську, Ново-Миколаєвську (тепер Новосибірськ), Тюмені, Кургані, Красноярську, Барнаулі та Петропавловську. Умови життя в таборах були жахливими. Галичани, як і військовополонені інших національностей, важко переносили полон. Смертність від епідемічних хвороб набула масового характеру. Табори полонених у Західному Сибіру перетворилися на ринки дешевої робочої сили. Полонених примушували працювати на заводах, у копальнях і на золотих приїсках. Вони, по суті, не мали жодних прав. Військові власті, яким підпорядковувалися табори, дедалі погіршували становище полонених. Коменданти таборів затримували виплату належної грошової допомоги, забираючи гроші собі. Так, комендант омського табору присвоїв близько півмільйона карбованців.

Лютнева революція не змінила правового становища військовополонених, але вона зміщила їх надію на мир та швидке повернення на батьківщину. Шляхом страйків на промислових підприємствах військовополонені добилися полегшення табірної режиму, деякого поліпшення дуже важкого економічного становища. Після Лютневої революції сибірські більшовики встановили зв'язок з військовополоненими, розгорнули серед них агітаційну і пропагандистську роботу. Військові власті, намагаючись перешкодити цьому, знову послабили режим у таборах. Проти їхніх засобів рішуче виступила більшовицька частина Рад Західного Сибіру.

Жовтнева революція докорінно змінила становище військовополонених. Вони стали вільними громадянами. Оплата праці військовополонених зрівнялась з оплатою праці місцевих робітників. Вони одержали право вільно збиратися, можливість утворювати свої власні революційні організації¹.

Більшість військовополонених правильно зрозуміли суть Великої Жовтневої соціалістичної революції і з захопленням вітали її на місцях. Центром революційної

¹ Газ. «Правда» від 29 грудня 1918 р.

діяльності серед військовополонених у Західному Сибіру (в тому числі й серед військовополонених галичан) став Омськ. Керівництво омським табором перейшло до рук самих полонених. В Омську був утворений найвищий виконавчий орган таборів Західного Сибіру — Центральний виконавчий комітет². Агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу серед військовополонених проводив Комітет іноземного пролетаріату в Омську, головну роль в якому відігравали ліві соціал-демократи. В лютому 1918 р. був створений партійний центр революційних військовополонених — ЦК омської організації Інтернаціональної соціал-демократичної робітничої партії, — що тісно співробітничав з місцевою організацією РКП(б) і пізніше перетворився на відділ Федерації іноземних груп РКП(б). Комітет іноземного пролетаріату в Омську поширив свою діяльність на більшість західносибірських таборів. Представники комітету брали участь у роботі Омської Ради депутатів робітничих і солдатських депутатів, а делегати омських інтернаціоналістів — у Всеросійському з'їзді революційних військовополонених у Москві в квітні 1918 р.³

Комітет іноземного пролетаріату в Омську розгорнув роботу серед військовополонених українців. Основне завдання агітаційної діяльності інтернаціоналістів полягало в розкритті значення Жовтневої революції для визвольного руху пролетаріату у всьому світі. Большевики донесли до західноукраїнських робітників і селян великі ідеї соціалізму та інтернаціоналізму. В результаті цієї роботи багато військовополонених українців з великих таборів, в яких були утворені партійні організації (міцні партійні організації існували в Омську, Томську і Красноярську⁴), стали членами цих організацій. В Омську партійна організація українців-галичан у 1918 р. налічувала 700 чол., а загальна кількість військовополонених українців становила три тисячі чоловік⁵.

Жовтнева революція сприяла класовому розмежуванню серед виходців із західних земель України, які перебували в таборах. Табори стали місцем гострої класової боротьби. Основна солдатська маса — робітники і селяни із Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття — з великою прихильністю віднеслася до революції. Більшість офіцерів (в омському таборі їх було близько 60) зустріли її вороже. Галицькі офіцери намагалися використати залишки свого впливу на солдатів і відвернути їх від активної участі в революційній боротьбі. Всі намагання реакційного офіцерства виявилися даремними. Як тільки в лютому 1918 р. в Омську почалася організація Міжнародного партизанського загону, до його складу увійшли й галичани. В березні 1918 р. у загоні було 600 бійців, з них близько 300 колишніх австро-угорських військовополонених⁶. Галичани були також у складі двох інших інтернаціональних загонів, сформованих в Омську. Два загони були відправлені в Забайкалля на боротьбу з бандами Семьонова, третій — проти Дутова в Оренбурзькі степи. В рядах Червоної Гвардії та Червоної Армії передові пролетарі із Західної України об'єдналися з російським революційним пролетаріатом.

Укладення Брестського договору в березні 1918 р. відкрило перед військовополоненими українцями перспективи повернення на батьківщину. Однак цю можливість використала тільки невелика кількість військовополонених — наступ білогвардійських частин Колчака, заколот обманутого реакційним офіцерством чехословацького корпусу відрізали багатьом шлях до позернення.

² Н. Колмогоров, Венгерские военнопленные в борьбе за власть Советов в Омске, Омск, 1958, стор. 9.

³ Б. Медведев, Октябрьская революция и иностранные интернационалисты в России, «40 лет Великой Октябрьской социалистической революции, Сборник статей», т. I, М., 1957, стор. 417.

⁴ «Отчет о деятельности Федерации иностранных групп», «Восьмой съезд РКП(б). 18—23 марта 1919 г.», М., 1933, стор. 435.

⁵ Г. Іваненко, Доля українців-галичан в Сибіру, газ. «Галицький комуніст» від 2 квітня 1920 р.

⁶ «Омские большевики в период Октябрьской революции и уплочения Советской власти (март 1917 — май 1918 гг.), Сборник документальных материалов», Омск, 1958, стор. 170.

Галичани — бійці інтернаціональних загонів пліч-о-пліч із своїми російськими братами боролися проти сил контрреволюції. Білогвардійці нещадно розстрілювали інтернаціоналістів, як і кожного військовополоненого, залідоженого у співчужанні більшовикам. Військовополонених знову зігнали в концентраційні табори, в яких був встановлений режим кривавого терору. «Першим ділом цих розбишак,— писав під враженням нещодавно пережитого військовополонений Г. Іваненко (пізніше діяч Комуністичної партії Західної України),— була розправа над полоненими, які відважилися піти в свої робітничі та селянські організації, які задумали боронити свої права людини та зрозуміли свою спільність класових інтересів з російським пролетаріатом... В перший день повстання (тобто контрреволюційного заколоту.— Я. Д.) розстрілюють на місці, хто тільки попадеться їм у руки, а пізніше десятками виводили вночі з таборів за місто «на роботу»... Полягло не мало від куль та шабель здичавілого офіцераства... наших галицьких робітників і селян»⁷.

Військовополонені не мирилися із своїм жахливим становищем. Багато з них, незважаючи на смертельну небезпеку, тікали з таборів, брали активну участь у повстанні проти Колчака, вступали до партизанських загонів. У донесенні начальника колчаківської контррозвідки начальника інформаційного відділу головного штабу від 25 березня 1919 р. виявлялась глибока стурбованість тим, що «військовополонені Німеччини і Австрії» стають тією міцною силою, на яку опирається Комуністична партія⁸.

Купка жалюгідних політиканів, зрадників українського народу — діячів реакційної, так званої Російської народної ради Прикарпатської Русі (Копистянський, Лабенський та ін.), обіцяли Колчаку свіже гарматне м'ясо для поповнення його поширених білогвардійських частин. З цією метою восени 1918 р. до омського табору було звезено із західносибірських таборів близько 5 тис. військовополонених українців. Протягом зими 1918/19 р. в таборі велася посилена агітація за формування «карпаторуських» батальйонів. Однак ця агітація принесла їй організаторам не більше користі, ніж попередня спроба емісарів гетьмана П. Скоропадського створити з військовополонених галичан курінь (батальйон) ім. Сагайдачного. І в першому, і в другому випадку до контрреволюційних формувань вступило тільки кілька авантюристів. Невдалими були також намагання чехословацьких офіцерів організувати українські курені у складі свого заколотницького корпусу.

Військовополонених галичан морили голодом, гнали роззутих у тріскучий мороз на роботу, за яку не платили, призначали в робітничі батальйони. Всі ці злуцання особливо посилилися з квітня 1919 р., коли начальником табору військовополонених галичан був призначений «карпаторос» Кіцко. В той час грубий терор чергувався з помпезними мітингами, під час яких оратори рафінованим способом намагалися ошукати військовополонених: «Вступайте до нашої армії! Ми також українці, ми також хочемо самостійної Галичини, самостійної України! Ми, зайнявши з допомогою Колчака Галичину, роздамо селянам панську землю!»⁹.

Однак усі зусилля примусити західноукраїнських робітників і селян «добровільно» вступати в «карпаторуські» батальйони виявилися даремними. Тоді у серпні 1919 р. колчаківський уряд видав мобілізаційний наказ, згідно з яким усі українці—коляшні громадяни Австро-Угорщини — віком від 19 до 43 років підлягали мобілізації. Застосовуючи грубе насильство, погрожуючи розстрілом, колчаківці сформували два «карпаторуські» батальйони. Коли в другій половині жовтня 1919 р. наступ 5-ої армії радянських військ в напрямку Петропавловськ—Омськ загрожував існуванню колчаківського режиму, один «карпаторуський» батальйон було кинуте на фронт. В перші ж дні боїв західноукраїнські пролетарі показали, на чій стороні їхні симпатії: батальйон у повному складі перейшов на бік Червоної Армії. В другому батальйоні почалися заворушення. Він був роззброєний і розформований. Із «солдатів»

⁷ Г. Іваненко, назв. стаття.

⁸ «Омск в дни Октября и установления Советской власти (1917—1919 гг.). Сборник документальных материалов». Омск, 1957, стор. 157—158.

⁹ Г. Іваненко, Сибірські хруні, газ. «Галицький комуніст» від 27 квітня 1920 р.

знову зробили військовополонених і під конвоєм повернули в Омський концентраційний табір.

14 листопада 1919 р. Омськ був остаточно визволений Червоною Армією. Організаційна робота серед військовополонених українців набрала ще ширшого розмаху, ніж до півторарічного чорного періоду панування колчаківців. Омськ знову став центром комуністичного руху інтернаціоналістів у Західному Сибіру. Роботу серед іноземних пролетарів очолив Комітет іноземної секції при Омському губернському комітеті РКП(б), яким керував О. М. Ярославський¹⁰, була утворена також іноземна секція при Омському загальноомському комітеті РКП(б)¹¹.

3 грудня 1919 р. військовополонені українці — члени РКП(б) — працювали разом з комуністами чехословаками і югославами у слов'янській групі іноземної секції при Омському загальноомському комітеті РКП(б). Спочатку в групу входило небагато українців, сім з них закінчило обласну партійну школу. Через деякий час в Омську відкрилася українська вечірня партійна школа, в якій протягом кількох місяців навчалось 20—30 членів і кандидатів партії.

Слов'янська група іноземної секції працювала в тісному зв'язку з Омським загальноомським комітетом РКП(б). Всі питання політичного й військового характеру вирішувалися з його допомогою. З другого боку, слов'янська група керувалася інструкціями Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б). Згідно з цими інструкціями слов'янська група була поділена на національні відділи. В момент утворення українського відділу в ньому налічувалося 10 членів і 41 кандидат у члени партії¹². Водночас українські відділи були створені також у Ново-Миколаєвську та в Барнаулі у складі іноземних секцій РКП(б).

Український відділ РКП(б) в Омську розгорнув широку агітаційно-пропагандистську діяльність серед військовополонених українців. У приміщенні відділу, а потім в Українському робітничому клубі, який замінив так звану «Омську українську вільну громаду», три рази на тиждень українською мовою читалися лекції про сучасне становище. Відділ встановив зв'язок з Харковом та Києвом, отримував звіди українські комуністичні газети, суспільно-політичну літературу, що стала основою для створення української бібліотеки при позашкільному відділенні губернського відділу народної освіти. При українському відділі РКП(б) було організовано українську драматичну трупу та український хор. 24 квітня 1920 р. відділ почав видавати свій друкований орган — газету «Пролетар», яка виходила спочатку два рази на місяць. Редакція газети знаходилась у приміщенні українського відділу, тобто в Омському загальноомському комітеті РКП(б). Газета видавалася до вересня 1920 р. (вийшло в світ щонайменше 13 номерів газети) і відіграла велику роль у поширенні комуністичних ідей серед військовополонених галичан. На сьогодні вона — основне джерело для висвітлення діяльності галицьких інтернаціоналістів у Омську в 1920 р.

10—12 липня 1920 р. в Омську відбулася скликана слов'янським відділом іноземної секції при Омському губернському комітеті РКП(б) нарада українських, чехословацьких та югославських відділів партійних організацій. На цій нараді були присутні 42 представники від партійних організацій інтернаціоналістів Омська, Томська, Красноярська, Ново-Миколаєвська, Семіпалатинська та інших міст Західного і Східного Сибіру¹³.

Природно, що думки військовополонених галичан весь час були спрямовані до свого рідного краю — Західної України, яка перебувала у тяжкому ярмі польських панів. З великим хвилюванням вони стежили за подіями на Україні — за жорстокими боями Червоної Армії з білопольськими військами Пілсудського. В ті напружені дні, в кінці травня 1920 р., в Харкові при ЦК КП(б)У був утворений Галицький організаційний комітет, який тимчасово взяв на себе обов'язок репрезентувати галицьких

¹⁰ П. Шуркин, М. Юрасова, Из истории советского Омска (ноябрь 1919—1920 гг.), Омск, 1951, стор. 41—42.

¹¹ «Омские большевики в период Октябрьской революции и упорочения Советской власти (март 1917 — май 1918 гг.)», стор. 213—214.

¹² Газ. «Пролетар» від 24 квітня 1920 р.

¹³ Газ. «Пролетар» від 19 червня 1920 р.

трудящих перед урядами Російської і Української Радянських республік. За домовленістю з ЦК РКП(б) в місцях значного скупчення військовополонених галичан, у тому числі і в Омську, були створені так звані Галицькі бюро для керівництва партійною роботою серед галичан.

Галицьке крайове бюро в Омську почало діяти 10 липня 1920 р. Воно було обране на організаційних зборах комуністів галичан після виступу представника Галицького організаційного комітету при ЦК КП(б)У, який приїхав з Харкова. До складу бюро входили чотири чоловіки — три члени комітету і один кандидат. Галицьке крайове бюро підпорядковувалося безпосередньо Сибірському бюро РКП(б). Загальні збори колишніх військовополонених галичан в Омську цілком підтримали політичну платформу Галицького організаційного комітету при ЦК КП(б)У в Харкові¹⁴.

Галицьке крайове бюро проводило свою діяльність у самому Омську та керувало партійною роботою серед галичан усього Сибіру. За його приблизними підрахунками, в липні 1920 р. на території Західного і Східного Сибіру було близько 15–20 тис. галичан¹⁵, серед них — не менше двох тисяч інвалідів війни; в Омську перебувало 1180 осіб¹⁶, у Красноярському повіті — близько 250, в Барнаулі — 256, у Бійську — 375, у Славгороді — 160¹⁷. По кілька сот галичан налічувалося в Томську, Петропавловську, Ново-Миколаєвську та інших містах Сибіру.

З 17 липня 1920 р. видавництво газети «Пролетар» перейшло до рук Галицького крайового бюро. З початку серпня газета «Пролетар» починає виходити щотижнево. В Омську, Красноярську, Томську, Петропавловську часто відбувалися збори і мітинги галичан, на яких члени бюро виступали з доповідями про становище у Східній Галичині, про могутній контрнаступ Червоної Армії, про її просування в напрямку Галичини. В Омську одночасно з вечірньою українською партійною школою працював постійний лекторій, який відвідувала велика кількість колишніх військовополонених галичан. З української політично-суспільної літератури, що надійшла із Харкова, було створено 15 бібліотечок і надіслано їх у різні сибірські міста. В Омську галичани особливо часто збиралися в клубі інтернаціоналістів ім. К. Лібкнехта. Тут українська труппа влаштувала кілька театральних вистав з українського класичного репертуару¹⁸.

В другій половині липня 1920 р. Червона Армія, переслідуючи війська білополяків, що відступали, перейшла річку Збруч. В Галичині була проголошена Галицька Радянська Соціалістична Республіка. Серед партійних працівників, що брали участь в організації Радянської влади на визволеній землі, були й комуністи — колишні сибірські військовополонені-інтернаціоналісти¹⁹. Голова Радянського уряду Галичини (Галревкому) В. Затонський високо цинив тих людей, які пройшли важку школу громадської війни в Сибіру. В листі В. І. Леніну від 6 вересня 1920 р. він повідомляв: «Надзвичайно цінним матеріалом для радянського будівництва є галичани з Росії, головним чином з Сибіру і Туркестану»²⁰.

Галичани з Сибіру всіма силами рвалися в Радянську Галичину. «Ми, партійні галичани м. Омська, — записано в резолюції загальних партійних зборів від 12 серпня 1920 р. — закинуті імпералістичною війною в далекий Сибір, гаряче вітаємо першу в історії робітничо-селянську владу Східної Галичини в особі новоутвореного Галицького ревкому і всі наші сили віддаємо в його розпорядження для остаточного визволення галицького пролетаріату від панського гніту, для створення радянського державного апарату та для відродження економічного життя Східної Галичини»²¹.

¹⁴ Газ. «Пролетар» від 17 липня 1920 р.

¹⁵ «Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху на Західній Україні (1917—1920 рр.). Документи і матеріали», Львів, 1957, стор. 334—335.

¹⁶ Газ. «Пролетар» від 31 липня 1920 р.

¹⁷ Газ. «Пролетар» від 28 серпня 1920 р.

¹⁸ Газ. «Пролетар» від 7 серпня 1920 р.

¹⁹ Перша група галичан — колишніх військовополонених, в основному членів РКП(б) — приїхала до Києва із Західного Сибіру навесні 1920 р.

²⁰ «Під прапором Жовтня...», стор. 516.

²¹ Газ. «Пролетар» від 21 серпня 1920 р.

Галичани-пролетарі в Сибіру не шкодували життя для Батьківщини. Коли згідно з вказівкою Революційно-військової ради РРФСР штабові Західносибірського військового округу в Омську почалося формування Галицького червоного полку, до нього масово вступали добровольці не тільки з Омська, а й з Петропавловська, Томська та інших сибірських міст. Полк повинен був від'їхати в Казань на перепідготовку (в Казані тоді перебував на переформуванні галицький запасний батальйон, в якому налічувалося близько двох тисяч солдатів), і пізніше відправитися у Галичину для об'єднання з іншими галицькими військовими частинами, що в складі Червоної Армії брали участь у визволенні Східної Галичини.

Формування Галицького червоного полку в Омську тривало від другої половини липня до початку вересня 1920 р. Ядро полку становив комуністичний осередок, в якому в кінці серпня було 39 членів партії²². Однак в момент відправки галицької військової частини з Омська становище на Західній Україні докорінно змінилося — війська білополяків знову топтали землю Східної Галичини.

Основна маса колишніх військовополонених повернулася із Західного Сибіру в Західну Україну в 1921—1922 рр.—після укладення Ризького договору. Вони принесли у рідні міста і села вістку про новий справедливий соціальний лад, що народжувався і міцнів на їхніх очах. Чимало колишніх «сибіряків» вступили в ряди Комуністичної партії Західної України і стали активними учасниками революційної боротьби, чимало — ще деякий час залишалися на військовій службі в Радянській Україні та в Сибіру. Багато з них брали участь у винищенні контрреволюційних націоналістичних та білогвардійських банд. Ті, що поселилися у своїй новій Радянській Вітчизні — зокрема в самому місті Омську та поблизу його,— активно включилися в соціалістичну перебудову країни.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

²² Газ. «Пролетар» від 3 вересня 1920 р.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

ГЕРОЇЧНЕ МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

О. К. Касименко, Історія Української РСР, Популярний нарис, Вид-во АН УРСР, К., 1960, 400 с.

Видавництво Академії наук УРСР нещодавно випустило в світ цікаву і змістовну книгу О. К. Касименка «Історія Української РСР». Її вихід відповідає назрілій потребі мати узагальнений популярний нарис історії України, відповідає тому величезному інтересу, який радянські люди проявляють до багатой і героїчної історії українського народу. Автор книги ставив перед собою мету: дати широкому читачеві стислий нарис історії українського народу від найдавніших часів до наших днів. І це завдання ним виконано.

Оцінюючи в цілому книгу О. К. Касименка, необхідно підкреслити, що всі її розділи написані з позицій марксистсько-ленінської теорії. Використовуючи величезний документальний і фактичний матеріал, автор переконливо показує, що народ є справжнім творцем історії, що український народ вписав немало славних сторінок у боротьбу за соціальне і національне визволення, що виникнення і розвиток соціалістичного суспільства — це відображення об'єктивної закономірності.

В книзі розвінчується антиісторична концепція українських буржуазних націоналістів про походження і розвиток українського народу, які твердили, нібито український народ ніякого споріднення з російським народом не має, нібито весь історичний розвиток обох народів проходив не в дружбі, а в постійному антагонізмі. Автор переконливо показує, що «формування української народності тісно зв'язано з процесами формування російської і білоруської народності», що утворення з слов'янського, древньоруського населення цих трьох народностей було, насамперед, «результатом дальшого розвитку продуктивних сил і посилення економічних зв'язків всередині кожної з трьох відосіблених древньоруських земель» (стор. 38—39), що всі ці народності жили в постійній

дружбі, завжди підтримували тісні економічні зв'язки, що сприяло їх економічному і культурному розвитку. Автор завдає нищівного удару українським буржуазним націоналістам і їх реакційній «теорії» безкласовості і безбуржуазності української нації, а також «теорії єдиного потоку», на конкретних прикладах і фактах він показує, що «на Україні були десятки тисяч українських капіталістів, фабрикантів, заводчиків, купців та інших вискувачів», що «українська буржуазія, як і буржуазія інших національностей, була вірною опорою царського самодержавства, тісно зв'язана з іноземними капіталістами і сприяла їм у здійсненні загарбницьких планів щодо Росії і, зокрема, України» (стор. 142—143). Викриваючи неправильні твердження українських буржуазних націоналістів, нібито Україна не мала свого пролетаріату, О. К. Касименко доводить, що формування робітничого класу на Україні йшло в основному за рахунок двох братніх народів — українського і російського, що «існування в складі робітничого класу України значного прошарку російських робітників мало величезне прогресивне значення» (стор. 114).

Цінність книги полягає у тому, що в ній на документальному і фактичному матеріалі показано величезні соціалістичні перетворення на Україні, підкреслено, що організуючою і спрямовуючою силою радянського народу є Комуністична партія, яка свідомо використовує об'єктивні закони розвитку суспільства, що закладені в соціалістичній системі господарства переваги перед капіталістичною системою відкрили в нашій країні невичерпні можливості небаченого в експлуататорському суспільстві економічного, політичного і культурного розвитку всіх народів СРСР.

У нарисі двадцять два розділи. Перші три — присвячені висвітленню первісно-об-

щинного ладу на території України, зародженню феодальних відносин, утворенню Київської Русі як спільного початкового періоду в історії російського, українського і білоруського народів, а також показу феодальної роздробленості Русі. І хоча в основному в цих розділах зібрані факти з історії східних слов'ян і Русі в XI—XIV ст., все ж автор в багатьох випадках повторює лише загальні відомості по історії СРСР, недостатньо виділяючи матеріал, який безпосередньо стосується території України.

Більш детально висвітлюється в книзі питання утворення української народності (XIV—XV ст.). Автор підкреслює, що «однією з найважливіших умов формування народності є територіальна спільність. Територія, на якій складалася українська народність, охоплювала Київщину, Переяславщину, Чернігівщину, Волинь, Поділля, Галицьку землю, Закарпаття і Північну Буковину. Найбільш інтенсивно процес утворення української народності відбувався в Середньому Подніпров'ї. Далі автор сплиняється на характеристики економічних та культурних умов формування української народності. Він підкреслює, що «український народ, який виріс з єдиного кореня древньоруської народності, свято зберігав чуття єдності землі руської, підтримував найтісніші зв'язки з братнім російським народом» (стор. 40). Історична спільність і спорідненість українського і російського народів ґрунтується на тому, що ці народи, за висловом В. І. Леніна, дуже близькі «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹.

Далі О. К. Касименко детально сплиняється на історії України XVI—XVII ст. Перед читачем розгортається картина нечуваного кріпосницького, національного і релігійного гніту, що проводився на Україні польськими магнатами і шляхтою у союзі з українськими феодалами. Кочові орди Кримського ханства і полчища султанської Туреччини розоряли пошматовану країну і загрожували українському народові фізичним знищенням. Волелюбний український народ піднявся на боротьбу проти своїх гнобителів.

У книзі детально висвітлюється велика епопея боротьби українського народу на чолі з видатним державним діячем і полководцем Богданом Хмельницьким за визволення батьківщини і возз'єднання з братнім російським народом у єдиній Російській державі. Возз'єднання України з Росією, проголошене 8 січня 1654 р. на Переяславській раді, врятувало український народ від поневолення шляхетською Польщею та від поглинення султанською Туреччиною і забезпечило умови для дальшого історичного розвитку. На жаль, зосереджуючи увагу на вивітленні історичних подій на Лівобережній і Правобережній

Україні, що ввійшли до складу Росії, автор лише згадує про події у Східній Галичині, Північній Буковині і чомусь зовсім нічого не говорить про Закарпаття.

У паступних розділах (VII—XII) розкриваються основні риси розвитку і кризи феодально-кріпосницького господарства на Україні. Змістовно й цікаво розповідається про Коліївщину, селянські повстання на Лівобережжі і зруйнування Запорізької Січі, участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. і повстання декабристів, рух під проводом Устима Кармалюка, народний рух напередодні скасування кріпосного права і боротьбу селянства проти грабницької реформи 1861 р.; про розвиток капіталістичних відносин у промисловості і сільському господарстві. Як позитивне слід відзначити, що економічний процес розглядається автором з урахуванням особливостей розвитку Лівобережної, Слобідської і Правобережної України, які увійшли до складу Росії в різні періоди розвитку феодалізму в Росії і з неоднаковим у кожній з них рівнем розвитку продуктивних сил (стор. 95—106). О. К. Касименко характеризує розвиток промисловості, сільського господарства і транспорту на Україні, розглядає становище торгівлі, її форми. Намалявавши картину перетворення козацької старшини і всієї феодальної верхівки України в дворянство, яке добивалося і добилося оформлення кріпосного права, він показує, як в умовах розвитку торговельних зв'язків Україна ще до реформи 1861 р. перетворилася на складову частину все-російського господарства, зв'язаного єдиною ринку, як відбувалося зародження капіталістичних відносин у надрах феодалізму. В заключній частині автор цікавими даними ілюструє зростання промисловості, розклад кріпосництва і зв'язане з цими процесами формування класів буржуазного суспільства.

Капіталізм у Росії після реформи 1861 р. розвивався дуже бурхливо. Він уживався з важкими залишками кріпосництва, що обмежували нагромадження капіталу і разом з цим сприяли проникненню в російську економіку іноземного капіталу. Розвиток капіталізму на Україні відбувався особливо суперечливо, в обстановці важкого соціального і національного гноблення українського народу.

У IX—XII розділах нарисую глибоко розкриваються ці суперечності, що завершились створенням «воєнно-феодального» імперіалізму царської Росії, в якому Україна була однією з основних ланок, доводиться, що українська національна буржуазія, незважаючи на значне місце російських капіталістів в економіці України та величезний приплив іноземного капіталу, зайняла важливі позиції в ряді галузей промисловості, в усьому народному господарстві, і багато з підприємців-українців володіли величезними капіталами» (стор. 142).

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 71.

Великий інтерес і політичну значимість мають ті розділи книги, де розкривається формування і розвиток промислового пролетаріату на Україні, де показано, що робітничий клас України з моменту виникнення становив собою органічну частину російського робітничого класу. Оцінюючи значення національного складу промислового пролетаріату України, автор цілком правильно відзначає, що участь російського пролетаріату у формуванні кадрів промислових робітників України сприяла зміцненню згуртованості і організованості українського пролетаріату, зростанню його революційних і бойових якостей. Російські робітники, які перебували на Україні, разом з українськими становили єдиний робітничий клас України, органічну складову частину російського робітничого класу (стор. 144—154). Єдність робітничого класу Росії, загартована в битвах революції 1905—1907 рр., була важливою передумовою нового піднесення революційного руху напередодні імпералістичної війни і в роки війни. Масове піднесення робітничого руху і зростання його організованості свідчили про те, що Росія йшла назустріч новій революції.

Шість розділів (XIII—XIX) книги відведені висвітленню Жовтневої революції, що відкрила початок нової і славної епохи в історії українського народу, встановленню Радянської влади на Україні, подій громадянської війни та іноземної інтервенції, питань розвитку народного господарства України в період після Жовтневої революції, детальному аналізу питань відбудови народного господарства в 1921—1925 рр., боротьби за соціалістичну індустріалізацію, успішне будівництво соціалізму і створення когоспного ладу, перемоги соціалізму в СРСР і дальшого розвитку радянського суспільства аж до початку Великої Вітчизняної війни. Окремий розділ присвячено показу участі українського народу у Великій Вітчизняній війні. Останні три розділи (XX—XXII) присвячені відбудові і розвитку народного господарства України в 1945—1953 рр., завершенню побудови соціалізму (1953—1958 рр.) і показові Української РСР у період розгортку будівництва комунізму.

На багатому фактичному і документальному матеріалі автор висвітлює активну боротьбу трудящих України за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади, підкреслює, що більшовики вели непримиренну боротьбу проти українських буржуазних націоналістів, які оптом і в роздріб торгували свободою і незалежністю українського народу, всіляко намагалися продати український народ в рабство імпералістичним хижакам. Водночас автор показує, як більшовики наполегливо боролися проти національного пригноблення українського та інших народів, виступали за розвиток української демократичної культури, відстоювали право української нації на самовизначення, вка-

зували робітникам і селянам України єдино правильний шлях боротьби за встановлення Радянської влади. Великий Ленін вчив, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»².

У розділах «Велика Жовтнева соціалістична революція і встановлення Радянської влади на Україні» і «Громадянська війна та іноземна інтервенція» автор переконливо відтворив картину політичної боротьби на Україні в період Жовтневої революції. На яскравих фактах розкривається та активність, з якою робітничий клас і селянство України першими слідом за російським народом пішли по шляху соціалістичної революції. Основну увагу в розділах приділено величезній творчій роботі Комуністичної партії по утвердженню соціалістичних форм господарства, вихованню нової дисципліни праці, організації управління виробництвом, установленню і зміцненню братерської співдружності трудящих України і Росії у воєнній, економічній і політичній галузях.

На жаль, дуже важливі моменти боротьби партії за зміцнення союзу робітничого класу і селянства в умовах України чомусь залишилися поза увагою автора. Відомо, що троцькісти, які пробралися в керівні органи України, намагалися підірвати цей союз, порушували ленінські вказівки про розподіл поміщицької землі серед селян, про суворе додержання добровільності при організації колективних господарств та ін. Потрібно було енергійне втручання В. І. Леніна і рішучі дії ЦК КП України, щоб покласти край цим лівацьким заскокам, виправити становище і тим самим сприяти зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

В наступних розділах автор детально розглядає період історії українського народу після остаточної перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Процес відбудови народного господарства, який завершився на Україні в 1925—1926 рр., досить переконливо ілюструється цікавими даними. У XVI—XVIII розділах книги висвітлюються досягнення Радянської України, як і всього Радянського Союзу, в період соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства. Автор широко використав і коментував важливі рішення партії, що характеризують цей переможний період в історії соціалістичного будівництва.

Значне місце в книзі приділяється розгортанню творчої ініціативи народних мас, здійсненню соціалістичної індустріалізації і колективізації, розвитку української радянської культури за період з 1917 по 1941 рік. В ній переконливо показуються грандіозні соціалістичні перетворення на Україні за роки довоєнних п'ятирічок. Україна, підкреслює автор, стала соціалістич-

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14

ною, вона перетворилася на могутній, різноманітно розвинутий господарський комплекс з небувало високим рівнем техніки і виробничої культури. В книзі також розглядаються зміни в структурі усього суспільного виробництва, раціональне розміщення продуктивних сил в країні, яскравими фактами ілюструється зміцнення економічних зв'язків Української РСР з іншими республіками і районами СРСР, показується, що Україна стала батьківщиною багатьох нових форм соціалістичного змагання, переконливо розкривається загальне зростання добробуту українського народу.

Спеціальний розділ автор присвячує воз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській Соціалістичній державі, підкреслюючи, що для Західної України і Північної Буковини історичний акт воз'єднання означав гігантський крок уперед у суспільно-політичному, економічному і культурному розвитку (стор. 308—312).

Головним змістом XVIII—XIX розділів книги є висвітлення участі українського народу у Великій Вітчизняній війні, показ героїчної боротьби українського народу на фронтах і в тилу ворога, а також його самовіддані праці, спрямовані на забезпечення перемоги над фашистськими загарбниками. Певне місце в книзі відведено висвітленню розвитку воєнної економіки, відбудови народного господарства Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни і безпосередньо після її закінчення. Автор наводить численні факти і дані, які підтверджують, що у відбудові народного господарства України брали участь народи всього Радянського Союзу. Тут же йдеться і про завершення воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.

Заключні три розділи нарисів присвячені детальній характеристиці післявоєнних п'ятирічок і дальшому розвитку країни, визначеному рішеннями XX і XXI з'їздів КПРС, висвітленню значних досягнень трудящих Радянської України у виконанні завдань п'ятої п'ятирічки в галузі промисловості, боротьби за кроте піднесення сільського господарства. Автор наводить цікаві факти і приклади, які свідчать про боротьбу українського народу за виконання семирічки, виникнення і розвиток нових явищ у процесі комуністичного будівництва.

Цінним у заключних розділах нарисів є те, що в них яскраво показано зростаючу роль Української РСР на міжнародній арені, її участь в ООН, у боротьбі за мир і співробітництво народів. Автор пише, що «Українська РСР у своїй зовнішньополітичній діяльності виступає як складова частина соціалістичної світової системи і послідовно відстоює ленінські принципи й цілі зовнішньої політики. В Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організаціях Українська РСР завжди висувала та активно підтримувала радянські пропозиції за роззброєння, заборону атомної, водневої зброї та інших засобів масового винищення людей, за встановлення тривалого і міцного миру між усіма народами» (стор. 355). Українська РСР займає значне місце в зовнішньо-економічних зв'язках СРСР. За договорами, укладеними між СРСР і різними зарубіжними країнами, Українська РСР експортує в ці країни багато видів промислової і сільсько-господарської продукції. Україна встановила і невпинно розвиває тісні економічні взаємозв'язки з Чехословаччиною, Польщею, Угорщиною, Румунією, Китаєм та іншими країнами.

В нарисі вперше дається цікавий матеріал, який показує українську трудову еміграцію за межами Батьківщини, наводяться конкретні факти і приклади з життя українців у США, Канаді, Аргентині та інших країнах Заходу.

Нарис не позбавлений і деяких інших недоліків, крім тих, які відзначалися вище. Наприклад, у книзі недостатньо показані соціалістичні перетворення в західних областях України (розвиток промисловості, сільського господарства, розвиток культури), мало приділено уваги висвітленню розвитку культури на Україні за період 1933—1941 рр.

Вказані недоліки не применшують загального достоїнства нарисів, який, крім свого прямого призначення — науково викласти історію українського народу, — є значним посібником для викладачів історії, пропагандистів і агітаторів. У нарисі систематизовано величезний історичний матеріал, широко використано фольклор, введено у науковий оборот ряд нових матеріалів. Книгу О. К. Касименка про славу історію українського народу з інтересом прочитають найширші кола читачів.

В. П. СТОЛЯРЕНКО,
В. М. ТАРАНЕНКО

НЕЗАБУТНІ ДНІ

Є. М. Склярєнко, Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році.
Вид-во АН УРСР, К., 1960, 283 с.

Після ХХ з'їзду КПРС радянська історична наука зробила великий крок уперед у вивченні громадянської війни — одного з найважливіших періодів нашої історії. Багато працюють в цій галузі і історики Радянської України. Останнім часом лише про події 1918 р. на Україні видано ряд цікавих праць, зокрема Ю. Я. Білана³, Г. Заставенка⁴, Є. М. Склярєнка та ін. Та це й зрозуміло. Події 1918 р. на Україні є яскравими сторінками героїчної боротьби трудящих проти іноземних загарбників, білгвардійщини, різних мастей українського буржуазних націоналістів. В. І. Ленін приділяв цим подіям на Україні виняткову увагу, неодноразово повертався до їх аналізу, вчив партію, комуністів України робити висновки з досвіду боротьби трудящих за зміцнення Радянської влади.

Книга Є. М. Склярєнка відтворює героїчні сторінки з історії громадянської війни на Україні. Автор уважно вивчив лєнінські праці, зібрав багатий документальний матеріал у численних фондах десяти центральних та місцевих архівів, періодиці, в спогадах тощо, зміло, на основі марксистського аналізу використав його.

У перших розділах книги розповідається про напад Німеччини на Радянську країну, про рішучий збройний опір трудящих імперіалістичним загарбникам. Автор яскраво показує, як лєнінське керівництво ЦК РКП(б) забезпечило єдність дій братніх російського і українського народів, всебічну допомогу Радянської Росії Україні, детально розповідається про важкі героїчні бої українського народу проти німецьких окупантів у березні — квітні 1918 р., про роботу місцевих більшовицьких організацій.

На конкретних прикладах і фактах автор викриває зрадництво лютих ворогів нашого народу — українських буржуазних націоналістів, які за «угодою» від 27 січня 1918 р. продали Україну німецьким імперіалістам. У книзі наводяться мало відомі факти про ганебну діяльність Центральної ради, її «рекомендації» окупантам про шляхи якнайшвидшого загарбання України та ряду районів Білорусії і Росії (стор. 29—30).

У розділах «Реставрація буржуазно-поміщицького ладу на Україні» та «Віднов-

лення капіталістичних порядків у промисловості» детально розповідається про реставрацію на Україні буржуазно-поміщицького монархізму, викривається ганебна роль українських буржуазних націоналістів у здійсненні гетьманського перевороту.

Документи про відновлення поміщицького господарства і капіталістичних порядків, що їх наводить автор, відтворюють жахливу картину становища, в якому опинилися робітники і трудяще селянство України. В книзі на підставі аналізу численних архівних матеріалів зроблено підручки про масштаби грабування народу, безробіття, арештів, спекуляції тощо (стор. 73, 75, 84, 94).

Автор розкрив класову суть гетьманщини, яка являла собою своєрідний союз між німецькими та австро-угорськими імперіалістами і місцевою буржуазією, поміщичками та куркульством (стор. 63). У книзі вірно підкреслюється особлива контрреволюційність українського куркульства (стор. 70), на що неодноразово звертає увагу В. І. Ленін⁵. Ілюструючи конкретними фактами, автор нещадно таврує зрадницьку, двурядницьку тактику українських буржуазних націоналістів та партій есерів і меншовиків, які заявляли про «опозицію» до гетьмана і іноді навіть примазувалися до народних повстань, але насправді вірно служили окупантам, буржуям та поміщикам і люто боролися проти соціалістичної революції. Цими фактами автор переконливо доводить єдність іноземної та внутрішньої контрреволюції і вказує, що «відкриті вимоги буржуазно-поміщицьких кіл і дії окупантів взаємно доповнювали одне одного» (стор. 64). Це слід особливо підкреслити, бо іноді в працях деяких радянських істориків знуцання контрреволюції над народом висвітлюються як злочиння самих лише окупантів, а про активну участь у цих діях внутрішньої контрреволюції майже не згадується.

Звідси випливає ще одне принципове питання про характер і спрямованість революційної боротьби на Україні в 1918 р. Є. М. Склярєнко чітко і вірно відповідає на це питання: боротьба трудящих України була спрямована проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. Це твердження істотно відрізняється, на наш погляд, від позицій тих радянських істориків, які характеризують боротьбу у 1918 р. на Україні лише як вітчизняну війну проти німецьких окупантів.

Особливо змістовними в рецензованій праці Є. М. Склярєнка є розділи: «Страйковий рух робітників», «Партизансько-повстан-

³ Ю. Білан, Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году, Изд-во Киевского государственного университета, К., 1960, 330 с.

⁴ Г. Заставенко, Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р., Держполітвидав УРСР, К., 1959, 153 с.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 10, 37.

ська боротьба» і «Робота комуністів серед солдатів окупаційної армії». Розділ про страйковий рух є чи не найповнішим у нашій літературі зібранням матеріалу про боротьбу робітничого класу України у 1918 р. Аналізуючи ці матеріали, автор розподіляє страйковий рух на три періоди: 1) травень—червень, коли значно переважали економічні вимоги; 2) липень—серпень, коли під впливом агітації комуністів та їх безпосереднім керівництвом робітники стали частіше виступати проти гетьманського режиму і окупантів; 3) вересень—грудень, коли значно зросла кількість і тривалість страйків, а на перший план у більшості випадків висувались політичні вимоги.

Велику увагу в книзі приділено вивченню революційного руху на селі. На відміну від тих істориків, які пишуть про боротьбу селянства взагалі, Є. М. Складенко цілком вірно підкреслює, що боротьбу вело трудяще селянство, а найактивнішою його частиною була біднота. Автор показує причини і характер руху селян та його різноманітні форми.

В праці наводяться численні фактичні дані, називаються місця революційних боїв і їх учасники. Книга закінчується розділом про крах німецько-австрійської окупації та відновлення влади Рад на Україні.

Характеристика книги Є. М. Складенка була б неповною, якби ми не зазначили принаймні ще таких її позитивних рис: автор показує історію Комуністичної партії та її місцевих організацій на Україні в нерозривному зв'язку з усією революційною боротьбою робітничого класу і трудящого селянства. Переконаливо розкрити керівна роль партії у цій боротьбі. Вперше в радянській історичній літературі ми маємо (у вигляді таблиці-додатку № 1) загальну картину поширення на Україні підпільних видань комуністів у червні—листопаді 1918 р. Надзвичайно важливим і цікавим є зібраний у цьому розділі матеріал про роботу комуністів серед солдатів окупаційної армії.

Протягом усієї книги Є. М. Складенко ілюструє ленинське положення про те, що соціалістична революція на Україні буде непереможною лише в єдності з революційною Росією⁶. Дослідженню цієї проблеми, що має велике наукове і політичне значення, автор присвятив розділ «Дальше зміцнення братерської співдружності робітничого класу України і РРФСР в ході визвольної боротьби». Це дозволило відзначити ті специфічні форми, яких набрала взаємодопомога трудящих України і Росії в складних умовах 1918 р.

При вивченні революційного руху робітничого класу і трудящого селянства автор намагається реально змалювати складну обстановку. Зокрема, в книзі йдеться про ті труднощі, які заважали розгортанню боротьби, особливо на селі (дезорганізаторська робота петлюрівців, стихійний характер окремих виступів селян і т. п.). Ретельне ставлення до вивчення документів дало змогу Є. М. Складенку уточнити деякі дати, цифри і факти.

Все відзначене свідчить про те, що праця Є. М. Складенка є значним вкладом у вивчення складних проблем історії 1918 р. на Україні. Проте книга не позбавлена недоліків. Багатий матеріал книги повинен був сприяти з'ясуванню суперечливих проблем теми. Це стосується і питань історії КП(б)У. Лише на основі правильного аналізу міжнародного і внутрішнього становища України у 1918 р. можна розібратися у внутрішньо-партійній боротьбі в КП(б)У в той період, зокрема в розходженнях з організаційних і тактичних питань, що мали місце на Таганрозькій нараді, I і II з'їздах КП(б)У. Тоді викликали гострі суперечки і питання про характер боротьби на Україні, про співвідношення сил революції і контрреволюції, а звідси і про тактику партії. Але Є. М. Складенко не поставив своїм завданням з'ясувати їх.

На жаль, ці недоліки властиві й іншим працям (зокрема, книгам Ю. Білана та Г. Заставенка), що дає підставу говорити про існування певного розриву між вивченням проблем громадянської історії і історії Комуністичної партії у 1918 р. на Україні.

Історіографічний огляд у книзі повинен був бути більш широким та охоплювати, насамперед, найновіші праці.

І останнє. Нам здається, що матеріал, який мають у своєму розпорядженні дослідники подій 1918 р. на Україні, дає змогу значно ширше викрити контрреволюційність і ганебну роль угодців і особливо українських буржуазних націоналістів. Використано далеко не всі документи; можна навести значно яскравіші факти. Але головне ось що: треба показати класові коріння буржуазно-націоналістичних партій, розкрити всю їх діяльність як прояв у тих конкретних умовах політики відповідних класів, насамперед куркульства і націоналістичної дрібної буржуазії міста. Все це дуже яскраво, на наш погляд, видно на документах 1918 р. Зазначені недоліки вимагають дальшої серйозної роботи над темою. Проте вони не змінюють тієї позитивної оцінки, якої в цілому заслуговує книга.

⁶ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 101.

НОВИЙ ПОСІБНИК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

«Хрестоматія з історії Української РСР, том I. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Посібник для вчителів». Упорядкували О. А. Бевзо, М. М. Лисенко, Д. І. Мишко, Г. І. Підлуцький. За редакцією члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія, Вид-во «Радянська школа», К., 1959, 749 с.

З великим інтересом зустріла громадськість нашої республіки вихід у світ першого тома «Хрестоматії з історії Української РСР». Видана як посібник для учителів, книга знаходить значно ширше коло читачів. Даний том охоплює період історії України з найдавніших часів до 50-х років XIX ст. В книзі вміло відібрано цікавий і потрібний матеріал, який конкретизує і поширює відомості, наведені в курсі з історії Української РСР. Колектив упорядників на чолі з редактором виконав важку і копітку роботу, добираючи з величезної маси історичних джерел, розкритих у численних публікаціях, найважливіші документи і дані, які найпереконливіше розкривають, характеризують історичний процес на Україні у зазначений період.

Аналіз усіх розділів хрестоматії показує, що упорядники прагнули з допомогою конкретних історичних документів охарактеризувати розвиток господарства, соціально-економічних відносин, класової боротьби, культури України з найдавніших часів до середини XIX ст. Головним своїм завданням упорядники поставили розповісти читачам беззаперечною мовою фактів про життєві умови трудящих мас України, про їхню боротьбу проти соціального гніту та іноземних загарбників, показати корені віковичної дружби українського та російського народів, познайомитися з найвизначнішими пам'ятками духовної культури українського народу.

Документи в хрестоматії розподілені на десять розділів, що відповідають періодизації курсу «Історії Української РСР» (т. I), виданого Інститутом історії АН УРСР. Кожному розділу передує загальна характеристика відповідного періоду. Автори коротко аналізують кожний документ, у багатьох випадках радять, як його використати учителю. В кожному розділі матеріал згруповано за підрозділами. В кінці документального збірника вміщена хронологічна таблиця. Список творів класиків марксизму-ленінізму, що додається до хрестоматії, допоможе вірно оцінити історичні події, явища, краще збагнути закономірності історичного процесу.

Перший розділ хрестоматії знайомить із стародавніми джерелами про перші племена кімерійців та скіфів, які жили на території України, про грецькі колонії в Причорномор'ї. У цьому розділі вміщені цікаві стародавні документи про суспіль-

ний устрій, розселення і побут древніх слов'ян. З цих документів довідуємось про те, що слов'яни, як пише Прокопій Кесарійський, «не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії» (стор. 19). В наступному розділі можна знайти свідчення сучасників, уривки з літописів та «Руської правди», а також пам'ятки Древнооруської народної творчості, в яких відображено становище народних мас, їх боротьбу проти соціального гніту та іноземних загарбників, досягнення древнооруської культури.

Назва розділу «Формування і розвиток феодальних відносин. Київська Русь (IX—середина XII ст.)» дещо ширша його змісту. В ньому зібрані документи виключно часів Київської Русі, коли, як пишуть цілком правильно самі упорядники, «відбувався процес поширення і зміцнення феодальних відносин», а не їх формування. Радянські історики прийшли до висновку, що формування феодальних відносин у слов'ян проходило в VI—IX ст. до появи древнооруської держави⁷.

Ряд документів з третього розділу характеризують соціально-економічні відносини та політичне становище руських князівств у період феодальної роздробленості. Однак, на нашу думку, у цьому розділі недостатньо висвітлено питання про утворення української народності. В хрестоматії немає чомусь навіть уривків з Київського і Галицько-Волинського літописів, де вперше зустрічається термін «Україна». В одному із підрозділів є свідчення літописів та хроніки Києво-Михайлівського монастиря про загарбання українських земель литовськими феодалами, але не вводяться джерела, в яких мова йшла б про захоплення західноукраїнських земель польсько-шляхетськими загарбниками у XIV ст.

Документи розділу четвертого знайомлять з політичним становищем на українських землях у XV—XVI ст., із зростанням феодального землеволодіння і посиленням феодально-кріпосницького гніту, розвитком міст, ремесла і торгівлі. В розділі містяться цікаві дані про запорізьке козацтво та його боротьбу проти іноземних загарбників, боротьбу народних мас

⁷ Днев. В. Довженок, М. Брайчевский, О времени сложения феодализма в древней Руси, журн. «Вопросы истории», 1950, № 8, стор. 60—78.

проти феодалів, про розвиток української культури. Про наслідки Люблінської унії для України більше, ніж щоденник Люблінського сейму, змогли б розповісти універсали Сігізмунда II Августа 1569 р., в яких безпосередньо йдеться про загарбання Волині і Підляшшя. Текст жалуваної грамоти на маєток XV ст. підбрано не зовсім вдало. Тут говориться тільки про пожалування земель та угідь. А грамоти в XV—XVI ст. дуже часто передбачали передачу феодалам не тільки маєтків, а й селян. Варго було б також помістити документ про продаж чи заклад маєтку й селян, що мало місце в другій половині XVI ст. Загальна картина зростання феодално-кріпосницького гніту в XV—XVI ст. була б ще яскравішою, якби до наведених у хрестоматії документів про повинності селян та статей литовського статуту додати якийсь з численних документів про нечувані знущання феодалів над кріпаками.

Упорядники хрестоматії наводять чимало документів про антикріпосницьку боротьбу народних мас на Україні. Тим більш прикро, що вони обминули досить значне повстання міщан у Вінниці та Брацлаві у 1541 р. На нашу думку, слід було б включити до хрестоматії деякі додаткові матеріали про виникнення запорізького козацтва та його боротьбу проти іноземних загарбників. Так, уривок з листа великого князя Олександра до Менглі-Гірея від 19 грудня 1492 р. міг би характеризувати час виникнення козацтва. Слабо відображена в хрестоматії боротьба козацтва проти татаро-турецьких загарбників у XIV ст.

В розділі п'ятому, присвяченому посиленню феодално-кріпосницького гніту та класовій боротьбі на Україні у першій половині XVII ст., матеріали першого підрозділу не повністю розкривають тему «Соціально-економічне становище України в першій половині XVII ст.». Мало уваги приділено досить поширеному на той час переселенню з України в прикордонні російські землі. Упорядники обмежилися лише двома документами про поселення в Чугуєві учасників повстання під керівництвом Острянина. У підрозділі про культуру України першої половини XVII ст. цікаво було б позайомитися з одним з перших і досить поширених підручників—«Граматикую» Мелетія Смотрицького, яка відіграла велику роль у розвитку тогочасної літературної мови.

Цінним є те, що у великому і важливому розділі «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», крім численних опублікованих джерел, подано ряд нових документів, головним чином, польського походження. Всі визначні події визвольної війни і процес возз'єднання України з Росією знайшли в книзі досить широке відображення. На жаль, автори обминули насичену глибоким політичним змістом яскраву

і образну відповідь Богдана Хмельницького польським комісарам під час переговорів у Переяславі в 1649 р., а також документи про масове переселення українців у 1654 р. до Росії.

Різноманітні джерела розділу VII знайомлять читача з історичними подіями на Україні в другій половині XVII ст. Але тут недостатньо матеріалу для висвітлення соціально-економічного становища Правобережжя і західноукраїнських земель. Можна пошкодувати, що упорядники обійшли таку популярну історичну пам'ятку, як легендарний лист-відповідь запорізьких козаків турецькому султану. Кілька народних пісень і дум XVI—XVII ст. вміщено в розділах IV, V і VII. Ці пісні відображають боротьбу українського народу проти татаро-турецьких і польсько-шляхетських загарбників. А народнопісенний епос на соціальну тематику, наприклад, такий чудовий його зразок, як пісня про «Козака-нетягу Феська Ганжу Андибера», на жаль, залишився обійденим. Часто згадуючи в розділах IV—VII Запорізьку Січ, упорядники могли б скористатися з опису Січі XVII ст., даного в російських джерелах⁸.

Численний документальний матеріал VIII розділу свідчить про зростання старшинського землеволодіння в першій половині XVIII ст., про появу перших мануфактур, розвиток промислів, ремесла, міст і торгівлі, посилення феодално-кріпосницького гніту на Україні. В книзі подані документи про антифеодалну боротьбу на Україні в першій половині XVIII ст. та спільну боротьбу українського та російського народів проти іноземних загарбників. І знову слід відзначити, що мало дається матеріалів про Правобережжя та західноукраїнські землі.

Передостанній розділ хрестоматії розкриває розвиток феодално-кріпосницьких відносин та зародження капіталістичного укладу на Україні в другій половині XVIII ст. Тут можна знайти цінні дані про феодалне землеволодіння, соціальне розшарування селян і класову боротьбу на Україні, про дальший розвиток промислів, ремесел, мануфактурної промисловості, зростання міст і торгівлі. Крім включених до хрестоматії матеріалів про міста, слід було також використати статистичний опис Києва, складений у 1775 р.⁹

Одним з найбільш вдалих щодо повноти підбору історичних документів є останній розділ хрестоматії, в якому йдеться про розклад феодално-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин на Україні в першій половині

⁸ «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. XI, СПб, 1879, стор. 12—15.

⁹ Журн. «Киевские губернские ведомости», 1875, № 13, стор. 78—79.

XIX ст. В ньому велика увага приділяється соціально-економічним питанням та розвиткові революційного руху на Україні. Вдалий підбір документів дав можливість упорядникам показати посилення поміщицького гніту та наростання антикріпосницького руху протягом першої половини XIX ст.¹⁰

Недоліком деяких розділів хрестоматії є відсутність методичних порад про використання учителем цих документів. Так, у поясненнях до розділу VI учителю рекомендується зачитати на уроці лише два документи (із 45) про визвольну війну 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Найважливіше до цього завдання поставились упорядники X розділу, які подають майже до кожного важливого документа пораду, як краще його використати.

В книзі зустрічаються окремі технічні помилки та недоречності. У вступі до розділу IV зазначається, що Брестська унія відбулася у 1595 р., а в хронологіч-

ній таблиці ця подія датується правильно 1596 р.; виникнення Запорізької Січі віднесено до першої половини XVI ст., а в хронологічній таблиці — до середини XVI ст. В характеристиці документа № 3 того ж розділу ліквідація князівської влади в Києві позначена 1571 р., у тексті документа — 1471 р., а в хронологічній таблиці — 1470 р.

Ряд документів потребує пояснення. Доцільно було вказати, що являє собою «Київський синопсис», Книга Голінського, Теки Нарушевича, коротко охарактеризувати історика І. Голікоза, у вказівках до документа № 21 (розділ IV) пояснити, до якої частини території України відносяться села Рикань та Митиші. Окремі недоліки не знижують загалом позитивної оцінки великої і корисної праці. Книга з успіхом використовуватиметься у повсякденній роботі учителями історії, викладачами та студентами вузів. Її значення ще збільшиться у зв'язку із запровадженням у школах викладання історії Української РСР в єдиному курсі вітчизняної історії.

В. І. САМОЙЛЕНКО

БОЛГАРІЯ НАПЕРЕДОДНІ БАЛКАНСЬКИХ ВОЄН

В. А. Жебокрицький, Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг., Издательство Киевского государственного университета, К., 1960, 250 с.

Однією з проблем, найбільш перекручених буржуазною історіографією, є історія Болгарії напередодні і під час Балканських воєн 1912—1913 рр. Слід підкреслити також, що ця проблема не знайшла ще достатнього висвітлення як в радянській, так і в сучасній болгарській історіографії. Статті і праці радянських і болгарських авторів, які тією чи іншою мірою торкалися питань історії Болгарії напередодні Балканських воєн, висвітлюють їх зовсім недостатньо. Тим-то монографія В. А. Жебокрицького становить особливий науковий і політичний інтерес.

Балканські війни 1912—1913 рр. були останньою загальноєвропейською передвоєнною кризою, передднем першої світової війни. Досліджуючи зовнішню і внутрішню політику Болгарії у той період, автор монографії докладно висвітлює весь складний комплекс суперечностей великих імперіалістичних держав, інтереси яких стикалися на Балканах. На основі численних фактів в книзі переконливо доводиться неспроможність і тенденційність сучасної буржуазної історіографії, яка прагне фальсифікувати зміст подій того часу, аби показати політику західних держав як політику «миру» і «умиротворення». В монографії докладно висвітлюється

розстановка сил на міжнародній арені і основна тенденція розвитку подій, що неминуче вела до збройного конфлікту. На конкретних фактах з'ясовується суть і специфіка балканської проблеми, зокрема, місце і роль Болгарії в політиці ворожих імперіалістичних угруповань (стор. 18—20, 217—230).

Поряд з висвітленням ролі Болгарії у створенні блоку автор докладно показав політику усіх великих держав у цьому питанні. Заслужовують на особливу увагу досліджене автором питання про ставлення Австро-Угорщини до балканського блоку і наведені ним нові дані про обізнаність австрійської дипломатії з усіма деталями політики царя Фердинанда Кобурзького (стор. 18, 19). Слід підкреслити, що автор монографії використав надзвичайно широке коло джерел — радянські, болгарські, англійські, французькі, німецькі та австро-угорські публікації дипломатичних документів, тогочасну пресу ряду країн, мемуарні та довідкові матеріали, численні неопубліковані документи, знайдені в радянських та болгарських архівах, монографії та статті вітчизняних та іноземних дослідників. Проте В. А. Жебокрицький не лише зібрав і вивчив величезну кількість архівних матеріалів і лі-

тератури. Він майстерно відібрав найхарактерніші, найяскравіші факти, продумано систематизував їх і піддав глибокому марксистсько-ленінському аналізу.

Важливим моментом монографії є показ національно-визвольного руху на Балканах, дружби російського і болгарського народів, що історично склалася ще в часи тяжких випробувань, які випали на долю болгарського народу і в яких він завжди знаходив підтримку і захист з боку народів Росії. І хоч національно-визвольний рух і використовувався монархами балканських держав, в тому числі німецьким ставлеником болгарським царем Фердинандом, у власних інтересах, однак кінець кінцем, як правильно підкреслює автор, саме він визначив прогресивне значення виступу Балканського союзу проти Оттоманської імперії (стор. 123—124).

Внаслідок глибокого вивчення нових архівних матеріалів автор дає нову трактовку головних причин Балканських воєн. Досі найважливішою з них вважалася вузькість внутрішнього ринку Болгарії, що штовхало болгарську буржуазію до війни на боротьбу за ліквідацію бар'єрів на шляху розширення торгівлі. В книзі показується, що російсько-турецька війна 1877—1878 рр. не лише принесла Болгарії визволення від турецького ярма, а й дозволила болгарській буржуазії нажитися на придбанні нових земель. Аналізуючи економічний розвиток країни та економічні інтереси її правлячих класів, автор відзначає територіальні інтереси, які, насамперед, штовхали болгарську буржуазію до війни проти Туреччини (стор. 23—38).

Оволодіння Македонією з її багатими землями було вирішальним мотивом у планах болгарської буржуазії. Завдання визволення Македонії і Фракії від турецького панування, таке близьке болгарському народові, з боку болгарської буржуазії підпорядковувалося головній лінії її політики, маскувало її, висуваючи на передній план ідеологічну підготовку війни. «Буржуазія Болгарії прагнула до загарбання ринків,— правильно підкреслює автор,— і коли вона з фальшивим пафосом говорила про «братів рабів» у Македонії, то мала на увазі людей і землі для експлуатації. Її патріотизм і націоналізм були явно капіталістичного походження» (стор. 189).

У книзі яскраво показано патріотичне піднесення, що охопило всі верстви трудячого народу Болгарії у зв'язку з завданням визволення Македонії від турецького рабства. Разом з тим автор викриває дії правлячих кіл Болгарії, які грали на патріотичних настроях широких мас. Правильно розглядаючи Македонію як об'єкт зазіхання болгарської буржуазії, автор у зв'язку з цим розкриває справжню суть її змиг про автономію Македонії.

Відсутність в історичній літературі аналізу глибоких внутрішніх соціально-економічних процесів, що відбувалися в Болгарії напередодні і під час Балканських воєн, є

істотним недоліком праць, які стосуються балканських проблем. Заслугою автора є те, що він пішов шляхом, так би мовити, заповнення цих «білих плям». Монографія є зразком органічного поєднання глибокого дослідження соціально-економічних питань з питаннями загальнополітичними. В цьому особлива її цінність.

Автор розкриває посилений процес концентрації капіталу в Болгарії, появу і розвиток в ній таких форм організації виробництва, які властиві країнам, що досягли монополістичної стадії розвитку (стор. 38—67). На основі глибокого вивчення фактичних даних автор показує, як стиснута у своїй економічній діяльності вузькістю внутрішнього ринку і гострою конкурентною боротьбою іноземного капіталу, болгарська буржуазія у гонитві за новими прибутками прагнула не лише до нових, вищих форм організації виробництва, торгівлі і фінансового капіталу, а й шукала нових ринків і об'єктів експлуатації. Монографія знайомить з діяльністю болгарського уряду, що відбивав інтереси буржуазії. Надзвичайно цікаве дослідження структурних змін в економіці країни, показ тенденцій і характерних рис переростання в економічно відсталій Болгарії промислового капіталізму у його вищу стадію є дещо не повними. Слід було повніше показати причини уповільненого розвитку економіки країни, докладніше проаналізувати роль іноземного капіталу.

Велике значення для висвітлення історії Болгарії, країни тоді в основному аграрної, має ретельне дослідження автором становища болгарського сільського господарства і різних соціальних верств села, аналіз становища селянських мас і класової боротьби у болгарському селі (стор. 23—38). На основі дослідження джерел автор дав глибокий аналіз соціально-економічної структури болгарського села напередодні Балканських воєн, розкрив процеси, які проходили серед болгарського селянства (стор. 67—80). Ці питання майже не висвітлювалися як в радянській, так і в болгарській історичній літературі. Недоліком цієї частини праці слід вважати деякі недоліки і описки. Так, у таблиці на стор. 26 вказується кількість «селянських господарств», а потрібно — «земельних володінь», помилково віднесена до Болгарії залізниця Олександрія—Зімніч.

Багато уваги автор приділяє комплексі інших маловивчених питань історії Болгарії того періоду, а саме з'ясуванню політичних прагнень окремих груп болгарської буржуазії напередодні Балканських воєн. Автор робить правильний висновок: підкреслюючи, що «всі буржуазні партії, як правлячі так і опозиційні, незважаючи на різну зовнішньополітичну орієнтацію, підтримували царя Фердинанда у підготовці війни з Туреччиною, мріючи про створення «Великої Болгарії» (стор. 15). Цій лінії буржуазних партій у книзі протиставлена позиція Болгарської робітничої соціал-де-

мократичної партії (тісних соціалістів) на чолі з Д. Благовим, Г. Кіровим, В. Коларовим, Х. Кабакчевим, Г. Димитровим. У книзі вірно відзначається, що позиція тісняків і їхня боротьба проти політики підготовки війни була насамперед наслідком глибокого розуміння ворожості класових інтересів буржуазії та її задумів справжнім інтересам трудящих мас Болгарії (стор. 15, 202—216). Разом з тим, підкреслює автор (стор. 215), «тісні соціалісти» боролися за федерацію балканських демократичних республік, ідею якої схваливав у той час В. І. Ленін.

Значне місце в книзі відведено висвітленню активної боротьби робітничого класу проти буржуазії і урядової політики (стор. 82—109). На основі незаперечних фактів автор робить вірні висновки: «Робітничий клас Болгарії під керівництвом партії тісняків розгорнув гострі класові бої за свої насущні права і покращання матеріального становища, він активно відгукувався на різні політичні події, подаючи братерську допомогу робітникам зарубіжних країн, висловлюючи солідарність з міжнародним пролетарським рухом» (стор. 14). Цей важливий висновок має серйозне наукове значення. Він переконливо спростовує твердження буржуазних лідерів того часу, а також проповідників теорії «безкласового суспільства», які намагалися довести, ніби в Болгарії не було робітничого класу, що «соціалістичну пропаганду слухають лише стіни». У складних умовах класової боротьби, коли робітничий клас був розколотий, коли частина його йшла за олігархічною партією «широких» соціалістів, болгарський робітничий клас під керівництвом свого бойового авангарду — партії тісних соціалістів — героїчно боровся за свої класові інтереси, за інтереси всього трудового народу країни.

Слід зазначити, що монографія не вичерпує всього наукового доробку її автора в галузі історії Болгарії. Протягом багатьох років найголовніші питання внутрішньо- і зовнішньополітичної історії цієї країни досліджуються автором в ряді наукових праць. У періодичних виданнях історико-філософського факультету Київського

державного університету ім. Т. Г. Шевченка, у публікаціях Інституту історії АН УРСР є значна кількість його статей, присвячених історії болгарського народу. Відомо, що В. А. Жебокрицький є одним з авторів «Історії Болгарії», виданої Інститутом слов'янознавства АН СРСР, а саме тих розділів, в яких висвітлюється період Балканських воєн. Ця двотомна наукова праця радянських істориків одержала високу оцінку як радянської, так і болгарської наукової громадськості. В. А. Жебокрицький видав також ряд брошур, публікував статті у журналах «Вопросы истории» та «Новая и новейшая история», в яких глибоко висвітлюється питання історії болгарського народу¹¹.

Знайомство з науковими працями В. А. Жебокрицького показує, що в них ставиться і розв'язується широке коло проблем історії Болгарії. Нова його монографія є наслідком багаторічної, наполегливої роботи і є серйозним вкладом в радянську історіографію. Вона, безсумнівно, становить інтерес як для спеціалістів, що працюють у галузі вивчення історії балканських країн, так і для широкого кола радянських читачів.

Ю. О. БОЄВ

¹¹ В. А. Жебокрицький. Дипломатія імпералістической Германии в связи с возникновением Балканской войны 1912 г. «Исторический сборник КГУ», 1949; його ж, З історії виникнення Балканської війни 1912 р., «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 4, 1952 р., його ж, Утворення Балканського союзу, «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 5, 1953 р.; його ж, Роль російського народу у визволенні Болгарії від турецького ярма. К., 1953; його ж, Економічне становище Болгарії напередодні Балканських війн, «Вісник Київського університету (історичного факультету)», № 1, 1958 р.; його ж, Внутрішнє становище Болгарії після Балканських війн, «Український історичний журнал», 1958, № 1; його ж, Народна Республіка Болгарія, К., 1959 р. та ін.

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ЛЕНІНЬСЬКА ТАКТИКА МАРКСИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ

Дослідження питань стратегії і тактики марксистської партії має дуже важливе наукове і політичне значення. Адже революційна стратегія і тактика більшовиків на всіх етапах російського революційного руху стали зразком для марксистсько-ленінських партій всіх країн в їх боротьбі проти капіталізму. Цілоком природно, що

книга А. С. Зашкільняка¹², в якій йдеться про розробку В. І. Леніним тактики Кому-

¹² А. С. Зашкільняк. Розробка В. І. Леніним тактики марксистської партії напередодні революції 1905—1907 рр., Вид-во Львівського державного університету, 1959, 112 с.

ністичної партії напередодні революції 1905—1907 рр., не може не привертати до себе уваги дослідників-істориків і широких кіл читачів. У книзі широко використано твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна з питань стратегії і тактики, праці Г. В. Плеханова, учнів і соратників В. І. Леніна, спогади революційних діячів, періодичну пресу і великий архівний документальний матеріал, особливо документи Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС. Автор вводить у науковий обіг документальні дані про діяльність місцевих партійних організацій, у тому числі соціал-демократичних організацій України.

Рецензована праця не може претендувати на всебічне висвітлення питання про тактику марксистської партії напередодні першої російської революції. Проте загалом автор справився із своїм завданням. В книзі підкреслюється, що стратегія і тактика марксистської партії були викликані життям, насущними потребами революційного руху, що основні положення більшовицької тактики в період буржуазно-демократичної революції розроблялись В. І. Ленінінм ще в роки наростання робітничого руху, в процесі боротьби за створення партії нового типу. Автор докладно показує, як В. І. Ленін, відстоюючи чистоту марксистської теорії, борючись проти опортуністичної тактики економістів, есерів і меншовиків та інших дрібнобуржуазних партій, проти тактики ліберальної буржуазії напередодні революції 1905—1907 рр. Усі ці питання висвітлюються в нерозривному зв'язку з діяльністю місцевих партійних організацій. В рецензованій книзі розкривається практична діяльність В. І. Леніна по розробці стратегії і тактики, форм і методів боротьби проти російського і міжнародного опортунізму, по створенню більшовицької партії.

Питання тактики марксистської партії висвітлюється в книзі в процесі розгляду діяльності В. І. Леніна і соціал-демократичних організацій країни. Автор особливо увагу приділяє боротьбі В. І. Леніна за

революційну тактику в період старої «Искры» і II з'їзду РСДРП, а також у період до розвитку і об'рунтовання ним тактики партії під час підготовки і проведення III з'їзду РСДРП.

У книзі підкреслюється, що з перших днів своєї революційної діяльності В. І. Ленін виступав як вірний послідовник революційного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. Він дав блискучий зразок творчого застосування марксизму до російської дійсності.

А. С. Зашкільняк на яскравих прикладах революційного руху 90-х років показав боротьбу В. І. Леніна і створеного ним «Союзу боротьби» за поєднання наукового соціалізму з робітничим рухом і за рішуче відмежування пролетарського руху від ліберального. Тут автор використав цікаві архівні документи, велика частина з яких публікується вперше, а також зарубіжну періодичну пресу.

В книзі багато місця відведено революційним подіям на півдні Росії (у Києві, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві та інших містах), показано боротьбу В. І. Леніна за стратегію і тактику у найтяжчий період кризи в партії.

Є в праці і недоліки. В ряді місць автор надто захоплюється висвітленням подій, з якими зв'язана розробка тактики партії. Це стосується, наприклад, липневих подій 1903 р. на півдні Росії, подій перших місяців 1905 р. і т. д. Є випадки непослідовного викладу матеріалу. Так, про тактику лібералів мова йде у першому розділі, а потім — у зв'язку з II з'їздом і рішеннями III з'їзду РСДРП. В книзі мають місце неточності. На стор. 49, наприклад, автор говорить, що наприкінці 1902 р. майже всі комітети визнали «Искру» своїм керівним органом. Насправді ж ряд комітетів України це зробив лише у 1903 р.

В цілому рецензована книга справляє позитивне враження. Вона зацікавить широкі кола читачів — викладачів вузів, шкіл і технікумів, лекторів, пропагандистів.

С. К. МЕЛЬНИК, П. Г. ЧУХРИЙ,
Т. В. КОЛОМІЙЧУК

КРАЩЕ ВИСВІТЛЮВАТИ ІСТОРІЮ МІСЦЕВИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

За останні роки значно поживавилось дослідження історії місцевих партійних організацій України, видано ряд монографій, брошур, збірників наукових праць. До таких видань належать і «Наукові записки» кафедр суспільних наук Київського інженерно-будівельного інституту¹³, в яких

¹³ «Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту, вип. I, Праці наукових співробітників кафедр інституту», К., 1959, 239 с.

вміщено 16 статей з історії КП України і політичної економії.

Як позитивне слід відзначити те, що переважна більшість вміщених у збірнику статей присвячена темам післявоєнного періоду. Зокрема, в статтях П. Г. Бакуньєнка «З історії боротьби КП(б) України за утворення і організаційно-політичне зміцнення комітетів незаможних селян (1920—1923 рр.)» і «Боротьба партійних організацій України за зміцнення коопера-

тивних органів на селі (1921—1923 рр.)» висвітлюється діяльність КП України на селі в перші роки Радянської влади. У першій статті автор використав цікавий архівний матеріал, на конкретних фактах і прикладах показав складність умов, в яких створювались комітети незаможних селян (КНС) — опорні пункти диктатури пролетаріату на селі. Проте основним недоліком статті є те, що в ній охоплюється хоч і важливий, але історично обмежений період — створення і зміцнення комітетів незаможних селян — і дуже мало розповідається про їх діяльність. Тим часом відомо, що КНС на Україні існували аж до перемоги колгоспного ладу. Правда, П. Г. Бакуменко зазначає, що робота КНС висвітлюється в інших статтях, але чомусь жодної з них не називає.

Якщо КНС були опорними пунктами диктатури пролетаріату на селі, то споживчо-постачальницька кооперація до перемоги колгоспного ладу була основним засобом економічної змички між містом і селом. Це питання і висвітлюється в другій статті П. Г. Бакуменка. Автор наводить цікаві архівні матеріали про велику роботу партійних організацій України по зміцненню кооперативних органів, показує, яку велику фінансову допомогу подавав уряд СРСР для зміцнення кооперації на Україні. Лише в 1923 р. було відпущено кредит у сумі 300 тис. крб. золотом.

Певний інтерес становить стаття О. М. Холоденка «Здійснення колективності керівництва первинними партійними організаціями села (1953—1956 рр.)». Автор на багатому фактичному матеріалі з життя колгоспних партійних організацій вдало показує здійснення колективного керівництва та його наслідки. Недоліком статті О. М. Холоденка є те, що в ній ду-

же мало приділяється уваги узагальненню досвіду роботи партійних груп, які є основою первинних організацій. Стаття значно виграла б, якби в ній була всебічно проаналізована робота однієї великої парторганізації, в складі якої є партгрупи.

На актуальну тему написана стаття В. А. Якубовського «Партійні організації Донбасу в боротьбі за впровадження нової техніки та циклічну організацію виробництва у вугільній промисловості (1949—1952 рр.)». Використовуючи багатий архівний матеріал, автор переконливо і яскраво показує боротьбу партійних організацій Донбасу за технічний прогрес.

Позитивної оцінки заслуговує стаття Я. У. Лінійчука «Роль колгоспної торгівлі в реалізації продукції колгоспного виробництва». Спираючись на дані Міністерства сільського господарства Української РСР, річних звітів колгоспів окремих районів і областей України, автор визначає питому вагу колгоспної торгівлі в постачанні населенню продуктів сільського господарства, легкій та харчовій промисловості — сировини, показує значення цієї торгівлі для розвитку колгоспного виробництва і підвищення добробуту трудящих.

Більшість статей збірника становлять певний науковий інтерес, дають цінний архівний та фактичний матеріал і можуть бути використані для вивчення окремих питань діяльності партійних організацій України.

Основним недоліком рецензованих «Наукових записок» є те, що надруковані в них статті охоплюють дуже велику кількість різних тем історії і політичної економії, а також відсутність необхідної цілеспрямованості в дослідженні якогось певного періоду історії КП України.

П. М. ШАРАПА, К. В. ІВАНЧЕНКО

КНИГА ПРО ТВОРЧІСТЬ М. ПАВЛИКА

Михайло Павлик — один з найближчих соратників великого революціонера-демократа Ів. Франка. На жаль, його життя і діяльність до недавнього часу майже не вивчалися. Тільки протягом останніх десяти років радянські дослідники приділили деяку увагу спадщині М. Павлика. Разом з іншими вивченням літературної і публіцистичної творчості М. Павлика займається П. Яшук. У 1959 р. він опублікував кілька критичних статей та окрему книжку про творчість письменника¹⁴. В останній П. Яшук поставив перед собою завдання дати літературно-критичний нарис життя і діяльності М. Павлика, зосере-

дивши основну увагу на критичному аналізі публіцистики цього видатного пропагандиста соціалізму в Галичині.

В рецензованій праці після короткого вступу розповідається про життєвий шлях М. Павлика. Тут наводиться чимало фактів, які певною мірою стосуються його життя і діяльності. Автор послідовно з'ясовує ті соціально-економічні, політичні та ідейні умови, в яких проходило формування світогляду цього прогресивного українського громадського діяча кінця ХІХ—початку ХХ ст. Щоправда, аналіз соціально-економічних відносин, які були визначальними у формуванні поглядів М. Павлика, далеко не повний. Можна погодитися з тим, що він пішов далі М. Драгоманова, який мав великий вплив на галицьку молодь 70-х років ХІХ ст. Але чи варто об-

¹⁴ Павло Яшук, Михайло Павлик, Літературно-критичний нарис, Львів, 1959.

межуватися тільки нагадуванням про різницю у поглядах М. Драгоманова і М. Павлика на проблему революційної боротьби (стор. 15). Це принципове питання, і його необхідно було повніше викласти за рахунок скорочення цитування. В цій праці, як і в інших статтях П. Яшука, доводиться, на жаль, недосить переконливо, що М. Павлик не був сліпим наслідувачем М. Драгоманова, як це твердять буржуазні автори.

Накреслюючи основні віхи діяльності М. Павлика, автор говорить про його зближення з москвофілами у 1874 р., але не відзначає, що воно не було ідейним. Він шов на це зближення тільки для того, щоб мати можливість боротися проти криюницької ідеології москвофілів в їх сеседовищі, на що він пізніше сам вкачував.

У книзі мало говориться про вплив марксизму на М. Павлика. Щоправда, наводяться факти про його ознайомленість з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, але не дається пояснення, чому, скажімо, він з'явся за друкування в «Громадському (тругові) праці австрійського катедер-соціаліста А. Шефле «Що таке соціалізм?». До речі, в книзі П. Яшука факт конфіскації журналу за названим твором висвітлюється дещо незрозуміло. Автор називає А. Шефле буржуазним економістом і соціологом. Отже, законно може виникнути питання, які ж мотиви спонукали буржуазний уряд конфіскувати праці буржуазного втора.

Авторові вдалося в стислій формі передати головний зміст майже всіх художніх творів письменника, дати їм належну шінку і, підкресливши класове і політичне вчання, визначити їх місце в загальноукраїнському літературному процесі. Шкода тільки, що автор не розкрив задуми письменника, який не стільки, як нам здається, бав про художню досконалість оповідання чи повісті, скільки про їх класову роль і піднесенні політичної свідомості галицьких трудящих. Ось чому М. Павлик наичував свої твори глибоким соціально-економічним змістом і нерідко звертався о публіцистичної форми. Тому його художні твори треба розглядати не тільки навіть не стільки з позицій їх художності, а з точки зору відображення в них їх економічних і суспільно-політичних проблем, які стояли перед тогочасною галицькою суспільністю і розв'язати які южна було тільки шляхом гострої класової боротьби широких народних мас.

Слід відзначити, що автор зовсім віро зробив, відвівши найбільше місце (дві третини книги) розглядові його публіцистики, бо в дійсності М. Павлик найвизначніший слід залишив у галузі розвитку української демократичної публіцистики а журналістики. Автор досить детально пняється на всіх визначних публіцистичних працях письменника, починаючи від татті про М. В. Гоголя. Поява згаданої

статті була викликана бажанням захистити великого письменника від цькування з боку українських буржуазних ідеологів. Від їхніх нападок М. Павлик захищав і революційний дух творів Т. Шевченка. Він виступав проти буржуазних націоналістів, які брали до уваги тільки форму поезій Шевченка, замовчуючи їх антиексплуататорський зміст.

М. Павлик на кожному кроці викривав продажну діяльність українських буржуазних націоналістів. Однак необхідно зауважити, що він часто називав своїми противниками українську шляхту, а шляхта, як відомо, могла бути і була носієм не буржуазної, а кріпосницької ідеології. Ось чому, на нашу думку, авторові не слід було зловживати словом «буржуазний», бо значна верства клерикалізованої галицької інтелігенції, яка вважала селянина худобою, і на це не заслужила. Вона не тільки не позбулася кріпосницьких поглядів в умовах капіталістичного розвитку, а, навпаки, культивувала їх. Вона дивилася на селянина очима поміщика-кріпосника.

Програма «нової ери» також була цілком і повністю кріпосницькою, і М. Павлик рішуче боровся проти неї. Вірний син українського народу М. Павлик не мав нічого спільного з ідеологією буржуазного націоналізму і виступав за єднання всіх демократичних сил українців, поляків і росіян для боротьби проти економічного визиску і політичного деспотизму. Він розвінчував усіляких ворогів народних мас незалежно від того, чи були це польські шляхтичі, галицькі москвофіли, клерикальні угодовці чи буржуазні націоналісти.

П. Яшук досить повно показав критику М. Павликом реакційної політики українських клерикально-консервативних і буржуазних елементів та шовінізму польської шляхти, галицької соціал-демократії, а також глибоко проаналізував його погляди на літературу.

Значно менше в рецензованій праці приділено уваги економічним і історичним статтям М. Павлика. Якщо про них і говориться, то без достатнього аналізу. Так, згадуючи статтю «Кілька слів про працю», автор нічого не говорить про помилки, які були допущені М. Павликом при визначенні деяких економічних категорій, а обмежується лише переказом змісту статті. Те ж саме можна сказати і про аналіз інших статей. Що ж до статей, в яких розглядаються економічні проблеми, то про них П. Яшук зовсім не згадує.

Звичайно, не можна вимагати, щоб у одній праці були всебічно проаналізовані всі статті М. Павлика, але й не можна ігнорувати економічні питання. Вкажемо хоч би на таке: автор завжди оперує словами «селянин» і «робітник», коли йдеться про людей, яких захищав М. Павлик. Разом з тим необхідно було підкреслити, що М. Павлик замість слова «робіт-

ник» писав «робітний», що не одне і те ж. До «робітних» людей він зараховував усіх, хто займається фізичною і розумовою працею. А це значить, що він давав визначення класів з дрібнобуржуазних позицій. До речі, дрібнобуржуазна основа радикалізму й спричинялася до хитань у рядах радикальної партії, бо з переходом до імперіалізму кількість сільського пролетаріату зростала і виділявся клас сільської буржуазії, антагоністичні інтереси яких не могла в дальшому відбивати суперечлива програма радикальної партії.

Провішив велику і копійку роботу по критичному огляду публіцистики М. Павлика в її історичній послідовності, П. Ящук дав їй в цілому правильну оцінку. Але, на жаль, він не показав головних суперечностей суспільно-економічного і політичного ладу тогочасної Галичини, а тому й не зміг визначити історичну цінність і недоліки публіцистики М. Павлика. Виступаючи на захист експлуаторських мас. М. Павлик не розумів так глибоко, як Ів. Франко, основної суперечності, що існувала між селянством і класом поміщиків у Галичині, а також і того, що

розв'язання цієї суперечності було найнеобхіднішим завданням. Ось чому М. Павлик замість того, щоб спрямувати вістря своєї критики проти монопольного панування поміщиків-кріпосників і шляхетського землеволодіння, інколи повертав зброю свого слова проти попівства як головного ворога, хоч воно було лише на службі земельної шляхти.

Дати всебічний аналіз діяльності М. Павлика можна тільки на фоні аналізу конкретно-історичних умов того періоду. Обійшовши дещо проблеми соціально-економічного ладу тогочасної Галичини, автор не з'ясував до кінця, з яких же позицій — пролетарських мас чи дрібних землеробів — вів вогонь М. Павлик по визискувачах народної праці.

Всі ці зауваження слід враховувати в дальшій роботі над дослідженням великої спадщини М. Павлика, яка і сьогодні може і повинна бути взята нашим читачем на озброєння для боротьби проти ворожої ідеології, зокрема проти церковників різних мастей і українського буржуазного націоналізму.

С. М. ЗГУПКО

КОРИСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Грунтовне вивчення української журналістики XIX ст., яка була визначним явищем громадсько-політичного і літературного життя того часу, ще тільки починається. Серед нових праць, присвячених цій проблемі, важливе місце належить монографії М. Д. Бернштейна про журнал «Основа»¹⁵.

У січні 1961 р. минає сто років з дня виходу першого номера журналу «Основа». Незважаючи на своє недовге існування (1861—1862 рр.), журнал «Основа» залишив помітний слід у розвитку літератури та громадської думки на Україні. Журнал був першим періодичним українським суспільно-літературним органом, одним з центрів літературного і громадського життя того часу. М. Бернштейн поставив перед собою складне завдання — створити монографічний нарис про «Основу», розкрити головні тенденції журналу, дати йому як літературну, так і громадську характеристику, бо «Основа», як цілком правильно підкреслює дослідник, була не тільки літературним, а й громадсько-політичним органом. З цієї метою автор ґрунтовно вивчив друковані і рукописні матеріали, спогади, переглянув архіви Москви, Ленінграда, Києва. Дослідник виявив ряд важливих нових матеріалів, що стосуються історії видання журналу. Все це дало йому змогу глибоко

і всебічно розкрити роль «Основи» та її значення в історико-літературному громадсько-політичному житті 60-х років XIX ст.

Виникнення «Основи» у книзі розцінюється як один з проявів громадсько-політичного піднесення на Україні в 50—60-і роки. Як відомо, в той період поряд з революційно-демократичним рухом дедалі ширшого розмаху набирає ліберально-буржуазний, активізують свою діяльність «громади».

Важливим в книзі М. Бернштейна є розділи про суспільно-політичну програму журналу, про його ідеологічні позиції в ряді найважливіших питань тогочасного суспільно-громадського життя. Дослідник доводить, що в питаннях суспільних і економічних «Основа» відбивала ідеологію української національної буржуазії, відстоювала капіталістичний шлях розвитку країни. Але участь в «Основі» значної групи демократичних діячів, насамперед Т. Шевченка та Марка Вовчка, не могла не вплинути на її напрям.

В центрі всієї діяльності «Основи», як цілком слушно говориться в книзі, було «здійснення досить широкої, як на той час, національної і національно-культурної програми, буржуазної за своєю соціальною природою, в якій провідною була теза про національні права українського народу...» На сторінках «Основи» друкувалися статті на захист української мови, як мови багатомільйонного народу. порушувалися питання про організацію

¹⁵ М. Д. Бернштейн, Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст., К., 1959, 214 с.

ведільних шкіл, про створення для народу науково-популярної літератури тощо.

Торкаючись взаємини між «Основою» і російською передовою пресою, М. Бернштейн підкреслює, що ця преса, насамперед «Современник», хоч і не в усьому погоджувалася з «Основою», але загалом позитивно зустріла вихід українського журналу, підтримувала прогресивні тенденції в його діяльності. Зокрема велику роль у розвитку української мови і літератури відіграли статті М. Чернишевського («Національна безтактність», «Народна безтолковість» та ін.). Водночас великий російський революціонер-демократ критикував консервативні тенденції, що проявлялись у журналі. Очолюваний цим «Современник» неодноразово полемізував з «Основою» з приводу її культурно-освітньої програми. Проблема взаємини «Основи» і «Современника», яку порушив М. Бернштейн, має чимале значення для висвітлення ролі передової російської громадськості в розвитку національної культури українського народу і вимагає дальшого дослідження.

Важливого значення «Основа» надавала питанням літератури, літературної критики, народної творчості. В монографії досить докладно розглянуто найважливіші літературно-критичні виступи «Основи». Дослідник підходить до їх оцінки конкретно-історично, зважаючи на атмосферу тогочасної літературної боротьби. Це й дало йому змогу правильно визначити літературну програму журналу, його позитивні і негативні риси.

«Основа», безумовно, відіграла позитивну роль у справі утвердження української літератури і мови, вона активно відстоювала необхідність розвитку українського художнього слова, обороняла його від нападок реакційної преси тощо. Журнал висував потребу розвитку реалізму і народності в літературі. І це, безперечно, є прогресивним у діяльності «Основи». Водночас, як це підкреслюється в рецензованій праці, на сторінках «Основи», особливо в статтях П. Куліша, пропагувалися думки про національну винятковість і відрубність української літератури. У висвітленні цих проблем виявились консервативні, націоналістичні тенденції в літературно-критичних поглядах П. Куліша. Проти цих поглядів вже тоді на сторінках журналу виступали М. Максимович, Терещенко, Мизко та ін.

Розглянувши літературно-критичні виступи журналу, визначивши його програму, дослідник приходить до правильного, на наш погляд, висновку: «Основа» відіграла загалом позитивну роль у справі появлення літературного процесу на Україні, в дальшому піднесенні українського художнього слова, у збудженні критичної думки. Але через ліберально-буржуазний

характер своєї загальної суспільної програми вона «не розгорнула широкої концепції дальшого розвитку української літератури», а «шлях, який накреслювався для української літератури критиками «Основи», навіть у кращих своїх тенденціях був обмеженим, вузьким» (стор. 140—141).

Цінною і корисною є спроба автора проаналізувати найважливіші художні твори «Основи». Адже це видання було насамперед літературно-художнім. Тут друкувалися твори Т. Шевченка та Марка Вовчка, в яких звучали гострі соціальні мотиви. Щоправда, деякі поезії Т. Шевченка друкувалися в журналі із скороченнями, змінами, зумовленими цензурним режимом, до окремих творів поета приклали свої руки редактори, насамперед П. Куліш. Та, незважаючи на це, поезії Т. Шевченка, оповідання і повісті Марка Вовчка відіграли виключно важливу роль в утвердженні реалізму в українській літературі, у боротьбі за визнання її прав на вільний розвиток. Творчість цих письменників мала позитивний вплив на багатьох тогочасних поетів та прозаїків (Глібова, Руданського, Мордовцева та ін.).

Розкриваючи ті прогресивні тенденції, що мають місце в крашій частині художньої спадщини «Основи», автор монографії дає принципову оцінку творам хуторянсько-консервативного, націоналістичного спрямування, зокрема творам П. Куліша. Крім докладного огляду поетичних та прозових творів, вміщених в «Основі», автор дав огляд фольклорно-етнографічних нарисів Номнса, Свидницького та ін., які можна розглядати як своєрідні види «основ'янської» прози.

Слід відзначити, що не всі проблеми, порушені автором, розв'язані в його праці з однаковою глибиною. Так, на нашу думку, слід було повніше розкрити питання про висвітлення «Основою» історії України, оскільки вони тісно пов'язані з питаннями літератури, з конкретною художньою практикою журналу. Не зовсім повно окреслено значення «Основи» для розвитку української літератури на Західній Україні, яка входила в той час у склад Австро-Угорської імперії. Окремі положення автора вимагають ширшого аргументування, глибшого теоретичного узагальнення. Доводиться шкодувати, що до книги не додано бібліографії хоч би художніх творів, вміщених в «Основі».

Монографія М. Бернштейна «Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст.» є цінною і ґрунтовною працею, в якій досліджено одну з важливих і яскравих сторінок в історії української журналістики на ранньому етапі її розвитку. Книгу з цікавістю прочитають також історики.

Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ

Здійснюючи історичні рішення XXI з'їзду партії, Постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», партійні організації країни розгорнули велику роботу по вихованню будівників комунізму, зокрема — інтернаціональному, і набули в цьому відношенні уже певного досвіду.

Вивченню і узагальненню діяльності партійних організацій по вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму була присвячена міжвузівська наукова конференція, скликана Міністерствами вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і УРСР, що відбулася 26—29 вересня 1960 р. в Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. До Києва прибули представники Москви, Ленінграда та інших міст РРФСР, України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Казахстану, Туркменії, Киргизії. На конференції були присутні понад 700 чол. — співробітники науково-дослідних інститутів, викладачі вищих учбових закладів, партійні і радянські працівники.

Учасники конференції на пленарних засіданнях заслухали доповіді: «Ленінізм про єдність і неподільність національних і інтернаціональних завдань трудящих у боротьбі за перемогу комунізму» члена-кореспондента АН СРСР, доктора філософських наук М. Д. Каммарі; «Семирічний план розвитку народного господарства СРСР — втілення ленінської національної політики» начальника підвідділу Держплану СРСР М. З. Бора; «Про деякі питання розробки історії КПРС» заступника директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, доктора історичних наук М. І. Шатагіна; «Міжнародне значення досвіду боротьби КПРС за пролетарський інтернаціоналізм, проти ідеології буржуазного націоналізму» професора Киргизького державного університету М. С. Джуусова.

На конференції працювало дві секції, на засіданнях яких обговорювались питання розвитку і здійснення КПРС ленінської національної політики і виховання трудящих у дусі соціалістичного інтерна-

ціоналізму, а також питання, що висвітлюють соціалістичний інтернаціоналізм як основу взаємовідносин країн світової соціалістичної системи. З доповідями, науковими повідомленнями і в обговоренні поставленої проблеми виступили 63 чол.

Основна увага виступаючих була приділена висвітленню історії боротьби Комуністичної партії за торжество ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР, показу розвитку і розквіту соціалістичних націй, їх взаємодопомоги і соціалістичного змагання в боротьбі за побудову комунізму. Про грандіозні успіхи економічного і культурного розвитку союзних і автономних радянських республік говорили у своїх доповідях доцент Кара-Калпацького педагогічного інституту А. Таджімуратов («Торжество ленінської національної політики в СРСР». На прикладі республік Середньої Азії), викладач Дагестанського державного університету, кандидат історичних наук А. Магомедов («Дружба народів СРСР — джерело розквіту соціалістичного Дагестану»), доцент Ташкентського фінансово-економічного інституту М. Кариев («Боротьба узбецького народу за розвиток бавовняної бази СРСР») та ін.

Про зміст, форми і методи, а також про перші результати інтернаціонального виховання трудящих у період розгорнутого будівництва комунізму розповіли старший викладач Ленінградського вищого військово-морського училища І. А. Давидков, доцент Московського педагогічного інституту ім. В. І. Леніна О. І. Терновий, старший викладач Уфимського нафтового інституту С. Н. Виноградський, викладач Тульського механічного інституту Р. А. Вітас, кандидати історичних наук А. М. Бахтадзе (Тбіліський університет) та А. Д. Молочко (Мінський медичний інститут).

Великий інтерес викликали виступи вчених і партійних працівників, які на матеріалах великих будов семирічки показали, як у процесі трудової діяльності здійснюються партійними організаціями завдан-

ня виховання трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Доцент Іркутського політехнічного інституту Л. В. Гоголев і секретар парткому будівництва Братської ГЕС Б. Ф. Шергін розповіли про героїчну працю багатотисячної армії будівників ГЕС — представників 50 національностей і народностей, що населяють нашу країну. З повідомленням «Виховання трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму в процесі спорудження Кременчуцької ГЕС» виступили доцент Київського університету Н. Ю. Костриця і секретар парткому Кременчукгесбуду В. В. Янелъ. Цікаві дані про виховання трудящих у процесі праці повідомили на конференції також доцент Казахського державного університету А. Байшин (на матеріалах будівництва Теміртауського металургійного комбінату) і доцент Білоруського політехнічного інституту К. І. Доморад (на матеріалах будівництва Солігорського калійного комбінату).

Велику роль у справі інтернаціонального виховання трудящих відіграло освоєння майже 40 млн. га цілинних і перелогових земель, здійснене в короткий строк народами Радянського Союзу. Доцент Казахського державного університету К. І. Сафранков у своєму виступі показав, що битва за цілину була і є великим триумфом ленинських ідей дружби народів. В освоєнні цілини брали участь трудящі всіх радянських республік. Тільки в 1956 р. на цілину приїхало більше 600 тис. добровольців з Російської Федерації, України, Білорусії, Грузії, Молдавії та інших радянських республік.

Питанням інтернаціонального виховання трудівників соціалістичного сільського господарства були присвячені виступи доцента Білоруського політехнічного інституту В. Н. Семенкова та доцента Української сільськогосподарської академії П. Л. Величая.

Боротьба з проявами буржуазного націоналізму висвітлювалася в повідомленнях викладача Латвійської сільськогосподарської академії І. С. Жемчужної, доцентів Вільнюського та Львівського державних університетів І. М. Заксаса і В. К. Сульженка.

Про роль художньої літератури і мистецтва в інтернаціональному вихованні трудящих говорили на конференції доцент Московського літературного інституту В. П. Друзін, доцент Української сільськогосподарської академії Г. І. Ясницький, викладач Запорізького педагогічного інституту А. Б. Коган та ін.

Кандидат історичних наук А. І. Якушев (Орський педагогічний інститут) і

О. А. Рапохін (Академія суспільних наук при ЦК КПРС) у своїх виступах спинилися на інтернаціональному вихованні молоді.

Змістовним був виступ доцента Вищої партійної школи при ЦК КП України В. М. Самофалова про інтернаціональний зміст історії КПРС. Великий науковий інтерес учасників конференції викликала доповідь доктора історичних наук, професора Казахського держуніверситету А. Б. Турсунбаєва «Проти фальсифікації історії дружби народів СРСР буржуазною історіографією».

Кілька повідомлень і виступів на конференції було присвячено ролі пролетарського інтернаціоналізму в єдності і зміцненні рядів робітничого класу і всіх трудящих світу в боротьбі за мир, демократію і соціалізм, у зміцненні соціалістичного табору. Про це говорили старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР Г. Г. Ємельяненко, доцент Московського державного університету Д. І. Кощелевський, доцент Ленінградського гідромеліоративного інституту А. І. Белогородський та ін.

Цікавими були виступи про зміцнення інтернаціональних зв'язків трудящих Радянського Союзу з трудящими інших соціалістичних країн. Кандидат історичних наук А. Л. Лазарєва (Ленінградський технологічний інститут) висвітлила міжнародні зв'язки Ленінградського Кіровського заводу. Кандидат історичних наук Є. М. Максарова (Дніпропетровський медичний інститут) і викладач В. М. Пронь (Дніпропетровський металургійний інститут) у своїх повідомленнях говорили про допомогу трудящих Придніпров'я робітникам Болгарії та інших соціалістичних країн у будівництві соціалізму. Кандидат філософських наук І. Д. Євдокимова (Харківський гірничий інститут) розповіла про інтернаціональні зв'язки робітників Харкова з робітниками Німецької Демократичної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки та ін.

З великою увагою учасники конференції вислухали виступ заступника завідувачого кафедрою марксизму-ленінізму Будапештського політехнічного інституту Лакатош Арпада «Про деякі питання інтернаціонального виховання студентів».

В роботі конференції взяли участь секретар ЦК КП України А. Д. Скаба і Міністр вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР Ю. М. Даденков.

Конференція пройшла на високому ідейно-теоретичному рівні. Вона значно допоможе великій армії науковців у вивченні і науковому узагальненні боротьби Комуністичної партії про інтернаціональному вихованню трудящих.

М. О. БУЦЬКО,
В. Т. ПОЗНЯК

ТРЕТІЙ МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СИМПОЗИУМ З АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

23—29 вересня 1960 р. в Києві відбувся третій міжреспубліканський симпозиум з аграрної історії Східної Європи, організований Відділом історичних наук Академії наук СРСР, Інститутом історії АН СРСР та Інститутом історії АН УРСР. В симпозиумі взяли участь понад 300 істориків-аграрників з Російської Федерації, України, Білорусії, Латвії, Литви, Естонії та Молдавії. Крім наукових працівників союзної та республіканських академії наук, в симпозиумі взяли участь викладачі університетів та педагогічних інститутів, працівники музеїв, архівів та історичних журналів.

Симпозиум відкрив вступним словом голова організаційного комітету академік С. Д. Сказкін. Він відзначив, що на першому симпозиумі (в 1958 р. в Талліні) було заслухано 17 доповідей, на другому (в 1959 р. в Москві) — 42 доповіді, а на третьому симпозиумі представлено 73 доповіді. Активну участь у третьому симпозиумі взяли українські історики, які підготували 14 доповідей і повідомлень.

Центральне місце в симпозиумі зайняло питання про розшарування селянства. Цій темі було присвячено кілька доповідей і повідомлень, які торкалися не лише вузьких питань (хронологічно і територіально), а й загальних теоретичних проблем.

Відбулося п'ять пленарних засідань.

На першому пленарному засіданні І. Д. Ковальченко (Москва) зробив доповідь на тему: «Розшарування селянства в Росії в кінці XVIII—першій половині XIX ст. у висвітленні радянської історіографії». В доповіді значне місце приділено висвітленню В. І. Леніним питання про розшарування селянства в Росії, показано, що процес розшарування селянства був складним і тривалим, неминучим результатом розвитку в селянському господарстві товарного виробництва. Доповідач оправедливо вважає, що при вивченні даної проблеми треба брати сукупність питань селянського господарства. Для того щоб зробити висновки про розклад селянства, необхідно показати, з одного боку, заможного селянина, господарство якого широко використовує найману працю, з другого, — бідноту, для якої продаж своєї робочої сили стає основним джерелом існування. Тим часом, окремі історики ігнорують цю елементарну вимогу, змішують процес перетворення бідніших селян у найманих робітників, тобто пролетаризацію селянства, з процесом простого зубожіння і розорення селянства, тобто з науперизацією. Деякі історики (А. Преображенський, Д. Валувєв) твердять, що посилення кріпосницької експлуатації і фіскального гніту прискорювало розорення селян, сприяло соціальному розшаруванню.

Недоліком доповіді І. Д. Ковальченка як вказувалося у виступах, було, насамперед, те, що в ній не згадувались ціні праці видатних радянських істориків Грекова, Бахрушина, Базилевича, які займалися вивченням історії селянства, не називались численні праці з цього питання українських істориків. Закликаючи інших до розкриття динаміки історичних процесів, сам доповідач не показав розвитку радянської історичної науки, її досягнень у галузі висвітлення проблеми соціального розшарування селянства в країнах Східної Європи.

З інтересом учасники симпозиуму прослухали доповідь проф. М. В. Устюгова (Москва) про соціальне розшарування російського чорносошного села в XVII ст. Доповідач відзначив, що наявність соціального розшарування в російських містах XVII—XVIII ст. доведена радянськими дослідниками, але про початковий етап соціального розшарування в російському селі існують ще суперечності. Одні дослідники вважають, що соціальне розшарування почалося не раніше першої половини XIX ст., інші, користуючись матеріалами чорносошного села, знаходять можливість говорити про соціальне розшарування уже в XVIII ст. М. В. Устюгов доводить, що коли в окремих селах Соликамського повіту в кінці XVI ст. селяни самі обробляли землю, то в 20-х роках XVII ст. помічається експлуатація полонників, що працювали на землях багатих селян. А уже в 40-х роках у заможних селянських господарствах почали працювати «наймані ярижки», на кінець століття приплив наймитів посилюється. Подібні явища помічаються і в інших повітах Помор'я. Проте проф. М. В. Устюгов відмовився робити категоричні висновки, а віддав це на розсуд слухачам.

А. З. Барабой (Київ) зробив доповідь на тему: «До питання про розшарування селянства на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.». Він вважає, що говорити про соціальне розшарування селян на Україні в першій половині XIX ст. слід не по формальному поділу їх на талових, піших, городників і коморників, а по кількості робочої худоби в кожному господарстві. Доповідач навіть цікаві дані зростання кількості худоби (на прикладі ряду сіл) у заможних селянських господарствах, а також дані про збільшення кількості бідняцьких господарств. На початку XIX ст. виділяються окремі селяни, які мали по шість і більше голів робочої худоби. В переважній більшості сіл відбувалося руйнування середняцьких господарств і збільшення числа бідняків, тобто відбувався процес соціального розшарування українського селянства і розвиток

капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Змістовну доповідь зробив проф. В. К. Яцунський (Москва) на тему: «Зміни в розміщенні землеробства в Європейській Росії в 1796—1913 рр.». Цінність цієї доповіді полягає в тому, що в ній використано величезний цифровий матеріал, який дав можливість показати ті великі зрушення, що відбулися в сільському господарстві Росії кінця XVIII—початку XX ст. В доповіді показано великі успіхи колонізації в Європейській Росії. Як свідчать наведені В. К. Яцунським дані, на початку XX ст. райони старого заселення давали третю частину хліба, райони старої колонізації—37% і райони нової колонізації—28% хліба.

Великий інтерес викликала доповідь М. Н. Лещенка (Київ) «Методика вивчення розмаху і форм селянського руху XIX ст.» Доповідач підкреслив, що серед багатьох питань історії СРСР XIX ст. має важливе значення вивчення селянського руху. Радянські дослідники Дружинін, Яцунський, Гуржій, Зайончковський, Лінков, Ніфонов, Іванов, Найдьонов та ряд інших збрали її узагальнили величезний фактичний матеріал, висвітлили велику кількість селянських виступів, проаналізували причини їх виникнення, розкрили характер і форми селянської боротьби. Доповідач указав на різнобіб, який ще існує серед радянських істориків у питанні вивчення розмаху, методів і форм селянського руху. Він вказав на необхідність більш уважного вивчення як архівних, так і опублікованих даних.

На пленарному засіданні також була заслухана доповідь І. Д. Бойка (Київ) на тему: «Розшарування українського селянства в другій половині XVI—першій половині XVII ст.» В ній наведено ряд нових, цікавих фактів і даних про становище селян України та показано їх майнову нерівність.

В обговоренні доповідей взяли участь гг. Дубровський, Качк, П'янков, Данилов, Карпачов, Лавровський, Кафенгауз, Шмідт, Чисгозванов, Тихонов, Маньков, Сказкін, Голубуцький, Яцунський та ін. Вони спіялися на питанні про соціальне розшарування селянства, вказували на необхідність глибокого вивчення нових архівних матеріалів та правильну їх інтерпретацію, підкреслювали необхідність співставлення історичних процесів у Східній та Західній Європі, більш гiсного співробітництва істориків СРСР з істориками медієвістами.

Працювало п'ять секцій, які були організовані за хронологічним принципом. Перша секція охоплювала період аграрної історії Східної Європи до початку XVII ст. (керівник І. У. Будовніц); друга секція— з середини XVII ст. до кінця XVIII ст. (керівник М. В. Устюгов); третя секція— перша половина

XIX ст. (керівник Б. Б. Кафенгауз); четверта секція— друга половина XIX ст. (керівник М. Н. Лещенко); п'ята секція— XX століття (керівник С. М. Дубровський).

На першій секції було прочитано 13 доповідей. Кандидат історичних наук І. У. Будовніц (Москва) прочитав доповідь на тему «Монастирі-вотчинники XIV—XVI століть»; Ю. М. Юргініс (Вільнюс)— на тему «Закріпачення селян в Литві»; Е. Тарвель (Таллін)— на тему «Про розвиток фільваркового господарства в державних маєтках південної Естонії в кінці XVI—на початку XVII ст.». Жваву дискусію викликала доповідь Д. П. Маковського (Смоленськ) на тему «Розшарування селян в Росії в XVI ст.» Доповідач використав нові архівні матеріали, навів чимало цікавих фактів. Проте ряд дискусійних тверджень, часом невірне трактування фактів і окремі фактичні помилки викликали серйозну критику.

На другій секції прочитано 13 доповідей. Серед них слід відзначити доповіді М. М. Громько (Новосибірськ) на тему: «Приписне село Західного Сибіру у другій половині XVIII ст.», Ф. Лаппо (Курськ)— на тему: «Ревізькі реєстри як джерело з історії російського селянства»; М. К. Степерманіса (Рига)— на тему «Вплив французької революції 1789—1794 років на аграрне питання в Латвії»; П. К. Алефіренко (Москва)— на тему: «Українські володіння графа Головікіна і Мініха в 30-х роках XVIII ст.» Великий інтерес викликали доповіді українських істориків Я. Д. Ісаєвича (Львів) на тему: «Економічні взаємовідносини між містом і селом та їх вплив на розвиток міст Прикарпаття XVI—XVIII століть», В. В. Грабовецького (Львів) на тему: «Соціальне розшарування селян у Галицькій землі в другій половині XVII і першій половині XVIII століття» та І. Г. Шульги (Ужгород) на тему: «Становище селянства Закарпатської України в другій половині XVIII ст.» Ці доповіді побудовані на великому архівному матеріалі і безперечно становлять значний крок у глибокому дослідженні зародження капіталістичних відносин у сільському господарстві Західної України.

На третій секції було прочитано 12 доповідей, серед них академіком Я. Я. Зутісом (Рига) про становище сільськогосподарських робітників у Прибалтиці напередодні перемоги капіталістичного способу виробництва; Б. Б. Кафенгаузом (Москва)— «З історії господарського освоєння Криму»; Ф. І. Стеблієм (Львів)— «Селянський рух у Східній Галичині в першій половині XIX ст. і його роль у розвитку аграрних відносин» та ін. Великий інтерес викликала доповідь О. К. Касименка (Київ) на тему: «Поміщицьке землеволодіння на Лівобережній Україні в кінці XVIII—першій по-

ловині XIX ст. і безпідставність «теорії» безбуржуазності української нації». На основі конкретних прикладів О. К. Касименко показав, що на Україні переважна більшість поміщиків була українського походження. Вони й зосереджували всю повноту влади та нещадно експлуатували трудові селянські маси.

На четвертій секції було прочитано 9 доповідей. Тут значна увага була присвячена питанню проведення реформи та розвитку капіталізму в сільському господарстві у пореформений період. Цьому питанню були присвячені доповіді А. Г. Каревської (Куйбишев) — «Дарчі селяни Самарської губернії»; Л. С. Ліхіної (Полтава) — «Проведення селянської реформи 1861 р. в Полтавській губернії»; І. П. Хлистова (Ростов-на-Дону) — «Розвиток капіталізму в сільському господарстві Донської області»; П. А. Шацького (Ставрополь) — «З історії розвитку приватного землеволодіння кубанських козаків у другій половині XIX ст.».

Творчо проходила робота п'ятої секції. Тут було прочитано 14 доповідей. Цікаві і змістовні доповіді зробили С. М. Дуб-

ровський (Москва) на тему: «До питання про общину на початку XX ст.»; Ю. Л. Райський (Курськ) на тему: «Століпінський землеустрій на надільних землях Чорноземного центру і його провал»; М. А. Рубач (Київ) на тему: «Класове розшарування селянства України на початку XX ст.»; К. І. Шабуня (Мінськ) на тему: «Про деякі риси розвитку аграрних відносин в Білорусії в другій половині XIX — на початку XX ст.»

Доповідачі з допомогою численних фактів довели, що в період імперіалізму відбувався швидкий процес диференціації селян, виділення значного прошарку сільського пролетаріату — найреволюційнішої частини селянства.

29 вересня 1960 р. симпозіум закінчив свою роботу. В односторонній схваленій резолюції вказувалося на необхідність дальшого поглиблення вивчення аграрної історії Східної Європи, пов'язуючи її з історією західноєвропейських країн. Симпозіум показав спільність історичного розвитку всіх народів Східної Європи і сприяв зміцненню дружби між ученими-істориками братніх радянських республік.

І. М. ШЕКЕРА

ВИВЧЕННЯ ПАРОСТКІВ НОВОГО

21—22 червня 1960 р. Кримський обласний комітет КП України провів у Сімферополі науково-теоретичну конференцію, присвячену паросткам нового, новим суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва. В роботі конференції взяли участь викладачі суспільних наук вищих і середніх учбових закладів, працівники обкому, міськомів і райкомів партії, літератури і мистецтва, передовики промисловості і сільського господарства області.

На конференції було заслухано ряд доповідей і повідомлень. У своїй доповіді «Всебічний розвиток ініціативи і творчості народних мас — найважливіше завдання КПРС у справі керівництва комуністичним будівництвом» секретар обкому КП України тов. І. С. Чирва підкреслив, що в період розгорнутого будівництва комунізму зростає роль народних мас як творців нового суспільства. На конкретних прикладах з життя трудящих Кримської області він показав значення народної ініціативи. Нині 563 колективи, 2167 робітників і колгоспників області удостоєні почесного звання колективів і ударників комуністичної праці. В області налічується близько 10 тис. винахідників і раціоналізаторів. Все це забезпечує виконання області державних планів, є запорукою дострокового виконання семирічного плану.

Кандидат історичних наук М. А. Юмашев присвятив свою доповідь характери-

стиці виробничих відносин на сучасному етапі, а кандидат економічних наук А. А. Толстих на конкретних прикладах Кримської області показав, як відбувається поступове зближення всенародної і кооперативно-колгоспної власностей в одну, соціалістичну власність. Це зближення відбувається через зміцнення міжколгоспних виробничих економічних зв'язків, які здійснюються з допомогою міжколгоспних виробничих об'єднань, і шляхом зближення колгоспних засобів виробництва із загальнонародними. Так, у Кримській області з допомогою держави (40% колгоспних і 60% державних коштів) збудовані трансформаторні електростанції від державної електросітки. Зараз половина колгоспів області одержує електроенергію від державної електросітки.

Всебічний розвиток міжколгоспних виробничих зв'язків свідчить про те, — відзначив тов. Толстих, — що колгоспна власність виходить за межі артільної форми і перетворюється в міжколгоспну власність. Розвиток цих зв'язків є важливим фактором підвищення рівня усупільнення колгоспного виробництва і наближення колгоспно-кооперативної власності до рівня загальнонародної, а це, в свою чергу, веде до подолання істотної різниці між містом і селом, до успішного вирішення однієї з важливіших проблем комуністичного будівництва.

Голова обласного суду А. Ф. Полянська зробила доповідь про шляхи розвит-

ку Радянської держави в умовах будівництва комуністичного суспільства. На конкретних прикладах Кримської області вона показала розквіт радянської соціалістичної демократії. В останній час з'явилися нові організаційні форми в роботі Рад та їх виконкомів, значно зросла роль постійних комісій місцевих Рад, в складі яких в області працює близько семи тис. депутатів і понад 15 тис. активістів. Життям народжені також нові форми і засоби громадського впливу на осіб, які порушують закони і громадські порядки: народні дружини, в яких налічується 40 тис. чол., ради по охороні соціалістичної власності, зросли роль і вплив товариських судів.

Конференція розглянула і такі характерні явища наших днів, як посилення піклування суспільства про людину. Цікавими в цьому відношенні були виступи директора Камишбурунського залізорудного комбінату М. С. Довжика і голови колгоспу «Дружба народів» Червоногвардійського району І. А. Єгудіна. Останній розповів, що в 1959 р. правління колгоспу витратило на культурні потреби 240 тис. крб. і близько 500 тис. крб. виділило у фонд допомоги непрацездатним колгоспникам і на пенсійне забезпечення. З 1960 р. в сільськогосподарській артілі оплачується двотижнева відпустка, робляться виплати по хворобі тощо.

В ході комуністичного будівництва змінюються й самі люди. Про це змістовно говорили на конференції директор Сімферопольської швейної фабрики №1 (колектив цієї фабрики першим в області завоював звання колективу комуністичної праці) А. А. Соколов, секретар Сева-

стопольського міськкому КП України В. І. Пашков, письменниця М. В. Глушко та ін. Всі вони відзначали зростання свідомості та ініціативи трудящих області. На всю країну пролунав голос севастопольців, які вирішили перетворити Севастополь на місто високопродуктивної праці, зразкового порядку і високої культури. Приклад севастопольців наслідують чимало міст не тільки Криму, а й усієї республіки.

З доповіддю «Комуністичне будівництво і подолання релігійних забобонів» виступив на конференції кандидат історичних наук А. І. Перзомайський. Лектор Севастопольського міськкому КП України тов. Слабосницький спинився на питанні про стирання різниці між розумовою та фізичною працею.

Період розгорнутого комуністичного будівництва стає новим етапом і в розвитку соціалістичних пацій та відносин між ними. Розглядові нових рис у розвитку й зміцненні дружби народів СРСР була присвячена на конференції доповідь кандидата історичних наук І. А. Новікова. Він навів численні приклади всезростаючої взаємодопомоги радянських народів, розповів про бурхливий процес взаємозбагачення їх культури.

Конференція пройшла на високому ідейному рівні. Матеріали її, в яких на прикладі Криму узагальнена повсякденна практика комуністичного будівництва і показані нові суспільні явища, характерні для історичного періоду, що його переживає наша країна, мають велике значення для працівників ідеологічного фронту.

А. В. АКИМКИНА

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ О. Д. ЦЮРУПИ

У 1960 р. громадськість країни відзначила 90-річчя з дня народження одного з видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави Олександра Дмитровича Цюрупи. З нагоди ювілею Вчена рада Музею революції СРСР провела розширене засідання. В ньому взяли участь наукова громадськість Москви, старі комуністи, представники Башкирського і Тульського обкомів КПРС та колективів підприємств, яким присвоєно ім'я О. Д. Цюрупи.

На засіданні Вченої ради з доповіддю про життя і революційну діяльність О. Д. Цюрупи виступив доктор історичних наук А. П. Кучкін. Він охарактеризував О. Д. Цюрупу як видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, детально розповів про його життя, повне випробувань. Революційна діяльність О. Д. Цюрупи почалась у Херсонському сільськогосподарському училищі. У 1891 р. під його керівництвом тут був створений марксистський пропагандистський гурток,

який проводив роботу серед учнів Херсона і серед селян навколишніх сіл. За дорученням революційного студентського гуртка О. Д. Цюрупа редагував журнал «Пробудження», в якому друкувались статті революційного змісту. Після першого арешту О. Д. Цюрупа організував Херсонський соціал-демократичний гурток. До нього входили передові робітники міста і студенти сільськогосподарського училища.

Вирішальне значення в діяльності О. Д. Цюрупи мала зустріч з В. І. Леніним, яка відбулася в 1900 р. в Уфі. О. Д. Цюрупа став вірним учнем і послідовником В. І. Леніна. В лютому 1901 р. за порадою В. І. Леніна О. Д. Цюрупа прибув на революційну роботу до Харкова. До вересня 1901 р. він був членом Харківського комітету РСДРП і агентом «Искры». Діяльність О. Д. Цюрупи у Харківській організації РСДРП мала дуже важливе значення. Зокрема, вона сприяла зміцненню партійної групи, яка боролася

проти «економістів», а також ширшому розгортанню політичної роботи серед робітників, селян та інтелігенції.

Великий Жовтень О. Д. Цюрупа зустрів як один з керівників Уфимського більшовицького комітету і член Ради робітничих і солдатських депутатів. У листопаді 1917 р. за пропозицією В. І. Леніна О. Д. Цюрупа був призначений товаришем Народного комісара по продовольству, а на початку 1918 р. — Народним комісаром продовольства. В період громадянської війни і іноземної інтервенції органи Наркомпроду на чолі з О. Д. Цюрупою провели величезну роботу по постачанню продовольством Червоної Армії і найважливіших пролетарських центрів. Продовольча політика, відзначав В. І. Ленін, врятувала пролетарську диктатуру в нашій країні. В ті роки О. Д. Цюрупа проявив себе талановитим організатором і керівником продовольчої справи.

Колишній працівник Наркомпроду М. Г. Непряхин у своєму виступі назвав О. Д. Цюрупу головнокомандуючим великої продовольчої армії, що мужньо боролась проти голоду, спекулянтів, мішечників, за впровадження твердих цін і монополії хлібної торгівлі. Про те, як О. Д. Цюрупа вдалось згуртувати навколо себе цю армію продовольчих працівників, розповів Л. М. Любарський.

Присутні з інтересом прослухали старого більшовика Л. О. Фотієву, яка розповіла про діяльність О. Д. Цюрупи на посту заступника Голови Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони. Виконуючи вказівки В. І. Леніна, О. Д. Цюрупа самовіддано працював над упорядкуванням роботи державного апарату, давав рішучу відсіч усяким проявам тяганини і бюрократизму. Під час хвороби В. І. Леніна О. Д. Цюрупа часто вів засідання Раднаркому. Залишаючись заступником Голови Раднаркому РРФСР (а з кінця 1922 р. — СРСР), Олександр Дмитрович одночасно очолював Наркомат робітничо-селянської інспекції, Держплан і Наркомат торгівлі. Починаючи з XII з'їзду РКП(б) О. Д. Цюрупа був членом Центрального Комітету Комуністичної партії.

Із спогадами про О. Д. Цюрупу на засіданні вченої ради виступили Ф. М. Петров, Є. Я. Драбкін. Вони з великою

теплотою розкрили перед присутніми окремі моменти життя і діяльності О. Д. Цюрупи, показали його зв'язок з народом, самовідданість у роботі. О. Д. Стасова внесла пропозицію про видання біографії О. Д. Цюрупи. О. М. Мізгірьов (представник Башкирського обкому КППС), тов. Семенов (прядильно-ткацька фабрика ім. Цюрупи), тов. Кричигін (Московський мельничний комбінат ім. Цюрупи) розповіли, як трудящі Башкирії, де колись працював Олександр Дмитрович, та робітники підприємств, що носять його ім'я, відзначили пам'ять видатного діяча Комуністичної партії та Радянської держави.

До 90-річчя з дня народження О. Д. Цюрупи в Херсонському сільськогосподарському інституті, який носить його ім'я, відкрито кімнату-музей. В ній представлено понад 100 документів та експонатів, які висвітлюють життя й революційну діяльність О. Д. Цюрупи. Частина матеріалів присвячена навчанню О. Д. Цюрупи у Херсонському сільськогосподарському училищі. Серед експонатів — фотокопії документів жандармських управлінь про піднаглядного Олександра Цюрупу. Значна кількість документів відображає діяльність О. Д. Цюрупи в роки Радянської влади. Увагу відвідувачів привертає листування В. І. Леніна з О. Д. Цюрупою, документи, які свідчать про ленінське піклування про партійні кадри, в тому числі і про О. Д. Цюрупу.

Відвідувачі музею з інтересом вивчають документи, що ілюструють розвиток Херсонського сільськогосподарського інституту за роки Радянської влади. Серед них — матеріали про перебудову вищої освіти, зв'язок школи з життям, про випускників інституту, грамоти і медалі, одержані колективом інституту на Виставці досягнень народного господарства СРСР, спортивні кубки і т. д.

Кімната-музей підготовлена працівниками кафедри марксизму-ленінізму спільно з Херсонським історичним музеєм.

Музей виховуватиме у студентів і молоді любов і повагу до революційних традицій. до Комуністичної партії.

М. И. ДАВИДОВ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

21 жовтня 1960 р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР В. А. Дядиченком на тему: «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII—початку XVIII ст.» Офіційними опо-

нентами дисертанта виступали академік АН УРСР І. П. Крип'якевич (Львів), доктор історичних наук О. К. Касименко, доктор історичних наук, професор Л. Г. Безкровний (Москва), доктор історичних наук, професор А. О. Введенський і доктор юридичних наук, професор К. О. Софроненко (Москва). Як неофіційні опоненти виступали доктор

історичних наук, професор Ф. Є. Лось та кандидат історичних наук, доцент М. І. Марченко.

Всі опоненти — офіційні і неофіційні — високо оцінили дослідження В. А. Дядиченка як першу марксистську книгу, в якій соціально-політичний устрій України кінця XVII — початку XVIII ст. став предметом спеціального дослідження. Характеризуючи центральні і місцеві органи управління, суд і військо Лівобережної України, дисертант показав феодальну суть органів старшинської влади, чим викрив брехливі вигадки української націоналістичної історіографії про нібито «народний» устрій так званої гетьманщини і про «класову гармонію» та «споконвічний демократизм» на Україні. В монографії В. А. Дядиченка переконливо доведено, що в кінці XVII — на початку XVIII ст. відбувалося дальнє зростання старшинського землеволодіння та покріпачення селянства, а отже й дальнє загострення класової боротьби. Діяльність старшинської адміністрації як органу класового панування і була передусім спрямована на придушення опору народних мас.

Характеризуючи взаємини між царським урядом і гетьманським правлінням, дисертант правильно підкреслив, що в основі політики царизму і української старшини лежали одні й ті ж інтереси панівного класу, зацікавленого у збільшенні визиску і посиленні закріпачення селян. Він викрив версію про «обрання» гетьманів «вільними голосами» і переконливо довів, що на гетьманській уряд підбирали вигідних для царизму і старшини кандидатів.

Докладно висвітлюючи різні сторони гетьманського правління, дисертант на великому архівному матеріалі незаперечно показав, що основним його змістом було зміцнення панування феодалів над народними масами. Він також докладно проаналізував соціальні функції генеральної старшини і довів, що вона завжди виступала як представник класу українських феодалів і проводила політику в інтересах останнього. До таких же правильних висновків прийшов дисертант, характеризуючи місцеве управління (полкове, сотенне, сільське та міське) як частину феодального державного апарату. Вперше в історичній літературі у праці В. А. Дядиченка перелічені всі міські посади, проаналізовано функції урядовців та служителів і подано вичерпну характеристику порядку їх утримання.

Вивчивши широке й різноманітне коло джерел, дисертант показав чітку картину феодального суду на Україні — від гетьмана і генеральної старшини до сільських судових органів. У читача не лишається ніякого сумніву в тому, що право і суд на Україні були знаряддям класового панування феодалів над народними масами.

Спеціальний розділ своєї праці В. А. Дядиченко присвятив військовій справі. Спи-

раючись на широкий документальний матеріал, автор зміг дати детальну і досить чітку за своєю структурою схему організації козацького війська. Він послідовно проводить ту думку, що козацьке військо було частиною збройних сил російської держави. З другого боку, через весь розділ червоною ниткою проходить думка автора про класовий, феодальний характер козацького війська. В дисертації ставляться і успішно розв'язуються також інші важливі питання теми.

Праця В. А. Дядиченка має окремі недоліки. На захисті було, зокрема, відзначено, що автор не чітко висвітлює відносини між владою і церквою, ставлення гетьманської влади до міст, нічого не говорить про старшинські з'їзди, про стан освіти на Україні того часу, про поштову службу і т. д.

Однак названі недоліки та прогалини не знижують науково-теоретичного рівня праці В. А. Дядиченка. Як зазначали опоненти, дисертант є зрілим майстром і вдумливим дослідником, а його монографія — значним вкладом у радянську історіографію. Разом з тим праця дисертанта є гідною відповіддю продажним писакам з українського буржуазно-націоналістичного табору, які, скориставшись як приводом 250-річчям Полтавської битви, підняли за океаном галас, вихваляючи ідола націоналізму — І. Мазепу та інших запродавців.

Вчена рада одноголосно присудила В. А. Дядиченку вчену ступінь доктора історичних наук.

* * *

Крім згаданих в № 6 «Українського історичного журналу» (1960 р.) дисертації, минулого року в Інституті історії АН УРСР було захищено ще дві кандидатські дисертації: Ю. О. Курносова на тему «Становище селянства Правобережної України і його класова боротьба в 40—50-х роках XIX ст.» та В. І. Ільком (Ужгород) на тему «Розвиток капіталізму в сільському господарстві Закарпаття в другій половині XIX ст.»

Офіційними опонентами на захисті дисертації Ю. О. Курносова виступили доктор історичних наук, професор В. О. Голубуцький і кандидат історичних наук, доцент А. А. Вовк. Неофіційним опонентом виступив старший науковий працівник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук М. Н. Лещенко. У виступах опоненти дали дисертації високу оцінку.

Використовуючи великий документальний матеріал, Ю. О. Курносов глибоко і правильно висвітлив питання товаризації поміщицького господарства, процес розширення селянства, посилення кріпосного гніту та зробив ряд важливих висновків. Основну увагу в праці приділено народним масам. Провівши копітку роботу по виявленню фактів селянської боротьби, автор підрахував, що протягом 40—50 рр. XIX ст. в губерніях Правобережної Украї-

ни антипоміщицькі виступи відбулися в 1146 місцях. Ця цифра перевищує всі дані про кількість селянських заворушень названого періоду, що їх наводили досі інші дослідники.

Офіційними опонентами на захисті другої дисертації виступали доктор історичних наук, професор М. А. Рубач і кандидат історичних наук І. І. Компанієць. Вони відзначили, що дисертація В. І. Ілька присвячена майже зовсім недослідженій темі і має значний інтерес не тільки для істориків, а й економістів. Дисертант вперше ввів у науковий обіг великий матеріал, який з достатньою глибиною характеризує соціально-економічні процеси в сільському господарстві Закарпаття в другій половині XIX ст., і зробив ряд оригінальних наукових висновків.

Одним з вузлових питань, які досліджуються в дисертації, є розшарування закар-

патського селянства під впливом розвитку капіталістичних відносин. Автор викриває намагання буржуазно-націоналістичних істориків фальсифікувати історію Закарпаття, зокрема писанню Годинки, Коцдратовича і Моцюка, які проповідують «теорію» «безкласовості» українського населення Закарпаття та замовчують класову боротьбу. За даними В. І. Ілька, в закарпатському селі було близько 74% бідняків, 16% середняків і 10% куркулів. В дисертації на конкретних прикладах показана гостра класова боротьба, яка точилась в закарпатському селі, показані різні форми цієї боротьби.

Вчена Рада Інституту історії АН УРСР одностайно присудила Ю. О. Курносову і В. І. Ільку вчену ступінь кандидата історичних наук.

Л. О.

ЗУСТРІЧ З АВТОРСЬКИМ АКТИВОМ

31 жовтня 1960 р. в Інституті історії Академії наук Української РСР відбулася зустріч представників редколегії і редакції журналу «Новая и новейшая история» (орган Інституту історії Академії наук Союзу РСР) з київськими науковцями, що працюють у галузі загальної історії. Член редколегії журналу К. Ф. Мізіано та завідуючий відділом редакції Я. С. Драбкін розповіли про те, які питання останнім часом висвітлювалися на сторінках журналу, що планує редакційна колегія на 1961 р.

Своїми враженнями про журнал поділились викладачі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Вищої партійної школи при ЦК КП України та наукові співробітники Інституту історії

Академії наук Української РСР. У виступах Г. Л. Нікольнікова, І. Д. Кундюби, В. І. Клокова, П. М. Калениченка, В. А. Жебокрицького, А. М. Шлепакова та Ф. П. Шевченка відзначалось позитивне значення журналу для науковців, викладачів, пропагандистів.

Всі, хто виступав, побажали, щоб у журналі було приділено більше уваги висвітленню національно-визвольної боротьби народів африканських країн, показу ролі національної буржуазії в національно-визвольному русі, питанням історії країн народної демократії, боротьбі за мир та загальне роззброєння.

К. А. ПРИЛИПКО

РЕЗУЛЬТАТИ РОБІТ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

(1954—1959 рр.)

Для розуміння первісної історії України виключно важливе значення має вивчення пам'яток нового кам'яного віку (неоліту) і епохи міді, тобто періоду історії людського суспільства, для якого властиві значні зміни у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Саме з епохою неоліту на Україні пов'язується перехід від присвоюючих способів добування засобів існування (збиральництво, полювання, рибальство) до відтворюючих форм господарства — землеробства і скотарства. Виникнувши в неоліті, землеробство і скотарство продовжувало розвиватись і вдосконалюватись протягом усієї епохи міді. Тоді первісна людина зробила значний

крок у розвитку техніки виготовлення знарядь праці. З видатних досягнень неолітичної людини слід назвати відкриття способу виготовлення глиняного посуду — кераміки.

Значний прогрес у розвитку продуктивних сил суспільства в епоху неоліту — міді зумовив також певні зміни в соціальній структурі тогочасного суспільства. Пам'ятки неоліту і міді в межах України вивчені далеко нерівномірно. Поряд з територіями, де уже проведено широкі археологічні роботи і розкрито значну кількість стоянок, поселень і могильників того часу (Надпорожжя, Донеччина, Нижнє Подніпров'я) є цілі області, які в галузі досліджень ста-

родавних пам'яток являють собою ще й досі білі плями. Саме такою білою плямою до недавнього часу була також долина Дніпра в межах Полтавської і Черкаської областей.

У зв'язку з будівництвом Кременчуцької гідроелектростанції і спорудженням водоймища довжиною понад 200 км виникла загроза затоплення великих площ надзаплав Дніпра, з якою, звичайно, пов'язується поширення стародавніх пам'яток. Саме тут на підвищеннях сухих місцях долини, біля річки і озер були найкращі умови як для первісного мисливця і рибалки, так і для примітивного скотаря і землероба. Для виявлення і врятування археологічних цінностей від неминучої їх загибелі Інститутом археології Академії наук Української РСР було створено кілька експедицій і загонів, які протягом чотирьох років детально обстежували часту майбутнього водоймища.

В результаті систематичних розвідок, проведених під керівництвом В. К. Гончарова (1955), Д. Я. Телегіна (1956—1958) і Р. А. Юри (1956) у досліджуваному районі по обох берегах Дніпра виявлено багато неолітичних стоянок і поселень епохи міді, зібрано підйомний матеріал — знаряддя праці, прикраси, уламки деревного посуду та ін., що дає можливість судити про час існування того чи іншого поселення та його культурну приналежність. Внаслідок проведених розвідок археологічна карта Середнього Подніпров'я в межах Черкаського, Золотоніського, Іркліївського і Градизького районів покрилася десятками нових пунктів.

Деякі виявлені розвідками пам'ятки відрізнялись досить доброю збереженістю культурного шару, що дало можливість провести тут стаціонарні розкопки. Розкопки, зокрема, провадилися на трьох неолітичних стоянках (Бузьки, Мутихи, Пищики) і кількох поселеннях епохи міді — (Молюхів бугор, Пивиха). Серед неолітичних пам'яток найкращі результати одержані автором цих рядків (під час розкопок) на стоянці біля с. Бузьки, Іркліївського р-ну, Черкаської обл. Тут у заплаві лівого берега Дніпра на піщаному підвищенні в кінці IV і на початку III тисячоліття до н. е. жила невелика родова група кам'яного віку.

За два роки польових досліджень розкрито площа майже всієї стародавньої стоянки (802 кв. м). В пашаруваннях ґрунту на глибині від 0,5 до 1 м виявлено залишки кількох відкритих вогнищ. Особливо цікавим було центральне вогнище, що складалося із скупчення пожегу і перепалених черепашок. Тут мешканці стоянки запікали перед вживанням в їжу принесені з річки молюски. Свідченням цього є розміщені поруч два скупчення черепашок. Разом з черепашками в скупченнях виявлено велику кількість роздріблених щитків черепах, кісток диких і свійських тварин. Древні жителі полювали не лише на

дрібних тварин і птахів, а й на таких тварин лісостепових просторів, як благородний олень, що тоді водився на Черкащині. Очевидно, основним заняттям поселенців було мисливство, рибальство і збиральництво. Кісток свійських тварин — корів, свиней, овець — виявлено небагато. В районі центрального вогнища було, очевидно, легке наземне житло, яке, на жаль, не збереглося.

Навколо вогнищ у культурному шарі виявлено велику кількість знарядь праці, виготовлених переважно з кременю, а також виробів з каменю, рогів, іклів кабана і кісток. Крем'яні знаряддя — ножі, скребки, наконечники стріл, різноманітні проколки, — виготовлялись на місці стоянки з крем'яних жовен, які можна було знаходити на місцях виходу льодовикових відкладів. Про обробіток крем'яної сировини свідчить наявність нуклеусів, з яких збивали ножовидні пластини. Цікавою категорією крем'яних знахідок на стоянці є так звані мікролітичні вироби — трапеції, які служили примітивними вістрями стріл. На поселенні виявлена одна мотика із рогу оленя. Ця знахідка, що є першою на неолітичних стоянках Подніпров'я, свідчить про обробіток неолітичним населенням Черкащини ґрунту і говорить про зачатки землеробства.

Найчисленнішими знахідками на стоянці є уламки глиняного посуду. В деяких випадках виявлені скупчення черепків, що належать окремим горшкам. З цих черепків в лабораторії Інституту три таких горшки реставровані повністю, що дає можливість говорити про їх форму, розміри і орнамент. Глиняний посуд тут не відрізнявся особливою різноманітністю форм. В комплексі є лише горшки різних розмірів, висотою від 10—12 до 35—40 см. Вони мають гостре дно. Тут, проте, вже зустрічається посуд з невеликим плоским дещем, що, як гадають, є показником появи стола. Неолітичні горшки, звичайно, прикрашені складним і різноманітним орнаментом від вінець і до самого дна. Інколи узор покриває навіть деще і знаходить на внутрішню поверхню вінець. За типом орнаменту ця кераміка носить назву гребінцево-накольчатой. Вопа знаходить аналогію не лише серед неолітичних матеріалів Черкащини і Полтавщини, а виявляє близькість і до керамічного посуду більш північних (Київщина, Волинь, Донеччина) і південних (Надпоріжжя) територій.

Крім описаної вище неолітичної стоянки Бузьки, розвідкові роботи були проведені на ряді інших неолітичних стоянок Черкащини і Полтавщини. Невеликі площі зокрема були розкриті на стоянках, розміщених поблизу сіл Мутихи і Пищики, Іркліївського району. Значна частина виявлених розвідкою пам'яток епохи неоліту прошурфована. Серед останніх слід назвати Домантово, Коробовка, Золотоніського району, Черкаської області, Радущівка, Градизького району, Полтавської області,

тощо. Виявлені на цих стоянках матеріали типологічно не відрізняються від знахідок, зібраних у Бужьках. Слід проте відмітити, що в Пищиках, крім звичайних для більшості стоянок цього району знахідок, відмічено також привізну трипільську кераміку—знахідку досить рідкісну для цього району. Наявність фрагментів трипільського посуду в культурному шарі Пищиків при відсутності тут інших, більш пізніх знахідок, має важливе значення для синхронізації пізніх неолітичних пам'яток Черкащини з початком середнього етапу Трипілья.

Підводячи загальний підсумок дослідження неолітичних стоянок Черкащини і Полтавщини, треба насамперед відзначити, що відмінною рисою неолітичної культури цього району в порівнянні з неолітом сусідніх територій є співіснування плоскодонних і гостродонних форм глиняного посуду. Отже, неоліт Черкащини і Полтавщини включає в собі культурні ознаки як більш північних і північно-східних територій (Моства, Микільська слобідка, Козловка, Бондариха), так і пам'яток Надпоріжжя (Ігрень, Собачки, Вовниги). З північчю неоліт Черкаського Подніпров'я єднає гостродонність форм посуду, наявність деяких явно північних елементів орнаменту («лапки», ямки під вінцями і т. п.), а південні надпорізькі риси проявляються в плоскодонності посуду, наявності графітної кераміки, деяких типів збраряд (човники), наявності шару черепашками і т. п.

Отже, значення вивчення неолітичних пам'яток в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС не обмежується лише встановленням факту густої заселеності цієї частини долини Дніпра в неолітичну епоху. Нові матеріали є тією ланкою, що зв'язує собою неоліт гребінцево-накольчатой кераміки заліснених районів України (Дінець, Київщина) з неолітом Надпоріжжя в єдину культурну спільність, яка дістала умовну назву Дніпро-Донецької. Досі ці локальні варіанти культурної спільності розглядалися відірвано одна від одної.

Роботами Кременчуцької експедиції помітний вклад зроблено також у вивчення пам'яток епохи міді. Для поселень цього часу характерна своєрідна кераміка, виготовлена часто з пористої маси. Посуд, звичайно високогорлий, прикрашений орнаментом у верхній частині по вінцях і плічках. Новим в орнаментуванні неолітичного посуду поряд з відтисками гребінця і прокресленими лініями є застосування шнура, перевитого, або плетеного. Шнуровий орнамент, виникнувши в мідному віці,

існує потім протягом майже всієї епохи бронзи.

Два поселення епохи міді досліджені під керівництвом В. М. Даниленка. Одно з них розміщене на правому березі р. Тясми біля с. Новоселиця, Чигиринського району, Черкаської області в урочищі Молюхів бугор, друге—на горі Пивиха, біля с. Максимівки на Полтавщині. В урочищі Молюхів бугор дослідник знайшов залишки житла напівземлянкового типу розмірами 6×2 м. Поряд з численними знахідками кераміки на поселенні виявлені знаряддя праці і збраряд, серед них уламки кістяної мотики і бойової сокири-молота, крем'яні вістря до стріл і т. п.

Аналіз матеріалів з Молюхового бугра привів автора розкопок до висновку, що це поселення існувало досить довгий час, що в розвитку його матеріальної культури можна виділити дві фази, які хронологічно відповідають різним етапам широко відомої на правобережжі України Трипільської культури¹. Між іншим, знахідка в культурному шарі Молюхового бугра кількох фрагментів трипільської кераміки свідчить про культурні зв'язки його жителів, очевидно, скотарів, з пізнім землеробським населенням трипільської культури.

Поселення на горі Пивиха, що виявлено на висоті 30—40 м над заплавою Дніпра, на площадці, оточеній з трьох боків стрімкими відслоненнями, цікаве своїми топографічними умовами розташування, з якими, безперечно, передбачалась його оборона від раптового нападу. Про початок військових сутичок в той час на Черкащині свідчить також поява невідомих тут в неоліті бойових сокир-молотів.

Отже, археологічними роботами в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС внесено певний вклад у розуміння деяких питань первісної історії України. Матеріали цих досліджень дали можливість виділити дніпродонецьку неолітичну культуру IV—початку III тисячоліття до н. е., що територіально охоплювала все середнє Подніпров'я. На основі нових розкопок одержані також додаткові дані для вирішення питань хронології, в тому числі проблеми синхронізації відомої Трипільської культури Правобережжя і пам'яток Подніпров'я.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

¹ В. Н. Даниленко, Отчет об археологических исследованиях первобытного отряда Кременчугской археологической экспедиции за 1956 г., Научный архив ІА АН УРСР.

КЛАД ПОСУДУ XVII ст.

Колгоспник с. Закусилл (Народицький район, Житомирської області) І. М. Стемківський, повертаючись одного разу з роботи правим берегом р. Жерев, помітив, що на поверхні ґрунту виглядає дно перевернутого відра. Коли знахідку відкопали, то виявилось, що то був мідний котел, з якому знаходився посуд. Всього було добуто десять посудин. Своєю знахідку тов. Стемківський подарував обласному музею.

Серед знайденого посуду — великий мідний котел висотою 24 см, з двома ушами та залізною дужкою (котел має біконічну форму, ємкість його — півтора відра води), виготовлений з олова чотиригранний глек з кришкою, що закручується зверху і має висоту 22 см, дві мірні корчемні кварта з ручками висотою 17 і 15 см, виготовлені з олова, два олов'яні бокали висотою 12 і

10 см, один срібний бокал висотою 10 см і гравірований орнаментом, дві чаші з оригінальними ручками, майстерно виготовлені шляхом чеканки по відлитій формі і повністю покриті орнаментом, а також срібна ложка з орнаментованою ручкою (на ложці вигравіровано ініціали її власника).

Мідний котел, срібний бокал та ложка були певний час в ужитку. Нарешті посуду — сліди незакінченого процесу обробки.

Виявлений посуд відноситься до першої половини XVII ст. Належав він майстру-ювеліру домашніх виробів і був заритий, очевидно, під час визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Знайдений посуд дає можливість обізнатися з конкретними речами побуту місцевого населення XVII ст.

В. О. МІСЯЦЬ

З М І С Т

Велична програма міжнародного комуністичного руху 3

СТАТТІ

З ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

В. М. Щербак (<i>Москва</i>) — Пропаганда і агітація в масах у перші роки Радянської влади	11
В. П. Юбкін (<i>Дніпропетровськ</i>) — Здійснення продовольчої політики на Україні (грудень 1919—1920 рр.)	21
В. У. Черноус (<i>Чернігів</i>) — Відновлення та змінення місцевих органів влади на Чернігівщині (листопад 1919—1920 рр.)	31
О. Й. Щусь — Політична робота у військах Українського фронту (лютий — квітень 1919 р.)	40
В. П. Волков (<i>Сімферополь</i>) — Боротьба за відновлення і змінення Радянської влади в Криму (1919 р.)	51

ПОВІДОМЛЕННЯ

А. П. Євтушенко — Роль політвідділів МТС степової частини України в організаційно-господарському зміненні колгоспів (1933—1934 рр.)	61
М. Н. Лещенко — Скасування кріпосного права в Росії	71

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

М. І. Марченко — Історичні погляди Т. Г. Шевченка	84
Тадеуш Буткевич (<i>Польща</i>) — Тарас Шевченко і Зигмунт Сераковський	94
Ф. П. Шевченко — Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938 рр.)	101

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Г. Т. Прасолов (<i>Луганськ</i>) — Метод бесіди на уроках Конституції СРСР і УРСР у 10 класі	115
Г. В. Божук (<i>Ужгород</i>) — Висвітлення історії Закарпаття в дипломних роботах студентів (На матеріалах історичного факультету Ужгородського державного університету)	119

СПОГАДИ

І. С. Шульженко-Скворцов — Розгром Врангеля	124
---	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Я. Р. Дашкевич (<i>Львів</i>) — Омська газета «Пролетар» про перебування галичан-інтернаціоналістів у Західному Сибіру (1918—1920 рр.)	132
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

В. П. Столяренко, В. М. Тараненко — Героїчне минуле і сучасне українського народу	138
Ю. В. Шиловцев (<i>Харків</i>) — Незабутні дні	142
В. І. Самойленко — Новий посібник з історії України	144
Ю. О. Боєв — Болгарія напередодні Балканських воєн	146

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

С. К. Мельник (<i>Одеса</i>), П. Г. Чухрій (<i>Одеса</i>), Т. В. Коломійчук (<i>Одеса</i>) — Ленінська тактика марксистської партії	148
П. М. Шарапа (<i>Дніпропетровськ</i>), К. В. Іванченко (<i>Дніпропетровськ</i>) — Краще висвітлювати історію місцевих партійних організацій	149
С. М. Злупко (<i>Львів</i>) — Книга про творчість М. Павлика	150
Ф. П. Погребенник — Корисне дослідження	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М. О. Буцько, В. Т. Позняк — Наукова конференція з питань інтернаціонального виховання трудящих	154
І. М. Шекера — Третій міжреспубліканський симпозіум з аграрної історії Східної Європи	156
А. В. Акімкіна (<i>Сімферополь</i>) — Вивчення паростків нового	158
М. Й. Давидов (<i>Херсон</i>) — Вшанування пам'яті О. Д. Цюрупі	159
Л. О. — Захист дисертацій	160
К. А. Прилико — Зустріч з авторським активом	162
Д. Я. Телегін — Результати робіт Кременчуцької експедиції (1954—1959 рр.)	162
В. О. Місяць (<i>Житомир</i>) — Клад посуду XVII ст.	165

СОДЕРЖАНИЕ

Зеличественная программа международного коммунистического движения 3

СТАТЬИ

ИЗ ИСТОРИИ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ НА УКРАИНЕ

В. М. Шербак (<i>Москва</i>) — Пропаганда и агитация в массах в первые годы Советской власти	11
В. П. Юбкин (<i>Днепропетровск</i>) — Осуществление продовольственной политики на Украине (декабрь 1919—1920 гг.)	21
В. У. Черноус (<i>Чернигов</i>) — Восстановление и укрепление местных органов власти на Черниговщине (ноябрь 1919—1920 гг.)	31
О. И. Шусь — Политическая работа в войсках Украинского фронта (февраль — апрель 1919 г.)	40
В. П. Волков (<i>Симферополь</i>) — Борьба за восстановление и укрепление Советской власти в Крыму (1919 г.)	51

СООБЩЕНИЯ

А. Ф. Евтушенко — Роль политотделов МТС степной части Украины в организационно-хозяйственном укреплении колхозов (1933—1934 гг.)	61
Н. Н. Лещенко — Отмена крепостного права в России	71

К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ СМЕРТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКО

М. И. Марченко — Исторические взгляды Т. Г. Шевченко	84
Гадеуш Буткевич (<i>Польша</i>) — Тарас Шевченко и Зигмунт Сераковский	94
Ф. П. Шевченко — Рота им. Тараса Шевченко в боях против фашизма в Испании (1937—1938 гг.)	101

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Г. Т. Прасолов (<i>Луганск</i>) — Метод беседы на уроках Конституции СССР и УССР в 10 классе	115
Г. В. Божук (<i>Ужгород</i>) — Освещение истории Закарпатья в дипломных работах студентов (На материалах исторического факультета Ужгородского государственного университета)	119

ВОСПОМИНАНИЯ

И. С. Шулъженко-Скворцов — Разгром Врангеля	124
---	-----

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Я. Р. Дашкевич (<i>Львов</i>) — Омская газета «Пролетар» о пребывании галпчан-интернационалистов в Западной Сибири (1918—1920 гг.)	132
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЦЕНЗИИ

В. П. Столяренко, В. М. Тараненко — Героическое прошлое и настоящее украинского народа	138
Ю. В. Шпильцев (<i>Харьков</i>) — Незабываемые дни	142
В. И. Самойленко — Новое пособие по истории Украины	144
Ю. А. Боев — Болгария накануне Балканских войн	146

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

С. К. Мельник (<i>Одесса</i>), П. Г. Чухрий (<i>Одесса</i>), Т. В. Коломийчук (<i>Одесса</i>) — Ленинская тактика марксистской партии	148
А. М. Шарапа (<i>Днепропетровск</i>), К. В. Иванченко (<i>Днепропетровск</i>) — Лучше освещать историю местных партийных организаций	149
С. Н. Злупко (<i>Львов</i>) — Книга о творчестве М. Павлика	150
Ф. П. Погребенник — Полезное исследование	152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Н. А. Буцько, В. Т. Позняк — Научная конференция по вопросам интернационального воспитания трудящихся	154
И. М. Шекера — Третий межреспубликанский симпозиум по аграрной истории Восточной Европы	156
А. В. Акимкина (<i>Симферополь</i>) — Изучение ростков нового	158
М. И. Давыдов (<i>Херсон</i>) — Чествование памяти А. Д. Цюрупы	159
Т. О. — Защита диссертаций	160
К. А. Прилипко — Встреча с авторским активом	162
Д. Я. Телегин — Итоги работ Кременчугской экспедиции (1954—1959 гг.)	162
В. А. Месяц (<i>Житомир</i>) — Клад посуды XVII в.	165

НОВІ КНИГИ

БАГМЕТ Н. С. — Борьба корейского народа за построение социализма (1945—1960 гг.), Изд-во Киевского ун-та, К., 1960, 227 с.

БРАСЛАВСЬКИЙ Й. М., ВОЛКОВИНСЬКИЙ В. І., ДЖЕДЖУЛА А. О., ДЖЕДЖУЛА К. О., КУНДЮБА І. Д., ЛАЗОРЕНКО Т. Г., МАРТИНЕНКО А. К. — Новітня історія (1918—1939 рр.), ч. I, Вид-во Київського ун-ту, К., 1960, 327 с.

ВАТКЕВИЧ В. І. — Луганські більшовики в Жовтневій революції, Держполітвидав УРСР, К., 1960, 97 с.

«Велика сила ленінських ідей (Збірник статей, присвячений дев'яносторіччю з дня народження В. І. Леніна)», Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1960, 240 с.

ВОЛКОВИНСЬКИЙ В. І. — З історії радянсько-китайських відносин 1927—1929 рр., Вид-во Київського ун-ту, К., 1960, 47 с.

«IX съезд Итальянской коммунистической партии. Документы и материалы», Госполитиздат, М., 1960, 308 с.

«Донецкий арсенал (Горловский машиностроительный завод им. С. М. Кирова)», Кп. изд-во, Сталино, 1960, 146 с.

ЗАДЕРА А. Г., ПРОНШТЕЙН А. П. — Практикум по истории СССР, Изд-во Ростовского ун-та, Ростов, 1960, 254 с.

КАРНАУХОВ І. М. — Розвиток В. І. Леніним марксистського вчення про пролетарську державу в післяжовтневий період (1918—1920 рр.), Вид-во Київського ун-ту, К., 1960, 108 с.

КІЗЧЕНКО А. Ф. — Азія повинна бути зоною миру, Держполітвидав УРСР, К., 1960, 83 с.

КІЗЯ Л. Є. — Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині, Кн.-журн. вид-во, Львів, 1960, 171 с.

КУЗНЕЦОВ А. П., ПАНЮШКИН Н. Н. — Повесть о молодых под-

польщиках, Крымиздат, Симферополь, 1960, 318 с.

ЛОПАТИН Н. В. — У колыбели Донбасса. К 250-летию Лисичанска. 1710—1960 гг., Обл. кн. изд-во, Луганск, 1960, 279 с.

МЕЛЬНИК Л. Г. — Про першісне нагромадження в Росії в XVII ст. Матеріали на допомогу вивчаючим історію СРСР, Вид-во Київського ун-ту, К., 1960, 84 с.

НАУМОВ М. И. — Хинельские походы, Гослитиздат УССР, К., 1960, 403 с.

«Путівник (Державний заповідник-музей «Киево-Печерська лавра)», Держполітвидав УРСР, К., 1960, 154 с.

РАВЧУК Г. Р. — Острог і його околиці, Кн.-журн. вид-во, Львів, 1960, 116 с.

СМІШКО М. Ю. — Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери, Вид-во АН УРСР, К., 1960, 187 с.

«Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы», Госполитиздат, М., 1960, 292 с.

«Путівник по Державному архіву Станіславської обл.», Обл. кн. вид-во, Станіслав, 1960, 171 с.

ТЕРЛИЦЯ М. — Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді, Вид-во «Радянський письменник», К., 1960, 306 с.

«Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Путівник», Кн. вид-во, Харків, 1960, 675 с.

ШЕВАЛЬЄ П. — Історія війни козаків проти Польщі. З розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Переклад з французького видання 1663 р., Вид-во АН УРСР, К., 1960, 197 с.

ПОМІЧЕНІ ПОМІЛКИ В № 6 за 1960 р.

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
45	15 зн.	відсутні	відсутні
109	24 зв.	себе властиві	себе не властиві

ЗАМОВЛЯЙТЕ КНИГИ

Видавництва Академії наук УРСР

- Історія Києва. У двох томах. Том перший.** Колектив авторів. 1960 р., 804 стор., іл., ціна 2 крб. 50 коп.
- Історія Києва. У двох томах. Том другий.** Колектив авторів. 1960 р., 948 стор., іл., ціна 2 крб. 80 коп.
- Касименко О. К.** Історія Української РСР. Популярний нарис. 1960 р., 400 стор., іл., ціна 78 коп.
- История города-героя Севастополя (1783—1917). Часть I.** Колектив авторов. 1960 г., 364 стр., илл., цена 1 руб. 54 коп.
- Ганжа І. Х.** Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.). 1960 р., 152 стор., ціна 34 коп.
- Гуржій І., Сарбей В. В. І.** Ленін про найважливіші питання історії України. 1960 р., 56 стор., ціна 7 коп.
- Гутянський С. К.** Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. 1960 р., 108 стор., ціна 25 коп.
- Белоусов С. М. КПРС — натхненник и організатор комуністичного будівництва на Україні.** 1960 р., 60 стор., ціна 7 коп.
- Загорський П. С., Стоян П. К.** Нариси історії комітетів незаможних селян. 1960 р., 64 стор., іл., ціна 45 коп.
- З історії західноукраїнських земель. Збірник статей. Випуск 4.** 1960 р., 156 стор., ціна 73 коп.
- З історії західноукраїнських земель. Збірник статей. Випуск 5.** 1960 р., 88 стор., ціна 91 коп.
- Коваль В. С.** Правда о заговоре против Гитлера 20 июля 1944 года. 1960 г., 100 стр., цена 20 коп.
- Нічик В. М.** Діалектичний матеріалізм про категорію причинності. 1960 р., 124 стор., ціна 28 коп.
- Паростки нового, комуністичного.** Збірник. 1960 р., 248 стор., ціна 63 коп.
- Підгрушний І. С. Світогляд І. В., Мічуріна.** 1960 р., 212 стор., ціна 45 коп.
- Попович М. В.** Похід проти розуму. Ірраціоналізм у сучасній французькій буржуазній філософії. 1960 р., 156 стор., ціна 34 коп.
- Ревізіонізм — ворог комунізму.** Колектив авторів. 1960 р., 300 стор., ціна 80 коп.
- Скляренко Є. М.** Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. 1960 р., 284 стор., ціна 89 коп.
- Сливка Ю. Ю.** Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1937 рр. 1960 р., 56 стор., ціна 35 коп.
- Стецюк К. І.** Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. 1960 р., 364 стор., ціна 1 крб. 25 коп.
- Сташевський Д. М.** Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919—1923). 1960 р., 312 стор., ціна 73 коп.
- Шевальє П'єр.** Історія війни козаків проти Польщі. З розвідкою про їхнє походження, країну, звичай, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Переклад з французького видання 1663 р. 1960 р., 200 стор., ціна 45 коп.
- Ширяєв Ю. І.** Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй. 1960 р., 96 стор., ціна 12 коп.
- Ястребов Ф.** Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов. 1960 г., 308 стр., цена 1 руб. 13 коп.
- Замовлення надсилайте до магазинів „Укркниги“ та „Укоопспілки“ або на таку адресу: Київ, 30, вул. Леніна, 42, книгарня Видавництва Академії наук УРСР.**
- На бажання замовня книги можуть бути вислані накладним платежем без завадки.